

Ф. С. ШУМЧЫК

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА
ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА**

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ ДАПАМОЖНІК

МІНСК 2013

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
«МІНСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ВЫШЭЙШЫ
РАДЫЁТЭХНІЧНЫ КАЛЕДЖ»

Ф. С. ШУМЧЫК

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА
ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА**

Вучэбна-метадычны дапаможнік
для студэнтаў спецыяльнасці
1-08 01 01 «Прафесійнае навучанне (па напрамках)»

Мінск
МДВРК
2013

УДК 811.161.3(075.8)

ББК 81.2Бел-923

Ш96

Рэкамендавана да выдання кафедрай псіхолога-педагагічных дысцыплін (праатакол № 15 ад 30.05.2013 г.) і Навукова-метадычным саветам установы адукацыі «Мінскі дзяржаўны вышэйшы радыётэхнічны каледж» (праатакол № 11 от 20.06.2013 г.).

Рэцэнзенты:

Н. М. Акуліч, старшыня прадметна-метадычнай камісіі

літаратуры і мовы, выкладчык першай катэгорыі

кафедры сацыяльна-гуманітарных дысцыплін МДВРК;

Д. В. Дзятко, канд. філал. навук, дацэнт, загадчык кафедры беларускага мовазнаўства БДПУ імя М. Танка

Шумчык, Ф. С.

Ш96 Беларуская мова : прафесійная лексіка : вучэб.-метад. дапаможнік для студэнтаў спецыяльнасці 1-08 01 01 «Прафесійнае навучанне (па напрамках)» / Ф. С. Шумчык. – Мінск : МДВРК, 2013. – 166 с.

ISBN 978-985-526-208-5

У вучэбна-метадычны дапаможнік увайшлі тэарэтычныя матэрыялы па асновах беларускай мовы ў яе вуснай і пісьмовай формах і практычныя заданні па раздзелах.

Прызначаны для студэнтаў і выкладчыкаў МДВРК.

УДК 811.161.3(075.8)

ББК 81.2Бел-923

ISBN 978-985-526-208-5

© Шумчык Ф. С., 2013

© Установа адукацыі «Мінскі дзяржаўны вышэйшы радыётэхнічны каледж», 2013

Прадмова

Дысцыпліна «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» накіравана на засваенне і прафесійнае прымяненне беларускай навуковай тэрміналогіі, выпрацоўку ў студэнтаў уменняў правільна ўспрымаць розную інфармацыю на беларускай мове, фарміраванне камунікатыўна развітай асобы, здольнай наладжваць зносіны на роднай мове ў прафесійнай сферы, перакладаць і рэферыраваць прафесійна арыентаваныя і навуковыя тэксты, весці дзелавую дакументацыю, выступаць з навуковымі паведамленнямі і публічнымі прамовамі.

Асноўныя мэты выкладання дысцыпліны:

– выпрацаваць і замацаваць практычныя ўменні і навыкі граматычнага карыстання вуснай і пісьмовай мовай;

– развіць моўна-эстэтычны густ студэнтаў, звязаны з чысцінёй і правільнасцю мовы;

– пашыраць і ўзбагачаць прафесійны лексічны запас будучых спецыялістаў, выпрацаваць уменне практычнага карыстання тэрміналогіяй і прафесійнай лексікай па абранай спецыяльнасці;

– фарміраваць устаноўкі на практычнае ўкараненне атрыманых студэнтамі ведаў у іх прафесійнай дзейнасці і іншых сферах сацыяльнай актыўнасці;

– выхоўваць любоў і павагу да мастацкага слова, духоўнай і інтэлектуальнай спадчыны беларускага народа, пачуццё нацыянальнай самапавагі і самаідэнтыфікацыі, імкненне да далейшага ўзбагачэння беларускай мовы.

Задачы вывучэння дысцыпліны:

– сфарміраваць у студэнтаў разуменне неабходнасці ведаць і карыстацца беларускай мовай у прафесійнай дзейнасці;

– даць студэнтам неабходную сістэму ведаў аб лексічным складзе, тэрміналогіі і маўленчай культуры;

– дапамагчы студэнтам усвядоміць месца беларускай мовы ў развіцці культуры і духоўным адраджэнні нацыі;

– садзейнічаць падрыхтоўцы высокаадукаваных, творчых і крытычна думачых спецыялістаў, здольных вырашаць складаныя моўна-сацыяльныя праблемы бытавання беларускай мовы ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт **павінен:**

ведаць:

– ролю мовы і маўлення ў працэсе сацыяльных зносін;

– функцыі беларускай мовы як асноватворнага кампанента нацыянальнай культуры;

– месца і ролю беларускай мовы ў славянскай і еўрапейскай супольнасці народаў і моў;

– сістэму лексічных, граматычных і стылістычных сродкаў беларускай мовы;

– поўны набор прафесійнай лексікі;

– тэрміналагічныя слоўнікі і даведнікі па адпаведных сферах навукова-прафесійнай дзейнасці;

умець:

– граматычна карыстацца вуснай і пісьмовай мовай;

– адэкватна ўспрымаць прафесійныя тэксты і навуковую галіновую інфармацыю;

– перакладаць, аналізаваць і рэферыраваць прафесійна арыентаваныя тэксты;

– складаць і весці на беларускай мове дзелавую дакументацыю, рыхтаваць навуковыя і публічныя выступленні і г. д.;

– выконваць тэсты і тэставыя заданні, якія садзейнічаюць замацаванню вучэбнага матэрыялу.

1. БЕЛАРУСКАЯ МОВА І ЯЕ МЕСЦА Ў СІСТЭМЕ АГУЛЬНАЧАЛАВЕЧЫХ І НАЦЫЯНАЛЬНЫХ КАШТОЎНАСЦЕЙ

1.1. Мова і соцыум. Функцыі мовы ў грамадстве

Мова – найважнейшы сродак зносін паміж людзьмі. Дзеля таго каб існаваць, людзі павінны дамовіцца паміж сабою пра супольныя справы, размеркаванне абавязкаў і г. д. Ажыццяўленне падобнага тыпу патрэб дасягаецца пры дапамозе мовы. Мова ўзнікае з настойлівай патрэбы грамадства і ў грамадстве, гэта – сацыяльная з’ява. Мова аб’ядноўвае прадстаўнікоў народа ў адно цэлае, з’яўляецца адным з асноўных паказчыкаў адметнасці нацыі, этнасу. На практыцы нярэдка адной мовай карыстаюцца прадстаўнікі некалькіх этнічных калектываў. Напрыклад, нямецкая мова – родная для немцаў, аўстрыйцаў, для значнай часткі насельніцтва Швейцарыі і Люксембурга; англійская мова – родная для англічан і амерыканцаў, а таксама для насельніцтва былых калоній і дамініёнаў Вялікабрытаніі; беларуская мова – родная не толькі для беларусаў, але і для прадстаўнікоў іншых народаў, якія даўно жывуць на Беларусі, – беларускіх татараў, яўрэяў і інш. Разам з тым, напрыклад, швейцарцы, якія карыстаюцца чатырма мовамі (нямецкай, французскай, італьянскай і рэтараманскай), зліваюцца ў выніку працяглага сумеснага пражывання ў адзіную нацыю. Ёсць значная колькасць беларусаў, якія жывуць у розных краінах, некампактна; за некалькі пакаленняў яны забылі беларускую мову, роднай мовай стала для іх іншая, напрыклад руская мова, але яны адчуваюць сябе беларусамі. Гэта характэрна ў сучасным свеце практычна для ўсіх народаў; сітуацыя «адна мова – адзін народ» з’яўляецца тыповай хутчэй у ідэале, чым на практыцы. Тым не менш, мова адносіцца да найбольш каштоўных скарбаў народа; пачуццё адзінства мовы – адзін з асноўных кампанентаў нацыянальнай свядомасці. Менавіта праз родную мову адбываецца для кожнага чалавека знаёмства са светам, праз матчыну мову чалавек становіцца членам першаснага калектыву, у якім ён жыве, праз родную мову ажыццяўляецца непарыўная сувязь чалавека са сваім народам. Родная мова – гэта велізарны ўклад кожнага народа ў скарбніцу агульначалавечай культуры. І таму клопат пра родную мову, яе развіццё і пашы-

рэнные побач з глыбокай павагай да моў усіх іншых народаў, вялікіх і маленькіх, – не толькі элементарная адзнака высокай культуры, але і высакародны абавязак кожнага носьбіта мовы, кожнага члена грамадства, кожнага чалавека.

Галоўная функцыя мовы – *камунікатыўная*, або функцыя зносін паміж людзьмі. Яна раскрывае сацыяльны, грамадскі характар мовы, бо па-за грамадствам мова спыняе сваё існаванне, нягледзячы на тое, што яе знешняя форма можа захоўвацца ў выглядзе пісьма або гукавых запісаў.

Сувязь чалавека з навакольным светам ажыццяўляецца праз *намінатыўную* функцыю мовы. Знешнія прадметы становяцца ўнутраным здабыткам чалавека, ствараюць свет яго вобразаў, уяўленняў, паняццяў, калі гэтыя прадметы атрымліваюць назвы сродкамі мовы, у першую чаргу словамі.

У аснове значэнняў знамянальных слоў ляжаць адпаведныя паняцці, у якіх увасабляюцца ўяўленні чалавека пра адлюстраваныя ў яго свядомасці прадметы. Гэта значыць, што для мовы характэрна функцыя *адлюстравання*.

Адна з істотных функцый мовы – *пазнавальная*. Чалавечая пазнанне грунтуецца на ведах, якія фіксуюцца, назапашваюцца, класіфікуюцца, абагульняюцца з дапамогай мовы.

Мова з'яўляецца і галоўным спосабам выражэння думак і пачуццяў кожнага чалавека і тым самым выконвае *экспрэсіўную* функцыю. Праз мову перадаюцца не толькі пэўныя звесткі, ве-ды, але і выяўляюцца адносіны да іх таго, хто гаворыць (яго здольнасці, вопыт, эрудыцыя, уменне валодаць мовай, псіхічны стан у момант маўлення), разгортваецца ўвесь унутраны свет чалавека.

Пры зносінах часта важным аказваецца не толькі тое, што сказаць, але і як сказаць. Уласцівасці і якасці маўлення ацэньваюцца і паводле яго зместу, эмацыянальнай насычанасці, эстэтычных характарыстык, ўражання, якое яно выклікала ў слухачоў (чытачоў). Мілагучнае выказванне пры аднолькавай інфарматыўнасці са звычайным паведамленнем успрымаецца з большым задавальненнем, лепшай увагай і нават з асалядай. *Эстэтычная* функцыя мовы ўвасабляецца ў мастацкай прозе, паэзіі, сцэнічным маўленні, красамоўстве.

1.2. Беларуская мова – форма нацыянальнай

культуры беларусаў

Беларуская мова з’яўляецца найважнейшым элементам культурнай спадчыны беларусаў, адной з асноўных частак культуры, спецыфічным спосабам існавання і захавання культуры ў цэлым. Любая культура – гэта працэс і вынік асваення чалавекам рэчаіснасці. Нацыянальна-культурная адметнасць народа найперш выяўляецца ў лексічным складзе мовы. Кожны народ вылучае і замацоўвае ў назвах найбольш важныя менавіта для яго аб’екты навакольнага асяроддзя, свет рэчаў і сваіх уяўленняў аб іх. Напрыклад, у мове беларусаў сустракаецца больш за семдзсят назваў паняцця ‘гаварыць’: *гаварыць, казаць, гаманіць, мармытаць, муркаць, гугнець, гугнявіць, размаўляць, субяседнічаць, балбатаць, балабоніць, лапатаць, плявузгаць, вякаць, чаўпіці, тарабарыць, балакаць, прастарэкаваць* і пад.; каля дваццаці назваў паняцця ‘балота’: *балота, багна, дрыгва, твань, бездань, дрыгвянік, алёс, імішара, імішарына, імішарышча* і пад.; каля трыццаці назваў паняцця ‘страх’: *страх, пострах, боязь, боязнасць, спалох, сполах, перапалох, прэрэпалох, жых, жуда, жудасць, жудзь, страхоцце, пуд, перапуд, пераляк* і пад.; каля трыццаці назваў паняцця ‘прыгожы’: *прыгожы, харошы, паглядны, ненаглядны, мілавідны, непаўторны, маляўнічы, чароўны, дзівосны, абаяльны, красны, сімпатычны, гожы, пекны, навабны, панадны, жывапісны, квяцісты, казачны, цудоўны* і пад. Звычайна тым прадметам і з’явам рэчаіснасці, якія адыгрываюць важную ролю ў жыцці народа, даецца значна больш разнастайных назваў, чым з’явам і прадметам, якія знаходзяцца як бы на перыферыі інтарэсаў чалавека, практычна не сустракаюцца ці рэдка трапляюцца ў яго жыцці. Напрыклад, у арабскай мове налічваецца каля 5 000 назваў вярблюда. У беларускай мове зафіксавана ўсяго адно адпаведнае слова.

У працэсе развіцця мовы за многімі словамі замацоўваецца вобразна-сімвалічнае значэнне, якое абумоўлена бытам, звычаямі, культурай народа. Так, у кітайцаў і ў некаторых іншых народаў белы колер можа ўспрымацца як сімвал жалобы, смутку, а ў беларусаў гэтую функцыю выконвае чорны колер. Белы колер для славян – сімвал чысціні, прыгажосці, любві. Назва кветкі *васілёк* з’яўляецца сімвалам Беларусі. Для Расіі сімвал радзімы – *бярэза*, а для нарвежцаў *бярэза* – увасабленне вынослівасці і

стойкасці. У нашай свядомсці *заяц* – палахлівы, нясмелы, *воўк* – бязлітасны, агрэсіўны, злы, а ў японцаў *заяц* з’яўляецца сімвалам розуму, здагадлівасці, у некаторых народаў Усходу *заяц* – сімвал мудрасці, *воўк* у кіргізаў – увасабленне смеласці і высакародства.

Працяглы працэс развіцця культуры беларускага народа адлюстравваўся таксама і ў фразеалагічных адзінках. Большасць фразеалагізмаў захоўваюць менавіта культурна-нацыянальны каларыт: *Прыйдзе коза да воза, ды не будзе сена; Голад не цётка, піражка не падсуне; Чым за морам віно піць, лепей з Нёмана вадзіцу; Студэнт смаргонскай акадэміі; Хто з маладосці працуе, той на старасці не шкадуе; За дзедам шведам; Шарварку адрабляць; Збіць з трыпу; Лахі пад пахі.*

Ужыванне спецыфічных устойлівых выразаў для выказвання падзякі, пажаданняў, прывітання і г.д. таксама з’яўляецца адметнай нацыянальна-культурнай прыкметай. Гасціннасць, добразычлівасць беларусаў выяўляецца ў шматлікіх выслоўях: *Дай, божа, каб усё было гожа, а што нягожа – не дай, божа; Каб у дамочку, у садочку, у хлявочку, у полечку ўсё радзіла і пладзіла!; Бывайце здаровы, жывіце багата!*

Мова з’яўляецца адбіткам нацыянальнай свядомасці, адлюстроўвае культуру і адначасова развіваецца ў ёй.

1.3. Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця

Беларуская мова належыць да славянскай групы моў. Славянскія мовы паходзяць ад праславянскай (агульнасла-вянскай), на якой гаварылі старажытныя славянскія плямёны да іх рассялення з першапачатковага месца пражывання (на прасторы ад Дуная і Одэра да Дона і Волгі). Таму беларуская мова мае шмат агульнага з іншымі славянскімі мовамі. Ва ўсіх сучасных славянскіх мовах ужываецца большасць аднолькавых галосных і зычных, паслядоўна назіраецца чаргаванне заднеязычных гукаў [г], [к], [х] з [ж], [ч], [ш], аглушэнне звонкіх зычных на канцы слоў і інш., сустрэкаецца вялікая колькасць аднакаранёвых слоў:

бел.	рус.	укр.	польск.	чэшск.	балг.
------	------	------	---------	--------	-------

галава	голова	голова	glowa	glova	глава
барада	борода	борода	broda	broda	брада
ноч	ночь	ніч	nos	nos	нощ
неба	небо	небо	niebo	nebe	небо

У VI–VII стст. нашай эры завяршылася рассяленне славян па еўрапейскай тэрыторыі. Гэта прывяло да аслаблення кантактаў паміж славянскімі плямёнамі, а ў выніку – да распаду праславянскай мовы, выдзялення славянскіх моўных груп, асобных славянскіх моў. Утварыліся тры групы славянскіх плямёнаў: усходнія, заходнія і паўднёвыя славяне.

Беларуская мова, як руская і ўкраінская, адносіцца да ўсходнеславянскай моўнай групы. Усходнеславянскія племянныя саюзы паступова перараслі ў дзяржаўныя супольніцтвы-княствы, а з блізкіх паміж сабой дыялектаў усходніх славян склалася агульнаўсходнеславянская мова, якую яшчэ называюць старажытнарускай або ўсходнеславянскай. Найбольш буйнымі палітычнымі і культурнымі цэнтрамі ўсходніх славян былі Полацкае, Турава-Пінскае, Кіеўскае і некаторыя іншыя княствы.

З прыняццем у X ст. хрысціянства усходнімі славянамі да іх прыходзіць пісьменнасць. З'яўляюцца пісьмовыя помнікі на ўсходнеславянскай мове, сярод якіх найбольш вядомыя летапіс «Аповесць мінулых гадоў» і гераічная паэма «Слова пра паход Ігаравы».

У XIII ст. утварылася Вялікае Княства Літоўскае, цэнтральнае месца ў якім займалі землі ўсходніх славян. На тэрыторыі сучаснай Беларусі жылі славянскія плямёны дрыгавічоў, крывічоў, радзімічаў, на аснове якіх складвалася беларуская народнасць, а з асаблівасцяў іх гаворак – беларуская мова. У складзе Вялікага Княства Літоўскага ў XIV–XVI стст. сфарміравалася беларуская народнасць і ўласнабеларуская літаратурная мова, якую прынята называць старажытнай беларускай мовай.

Старабеларуская мова вышэйшага ўзроўню свайго развіцця дасягнула ў XV–XVI стст. Яна стала дзяржаўнай мовай Вялікага Княства Літоўскага, на ёй афармляліся дзяржаўныя дакументы, пісаліся летапісы, стваралася мастацкая, навуковая і рэлігійная літаратура, з'явіліся першыя ва ўсходнеславянскіх землях

друкаванья кнігі Францыска Скарыны. Да нашага часу дайшоў архіў урадавай канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага – Літоўская метрыка, якая налічвае каля 600 тамоў і з’яўляецца найкаштоўнейшай крыніцай вывучэння мовы і гісторыі беларускага народа.

Пасля Люблінскай уніі (1569 г.) Вялікае Княства Літоўскае і Каралеўства Польскае аб’ядналіся ў адну дзяржаву – Рэч Паспалітую. Паступова беларуская літаратурная мова выходзіць з афіцыйнага ўжытку, а ў 1696 г. аб’яўляецца закон, паводле якога дзяржаўнай моваю Рэчы Паспалітай становіцца польская. У выніку спынілася друкаванне беларускіх кніг, ужыванне беларускай мовы на дзяржаўным узроўні. Беларуская мова заставалася толькі ва ўніяцкіх базыльянскіх школах і ў вусна-гутарковым маўленні.

У выніку трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай (канец XVIII ст.) беларускія землі былі далучаны да Расійскай імперыі, афіцыйнай мовай становіцца руская. Беларуская мовай у яе дыялектных разнавіднасцях карысталіся сяляне, блізкая да іх па сацыяльным становішчы дробная шляхта і жыхары мястэчак, ніжэйшыя слаі насельніцтва буйных гарадоў. На народна-гутарковай мове працягваў развівацца фальклор. Царскі ўрад забараняў друкаванне кніг на беларускай мове, нават афіцыйнае ўжыванне назвы «Беларусь». Усё гэта прывяло да заняпаду пісьмовай традыцыі беларусаў, адмоўна адбілася на фарміраванні новай беларускай літаратурнай мовы, якая пачала развівацца ў XIX–XX стст. на базе вуснай народна-гутарковай мовы.

Новая беларуская літаратурна-пісьмовая мова ўзнікла першапачаткова як мова мастацкай літаратуры. Да першых буйных літаратурных твораў XIX ст. адносяцца паэмы «Энеіда навыварат» і «Тарас на Парнасе». Вялікую ролю ў фарміраванні беларускай літаратурнай мовы адыграла мастацкая творчасць В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, Я. Лучыны, Цёткі, Я. Купалы, Якуба Коласа, М. Багдановіча, М. Гарэцкага і інш.

У 1906 годзе была знята забарона друкаваць на беларускай мове, узніклі беларускія выдавецтвы, беларускія народныя выданні: «Наша хата», «Наша доля», «Лучынка», «Наша ніва». На беларускай мове пачалі друкаваць не толькі мастацкія і публі-

цыстычныя, а і навукова-папулярныя творы, дапаможнікі, падручнікі, разнастайныя дакументы. Выпрацоўваліся нормы беларускай літаратурнай мовы. Важнай з’явай на пачатку станаўлення літаратурнай мовы было выданне ў 1918 г. «Беларускай граматыкі для школ» Браніслава Тарашкевіча, якая адыграла выключную ролю ў станаўленні літаратурных норм.

Асабліва бурна беларуская мова пачала развівацца ў 20-я гг. XX ст., калі ажыццяўлялася палітыка беларусізацыі і беларуская мова набыла статус дзяржаўнай. У лютым 1921 г. была створана Навукова-тэрміналагічная камісія, у задачу якой уваходзіла рас-працоўка беларускай тэрміналогіі. Гэту працу працягвала Тэр-міналагічная камісія Інбелкульту, якая на працягу 1922–1930 гг. падрыхтавала і выдала 24 слоўнікі тэрмінаў з розных галін ве-даў. Вялікая заслуга ў фарміраванні сучаснай тэрміналогіі нале-жыць Інстытуту мовазнаўства Акадэміі навук (зараз Нацыяналь-ная акадэмія навук).

На пачатку 30-х гг. XX ст. у выніку ўсталявання таталітар-нага сталінскага рэжыму было прыпынена развіццё беларускай культуры і мовы. Распачалася ганебная кампанія пад лозунгам барацьбы з «буржуазным нацыяналізмам» з мэтай вынішчэння нацыянальных каштоўнасцей беларусаў. Пачалася страта роднай мовы: яе перасталі ўжываць у партыйных і савецкіх органах, дзяржаўных установах, інстытутах, рэзка зменшылася колькасць беларускіх школ у сельскай мясцовасці, амаль зусім не стала іх у гарадах.

У пасляваенны час паступова руская мова выцесніла беларускую з усіх сфер грамадскага жыцця, ператварыўшыся са сродку міжнацыянальных зносін у дзяржаўную мову рэспублікі. Узнікла вострая неабходнасць захавання роднай мовы карэннага насельніцтва Беларусі, якое гістарычна складае асноўную частку жыхароў рэспублікі.

26 студзеня 1990 г. пад уплывам будаўніцтва суверэннай дзяржавы быў прыняты Закон «Аб мовах у Беларускай ССР», паводле якога беларуская мова зноў стала дзяржаўнай. Была распрацавана дзяржаўная праграма развіцця беларускай мовы, згодна з якой планавалася паступова ўвесці беларускую мову ва ўсе сферы культурнага, грамадска-палітычнага жыцця Рэспуб-

лікі Беларусь, пашырыць яе функцыі ў сістэме адукацыі. Статус беларускай мовы як дзяржаўнай не закранаў канстытуцыйныя правы грамадзян розных нацыянальнасцей карыстацца рускай ці іншымі мовамі.

Пасля майскага рэферэндуму 1995 г. рускай мове нададзены аднолькавы статус з беларускай. Моўная сітуацыя ў нашай краіне пэўным чынам змянілася. Для стабільнасці беларускай мовы дзяржавай прымаюцца адпаведныя меры.

Сучасная беларуская літаратурная мова – гэта адметная і самабытная славянская мова, якая здольна забяспечыць усе сферы грамадскага жыцця беларускага народа.

2. ФУНКЦЫЯНАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ВА ЎМОВАХ БІЛІНГВІЗМУ

2.1. Паняцце білінгвізму. Моўная інтэрферэнцыя як вынік білінгвізму. Віды інтэрферэнцыі

Білінгвізм, або **двухмоўе** (ад лац. *bi* ‘два’ і *lingua* ‘мова’), – гэта папераменнае карыстанне дзвюма мовамі. Калі грамадства карыстаецца больш, чым дзвюма мовамі, то гавораць пра шматмоўе, або полілінгвізм.

Для жыхароў нашай краіны характэрна паралельнае выкарыстанне беларускай і рускай моў. Замацаваны за рускай мовай статус дзяржаўнай дае падставы ацаніць сучасную моўную сітуацыю ў рэспубліцы як беларуска-рускае дзяржаўнае двухмоўе, пры якім мае месца групавое (як беларускае, так і рускае) аднамоўе. Але калі браць пад увагу такі аспект двухмоўя, як пасіўнае валоданне другой мовай, магчымасць і здольнасць успрымаць на ёй інфармацыю, то трэба прызнаць, што ўсё насельніцтва нашай краіны з’яўляецца двухмоўным.

У наш час беларуская і руская мова выкарыстоўваюцца ў большасці важнейшых сфер жыцця грамадства, аднак распаўсюджанасць рускай мовы ўсё ж значна большая. Гэта ў пэўнай ступені звязана з экстралінгвістычнымі прычынамі, са стаўленнем грамадства да нацыянальнай мовы. На жаль, у апошні час пад уплывам розных гістарычных, эканамічных і палітычных фактараў назіраецца зніжэнне ўзроўню нацыянальнай самасвядомасці, што адбіваецца на стаўленні да беларускай мовы.

Двухмоўе непазбежна вядзе да **інтэрферэнцыі** – памылко-

вага збытвання розных элементаў моў, якія кантактуюць. Беларуска-руская і руска-беларуская інтэрферэнцыя можа адбыцца на ўсіх моўных узроўнях:

– фанетычным: напрыклад, фрыкатыўны [г], зацвярдзелыя [р], [ч] на месцы рускіх выбухнога [г], мяккіх [рʲ], [чʲ] і пад.;

– акцэнталагічным: не ўлічваюцца асаблівасці пастаноўкі націску ў суадносных словах дзвюх моў: *адзінаццаць – адзіннаццаць, рэмень – ремень, маленькі – маленький*;

– марфалагічным: не ўлічваюцца граматычныя асаблівасці беларускіх і рускіх лексем: *круглае яблыка, з дзядуляй, забяспечыць крупой, дні сталі карацей і цяжней*; замест *круглы яблык, з дзядулем, забяспечыць крупамі, дні сталі карацейшыя і цяжнейшыя*;

– словаўтваральным: напрыклад, у беларускае маўленне ўводзяцца адзінкі, падобныя да рускіх: *зёрнышка, пасмурна, сумніцельны*; дзеепрыметнікі *чытаючы (чалавек), праходзячы (цягнік)*; замест *зернейка, пахмурна, сумніўны, чалавек, які чытае, цягнік, які прыходзіць*;

– сінтаксічным: сінтаксічныя канструкцыі будуецца на ўзор рускай мовы: *дзякаваць брата, жартаваць над сябрам, ісці за грыбамі*; замест *дзякаваць брату, жартаваць з сябра, ісці на грыбы*;

– лексічным: рускія словы перадаюцца сродкамі беларускай графікі: *абарудаванне, рукаводства, іспытацель, вычысліцельны і г. д.*; замест *абсталяванне, кіраўніцтва, выпрабавальнік, вылічальны*.

Узровень інтэрферэнцыі залежыць ад ступені авалодання другой мовай, ад здольнасці свядомага адрознення фактаў розных моў, а таксама ад ступені генетычнай роднасці моў, якія знаходзяцца ў кантакце: чым больш генетычна блізкія дзве мовы, тым большая ступень інтэрферэнцыі. Гэта звязана з псіхалагічнымі прычынамі, паколькі пры валоданні роднаснымі мовамі людзі менш усведамляюць іх адметнасці, чым пры валоданні мовамі, аддаленымі генетычна.

2.2. Паняцце моўнай нормы

Моўныя нормы – гэта замацаваныя ў маўленчай практыцы правілы вымаўлення, словаўжывання, пабудовы сказаў і тэкстаў. Разнастайныя нормы забяспечваюць стабільнасць і надзейнае функцыянаванне літаратурнай мовы. Моўныя нормы падзяляюць-

ца на арфаэпічныя, акцэнталагічныя, арфаграфічныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, лексічныя, фразеалагічныя, стылістычныя.

Нормы літаратурнай мовы забяспечваюць яе адзінства, яны абавязковыя для ўсіх, хто карыстаецца беларускай мовай. Моўныя нормы не застылыя, могуць з цягам часу змяняцца, але пры гэтым застаюцца даволі трывалымі і стабільнымі, дзякуючы чаму літаратурная норма даступная і зразумелая для ўсіх носьбітаў мовы.

2.3. Фанетыка-арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы

Для фанетычнай сістэмы беларускай мовы характэрны наступныя асаблівасці:

– аканне – супадзенне ў ненаціскным становішчы галосных [о, э] пасля цвёрдых зычных у гуку [а]: *горад – гарадскі, рэкі – рака*. Пасля мяккіх зычных такое супадзенне адбываецца толькі ў першым пераднаціскным складзе: *лес – ляснік – леснікова*;

– наяўнасцьпоўнагалосных спалучэнняў (так званае «поўнагалоссе»): *галоўны, узнагарода, старонка (параўн. рус.главный, награда, страница)*;

– наяўнасць зацвярдзелых гукаў [ж], [ш], [дж], [ч], [р], [ц], што не маюць адпаведных парных мяккіх: *жыццё, шаша, дажджы, чэк, рубель, цана*;

– ужыванне ў большасці слоў фрыкатыўнага гука [г] (выбухны [гʲ] вымаўляецца ў невялікай колькасці запазычаных лексем: *гузік, ганак, гарнец, агрэст, рэзгіны, гонта, мазгі, швагер* і інш.): *гандаль, галоўны, гарадскі*;

– наяўнасць прыстаўных галосных [а], [і] перад санорнымі [р], [м], [л], калі пасля санорных ідзе іншы зычны (*аржаны, імгла, льготы*), і прыстаўных зычных [в], [г] (*возера, вопіс, Ганна, гэты*). У моўнай плыні, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны, прыстаўны галосны не развіваецца: *мора ржаных каласоў, расталі льдзінкі, але!* перад пачатковым *м*, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны, прыстаўны галосны вымаўляецца і перадаецца на пісьме: *святая імша, прай-шло імгненна*;

– мяккія [дзʲ], [цʲ], што паходзяць з [д], [т] («дзеканне» і

«цеканне»): *горад* – у *горадзе*, *універсітэт* – ва *універсітэце*, *бюджэт* – у *бюджэце*;

– наяўнасць зычнага гука [ў], які можа вымаўляцца на месцы этымалагічнага [в] у становішчы пасля галоснага перад зычным ці пасля галоснага ў канцы слова: *маркіроўка*, *галоўны*, *заўтра*, *тэсіроўшчык*, а таксама на месцы этымалагічнага [л] пасля галоснага ў дзеясловах прошлага часу мужчынскага роду адзіночнага ліку: *рэкамендаваў*, *даказваў* і ў сярэдзіне некаторых слоў: *шоўк*, *доўг*;

– наяўнасць падоўжаных зычных [л’], [н’], [ж], [ш], [ч], [з’], [с’], [дз’], [ц’] (падаўжаюцца зычныя ў становішчы паміж галосных): *наваколле*, *даследаванне*, *бездарожжа*, *зацішша*, *ноччу*, *палоззе*, *калоссе*, *разводдзе*, *жыццё*.

Вымаўленне галосных залежыць ад націску і суседніх гукаў.

Усе галосныя пад націскам вымаўляюцца выразна, як і асобныя гукі: *тэхніка*, *электроніка*, *інфарматыка*, *эканамічны*. У ненаціскных пазіцыях галосныя гучаць карацей за націскныя, некаторыя з іх змяняюць сваю якасць. Але адметнасць беларускай арфаэпіі ў тым, што і ненаціскныя галосныя вымаўляюцца даволі выразна, гэта значыць «глытаць» іх нельга: *вінчэстар*, *модуль*, *вылічальны*.

Галосны [а]:

– пасля цвёрдых зычных ва ўсіх ненаціскных складах захоўвае такое ж гучанне, як і пад націскам (правіла акання): *правайдар*, *праграмаванне*, *камп’ютар*, *плотар*, *прынтар*;

– пасля мяккіх зычных вымаўляецца гук [а], які перадаецца літарай *я* (правіла якання): *замяніць*, *лячыць*, *сувязь*, *дзявяты*, *дзясяты*, *сямнаццаць*, *васямнаццаць*, *пяцьдзясят*;

Памятайце! Часціца *не* і прыназоўнік *без* падпарадкоўваюцца правілу якання, калі наступнае слова пачынаецца націскным складам: *не трэба* – [н’а]трэба, *без меры* – [б’аз’]меры, хоць на пісьме перадаецца літара *е*.

Галосны [э]:

– у словах пасля цвёрдых зычных вымаўляецца як выразны гук [э] (у запазычаных словах гук [э] захоўваецца і ў ненаціскных складах): *шэсцьдзясят*, *кандэнсатар*, *чэмпіянат*, *інтэрнэт*, *рэзюмэ*, *Манчэстэр*, *Юнітэр*; у некаторых даўніх запазычаннях [э] замяніўся на [а]: *адрас*, *рамонт*, *сакратар*, у асобных словах

адбылася замена [э] на [ы]: *канцэлярыя, почырк, цырымонія*.

Памятайце! Ненаціскныя *-эль, -эр* у запазычаных словах перадаюцца як *-аль, -ар*: *ініцаль, камп'ютар, лідар, грэйдар, пэйджар, фарватар, фламастар*; але ва ўласных імёнах інша-моўнага паходжання перадаюцца нязменна: *Гендэль, Гюнтэр, Ландэр, Одэр, Пітэр, Шапенгаўэр, Юнітэр*;

– пасля мяккіх зычных звычайна вымаўляецца гук [э], які перадаецца літарай *е*: *семестр, генератар, менеджмент*.

Галосны [о]:

– гук [о] вымаўляецца толькі пад націскам: *дом, горад, ордэн*;

– у ненаціскным становішчы гук [о] вымаўляецца як [а], што перадаецца на пісьме (правіла акання): *рэкі – рака, розум – разумны*.

Памятайце! У ненаціскных складах гук [о] вымаўляецца як [а] ва ўсіх словах незалежна ад паходжання: *адажыя, радэа, Токіа, Антонія, партфолія*;

– пасля мяккіх зычных вымаўляецца гук [о], які перадаецца літарай *ё*: *лён, палёт, вёска*; у першым складзе перад націскам гук [о] пераходзіць у [а], які перадаецца літарай *я* (правіла якання): *цёпла – цяплейшы, далёка – далячынь*;

– вымаўляецца ў складных словах з першай часткай *радыё* (перадаецца літарай *ё*): *радыётэхніка, радыёінжынер, радыёфізіка, радыёхвалі*.

Галосны [і]:

– у складаных словах, на стыку слоў, калі пачатковаму ненаціскаму [і] папярэднічае цвёрды зычны, галосны [і] пераходзіць ў [ы] незалежна ад таго, захоўваецца на пісьме *ы* або *і*: *дзяржэ[ы]нспекцыя, з [ы]нжынерам, наш [ы]нструктар* (на пісьме перадаецца адпаведна *дзяржінспекцыя, з інжынерам, наш інструктар*);

– у пачатку слова, пасля галосных у сярэдзіне слова, пасля апострафа і мяккага знака перад націскным і ненаціскным [і] вымаўляецца прыстаўны зычны [й]: *[й]іскры, кра[й]іна, у ма[й]і, у сям'[й]і, Льв[й]іч* (выключэнне складаюць іншамоўныя словы, у якіх перад пачатковым [і] не развіваецца прыстаўны [й]): *імпарт, інфляцыя, імпульс*. Злучнік *і* пасля галосных таксама можа вымаўляцца як [й]: *сястра [й]брат* (пішацца *сястра і*

брат).

Галосны [ы]:

– вымаўляецца выразна, не страчваючы свайго тэмбру: *падысці, канцылярыя, почырк, цырымонія, дырэктар, інжынер*;

– некаторыя словы з націскнымі складамі *ро, ло, рэ* не падпарадкоўваюцца аканню і ў ненаціскным становішчы захавалі галосны гук [ы], які на пісьме перадаецца літарай *ы*: *глотка – глыток, хрэст – хрысціць, кроў – крыві*.

Галосны [у]:

– вымаўляецца выразна, не страчваючы свайго тэмбру: *музей, з універсітэта, радыус, ток-шоу, ноу-хау*;

– калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны, гук [у] вымаўляецца як [ў]: *займацца ўшу, каля ўніверсітэта*;

– пасля мяккіх зычных вымаўляецца гук [о], які перадаецца літарай *ю*: *двух – дзвюх, калоць – калючы, палоць – палю*.

Асноўныя правілы вымаўлення зычных і іх спалучэнняў наступныя:

1. Зычныя [с], [з] памякчаюцца перад наступнымі мяккімі зычнымі: [с']*вята (свята), [с']певы (спевы), [з']вер (звер), [з']нішчаць (знішчаць)*. Памякчэнне не адбываецца перад заднеязычнымі мяккімі [з'], [к'], [х']: [з]*гінацца (згінацца), [с]кінуць (скінуць), [с]хіліцца (схіліцца)*.

2. Зычныя *д* і *т* перад мяккімі вымаўляюцца як мяккія [дз'], [ц']: *два – дзве ([д] – [дз']), мёртвы – змярцвець ([т] – [ц'])*. Памякчэнне не адбываецца на стыку марфем: *па[д]везці (падвезці), на[д]вячорак (надвячорак)*, у прыназоўніках: *а[д]лініі (адлініі), па[д]вечар (падвечар)*, у формах давальнага і меснага склонаў назоўнікаў на *-тва, -тве*: у *Лі[т]ве (у Літве), у харас[т]ве (у харастве)*.

У большасці слоў іншамоўнага паходжання [д] і [т] перад галоснымі [э], [ы] не змякчаюцца: *дэвальвацыя, дырэктар, асістэнт, тэатр, стымуляваць*. Выключэнне складаюць словы з суфіксамі *-ін-, -ір-, -ёр-, -ік-, -ейск-, -еец*, перад якімі [д] і [т] пераходзяць адпаведна ў [дз'] і [ц']: *каранцін, камандзір, экспарціёр, пакецік, гвардзейскі, індзеец*.

3. Падоўжаныя зычныя вымаўляюцца як адзін доўгі гук: *пыта[н'н']е (пытанне), навако[л'л']е (наваколле), Пале[с'с']е (Па-*

лесе), подаро[жж]а (подарожжа), заці[ши]а (зацішиа),дале[чч]у (далеччу), ве[цц]е (веце).

4. Гукі [р], [ж], [ш], [ч], [дж] і [ц], якія не паходзяць з этымалагічнага [т] заўсёды вымаўляюцца цвёрда: радыёаператар, інжынірынг, шэсцьдзясят, вінчэстар, менеджар, аўцыён;

5. Спалучэнні літард і ж, д і з вымаўляюцца як адны непадзельныя гукі [дж] і [дз]: сальфеджыа, зацвярджэнне, радзіма, падзея. Аднак спалучэнне гукаў [д] і [ж], [д] і [з] на стыку марфем (прыстаўкі і кораня) вымаўляюцца раздзельна: па[д-з]ямелле, па[д-з]агалолак, па[д-ж]оўкнуць, а[д-ж]ывіць.

6. Губныя зычныя [б], [п], [м], [ф] перад мяккімі зычнымі, у тым ліку і перад [й], на канцы слова вымаўляюцца цвёрда: семдзясят, на пні, аб'ява, голуб, насып, верф, восем.

7. Звонкія зычныя на канцы слова аглушаюцца: зу[п] (зуб), ме[цц'] (медзь), но[ш] (нож), лу[х] (луг).

8. Паводле законаў асіміляцыі звонкія зычныя ў сярэдзіне слова перад глухімі аглушаюцца: сце[ш]ка (сцежска), ло[т]ка (лодка), а глухія перад звонкімі азванчаюцца: про[з']ба (просьба), бара[дз']ба (барацьба).

9. Шыпячыя прыпадабняюцца да наступных свісцячых і [ц]:
– [жс] да [с]: белаве[с]кі (белавежскі), няві[с]кі (нявіжскі);
– [шс] да [с], [с'с']: латы[с]кі (латышскі), чэ[с]кі (чэшскі), старае[с'с']я (стараешся), цікаві[с'с']я (цікавішся);
– [чц] да [цц]: да[цц]э (даччэ), на лавач[цц]ы (на лавачцы);
– [жц], [шц] да [сц]: у лы[сц]ы (у лыжцы), на до[сц]ы (на дошцы).

10. Свісцячыя прыпадабняюцца да наступных шыпячых:
– [жж] да [жж]: [жж]аць (жжаць), ра[жж]ыца (разжыца);
– [сч] да [шч]: ра[шч]ыціць (расчысціць), [шч]арсвецць (счарсвецць);
– [сш] да [шш]: ра[шш]ырыць (расшырыць), [шш]ытак (шытак).

11. Вымаўленне іншых спалучэнняў зычных:

– [гск] як [ск]: пецярбур[ск]і (пецярбургскі);

– [дч] як [чч]: а[чч]ай (адчай);

– [тч] як [чч]: лё[чч]ык (лётчык);

- [дс] як [ц]: лю[ц]кі (людскі), грама[ц]кі (грамадскі);
- [зск] як [ск]: каўка[ск]і (каўказскі), францу[ск]і (французскі);
- [кск] як [цк]: таджы[цк]і (таджыкскі), мазамбі[цк]і (мазамбікскі);
- [сцк] як [ск]: брэ[ск]і (брэсікі);
- [стч] як [шч]: Брэ[шч]ына (Брэстчына).

Асноўнымі прычынамі адхіленняў ад нормаў літаратурнага вымаўлення з’яўляюцца:

- *уплыў дыялектнай мовы*: л[і]та, кепск[о], [з’]гінуць, насе[н’н’]е; замест л[э]та, кепск[а], [з]гінуць, насе[н’н’]е;
- *уплыў рускай мовы*: [г]орад, любо[ф’], восе[м’], нара[д][ж]энне замест [г]орад, любо[ў], восе[м], нара[дж]энне;
- *уплыў арфаграфіі*: [н’э] бачыў, [с]нег, лі[д]скі, старае[ш]ся замест [н’а] бачыў, [с’]нег, лі[ц]кі, старае[с’с’]а.

2.4. Спецыфіка націску ў беларускай мове

Склады, на якія дзеляцца словы, звычайна адрозніваюцца сілай голасу. Больш гучнае і працяжнае вымаўленне аднаго са складоў называецца **націскам**, а сам склад – націскным. У беларускай мове націск дынамічны, або сілавы, бо пры вымаўленні націскных складоў органы маўлення знаходзяцца ў большым мускульным напружанні, чым пры вымаўленні ненаціскных складоў.

У беларускай мовенаціск разнамесны, ён можа падаць на любы склад, таму яго называюць свабодным: *бартар, адантар, капірайтар, спецыяліст, газіфікаваны*.

Пры змене форм слова націск можа не змяняць свайго месца, заставацца нерухомым (*беларус, беларусы, беларусаў; хата, хаты, хаце, хатамі*) або пераходзіць на іншыя склады і становіцца рухомым (*вечар, вечары; брат, братоў; гараж, гаражы*).

У шматскладовых складаных і складанаскарочаных словах, акрамя асноўнага, паяўляецца дадатковы, так званы **пабочны націск**: *добрасардэчны, чорнавалосы, шырокафарматны*.

Інтанацыйна-рытмічнае выдзяленне асобных слоў у межах фразы ажыццяўляецца з дапамогай **лагічнага націску**.

У тых выпадках, калі норма дапускае два націскі, а сэнс

слова не мянеца, узнікаюць **акцэнталагічныя дублеты** (варыянты): *верасовы – верасавы, вясенні – веснавы, дзяўчына – дзеўчына, дармавы – дармовы, косы – касы, рانیцай – рانیцой, навокал – навокол, нерасчасаны – нерасчэсаны, ласкавы – лас-кавы, марынованы – марынаваны, навывіт – навывлет, надалей – надальей, віхар – віхор.*

У моўнай практыцы сустракаюцца нелітаратурныя, памылковыя варыянты: *абутнік* (замест *абутнік*), *алфавіт* (замест *алфавіт*), *садавіна* (замест *садавіна*), *процант* (замест *працэнт*), *стары* (замест *стары*), *догавар* (замест *дагавор*), *спіна* (замест *спіна*) і інш. Адною з прычын ненарматыўнай пастаноўкі націску ў беларускіх словах з’яўляецца ўплыў рускай мовы. Параўнаем беларускія і рускія словы: *абайх – обоих, адзінаццаць – один-надцать, валасы – волосы, выйграваць – выигрывать, вярба – верба, дзецьмі – детьми, нагу – ногу, руку – руку, словы – слова, самога – самого, несла – несла, везла – везла, маленькі – ма-ленький* і інш.

Пры вызначэнні месца націску асабліва пашыраны памылкі ў наступных словах іншамоўнага паходжання: *агент, алкаголь, алфавіт, генезіс, драматургія, дыстрафія, дыягназ, дыялог, дыя-метр, дыяхранія, дэфіс, дэюрэ, індустрыя, каталог, квартал, кулінарыя, медыкаменты, парламент, партэр, статуя, фарфор, феерыя, феномен, фундамент* і інш.

ПРАКТЫЧНАЕ ЗАДАННЕ

Пастаўце націск у наступных словах.

Варыянт 1

1) абагуленне (<i>аб’яднанне</i>)	14) ампер	27) буйны (<i>характар</i>)
2) аб’інелы	15) арахіс	28) бульбяны
3) абутнік	16) аркуш	29) бялізна
4) абшарпаны	17) атлас (<i>тканіна</i>)	30) валавы (<i>даход</i>)
5) агент	18) бармен	31) буйны (<i>вялікіх памераў</i>)
6) агрэт	19) блукаць	32) велікакняжацкі
7) абагульненне (<i>вывад</i>)	20) атлас (<i>зборнік карт</i>)	33) велікасвецкі
8) адкупны	21) блытаніна	34) восемдзесят

9) аднасастаўны	22) бляшаны	35) вудзіць
10) адпаяны	23) бацькі (<i>бацька і маці</i>)	36) вусы
11) аер	24) брыдкі	37) выпадак
12) алкаголь	25) бубніць	38) галіна (<i>дрэва</i>)
13) алфавіт	26) будны (<i>дзень</i>)	39) генезіс
		40) гліняны

Варыянт 2

1) галіна (<i>дзеінасць</i>)	14) дарма (<i>бясплатна</i>)	27) жыхар
2) грамадзянін	15) дыспансер	28) жыхарства
3) грубы (<i>тоўсты, масіўны</i>)	16) дэфіс	29) жыццяпіс
4) гукапіс	17) дэцыметр	30) загадзя
5) гушкалка	18) ерэтык	31) заінець
6) дакумент	19) Еўразія	32) закід
7) грубы (<i>характар</i>)	20) жаласліва	33) закрутка
8) далей	21) жальба	34) замчышча
9) да пабачэння	22) жалюзі	35) занятасць
10) дарма (<i>марна</i>)	23) жардзіна	36) запамятаць (<i>запомніць</i>)
11) даччына	24) жаўна	37) запечак
12) двухсастаўны	25) жаўцізна	38) засаўка
13) дзеяч	26) журавель	39) засень
		40) засцежка

Варыянт 3

1) магазін	14) істэрыя	27) квартал
2) магістэрскі	15) знахарыць	28) кляштар
3) Мазыр	16) ішыяс	29) казырны
4) маклер	17) каліграфія	30) крапіва
5) маленькі	18) калі-небудзь	31) крупяны
6) малы	19) камбайнер	32) крыху
7) мрамур	20) камбала	33) крэдыт (<i>бухг.</i>)
8) медзяны	21) каменны	34) крэдыт (<i>дзяржспазыка</i>)
9) мезенец	22) касцяны	35) кулінарыя
10) металургія	23) катаваць	36) кухар

11) мігаць	24) каўчук	37) кухарскі
12) міласцівы	25) кашляць	38) лакараваны
13) муляр	26) каштарыс	39) летапіс
		40) ліставы

Варыянт 4

1) заўжды	14) мысленне	27) нафтавы
2) заячына	15) мяшанец	28) нашыўка
3) збажына	16) непрыяцель (нядобразычлівец)	29) небуйны (невялікі)
4) звычай	17) навіна	30) нектар
5) здаўна	18) названы	31) нелітасцівы
6) знахар	19) назіркам	32) непагадзь
7) зычліваць	20) накідка	33) непісьменнасць
8) іканапіс	21) пісьменнасць (уменне чытаць і пісаць)	34) непрыязна
9) ільняны	22) на працягу	35) непрыяцель (вораг)
10) іменны	23) насечка	36) неразвіты (чалавек)
11) імя	24) насціл	37) нібы
12) іначай	25) наспех	38) нікуды
13) індустрыя	26) натрудзіць	39) нудзіць
		40) нябрыдкі

Варыянт 5

1) набрыняць	14) пасланец	27) прынята
2) нянавісьць	15) пахмурна	28) прыязнасць
3) Нясвіж	16) пачуцце (здольнасць адчуваць, успрымаць)	29) прэзент
4) неразвіты (каз)	17) перавязь	30) прэміраваць
5) няўрымслівы	18) перагнілы	31) пурпур
6) паведаміць	19) перапіс	32) развіты (чалавек)
7) падчыстую	20) першынец	33) ракушка
8) пажылы	21) пісьменнасць (пісьмовыя помнікі)	34) ракурс

9) пайменна	22) накрыўка	35) расхінуты
10) па-прыяцельску	23) плаціна (<i>метал</i>)	36) рубель
11) параліч	24) правапіс	37) рукапіс
12) сервіс (<i>абслугоўванне</i>)	25) прудзіць	38) рэкруцкі
13) пасквіль	26) прывід (<i>здань</i>)	39) садавіна
		40) састаўны

Варыянт 6

1) сакавік	14) статут	27) трактары
2) сантыметр	15) статуя	28) трапеза
3) свердзел	16) пачуццё (<i>псіхічны працэс, стан</i>)	29) трызненне
4) сервіз	17) супавы	30) труфель
5) партэр	18) сутулаватасць	31) туніка
6) сівы	19) табу	32) украінец
7) сінанімія	20) таварыскі	33) удалы
8) Скарына	21) прыяцель (<i>добразычлівец</i>)	34) упрыкуску
9) слабы	22) прыняць	35) упрысядкі
10) слата	23) развіты (<i>сказ</i>)	36) уразлівы
11) спаянасць	24) таварышы	37) ушыркі
12) спіна	25) тастамент	38) фарсіраваць
13) стары	26) прывід (<i>здань</i>)	39) фартух
		40) састаўны

2.5. Лексічныя нормы і тыпы лексічных памылак

Лексічныя нормы рэгламентуюць правілы выбару слоў і іх ужывання ў залежнасці ад моўнай сітуацыі.

Пры ўжыванні слоў неабходна ведаць іх дакладнае значэнне. У адваротным выпадку ўзнікаюць маўленчыя памылкі: *Вечар сустрэчы з выпускнікамі нашай навучальнай установы дазвольце лічыць адчыненым* (трэба адкрытым). *Неабходна зрабіць вынікі* (трэба вывады або высновы) *пасля праведзенага даследавання. Групаў вучоных з навукова-даследчай лабараторыі вынайздзены* (трэба выяўлены) *рэшоткі невядомай дагэтуль цывілізацыі. Рост* (трэба здабыча) *нафты будзе павялічаны ў некалькі разоў.*

Для правільнага выкарыстання слоў неабходна ўлічваць магчымасці іх лексічнай спалучальнасці. Можна сказаць *адыгры-*

ваць ролю, але нельга адыгрываць значэнне (толькі мець), можна сказаць *распаўсюджваць рэкламныя аб'явы*, але нельга *распаўсюджваць асвету* (толькі *пашыраць*).

Важна ўлічваць такую з'яву, як сінанімія. Сінанімы адрозніваюцца адценнямі значэнняў, таму пры выбары слова з сінанімічнага раду трэба ўлічваць лексічную спалучальнасць з іншымі словамі: напрыклад, можна сказаць *згубіць гадзіннік*, але *страціць надзею* (нягледзячы на тое, што *згубіць* і *страціць* – сінанімы); можна сказаць *адкрыць сваю фірму*, але *адчыніць вокны*, *разгарнуць часопіс*, *расплюшчыць вочы* (нягледзячы на тое, што *адкрыць*, *адчыніць*, *разгарнуць*, *расплюшчыць* – сінанімы); можна сказаць *ажыццявіць перавод грошай*, але *здзейсніць падзвіг* (нягледзячы на тое, што *ажыццявіць* і *здзейсніць* – сінанімы).

Лексічныя памылкі часта ўзнікаюць праз няправільнае выкарыстанне мнагазначных слоў, амонімаў і паронімаў. Неабходна іх ужываць у тэксе такім чынам, каб чытачу было зразумела іх значэнне. У адваротным выпадку можа ўзнікнуць недапушчальная шматзначнасць ці двухсэнсавасць фразы: *Прапанаваны вамі тэрмін не можа задаволіць навукоўцаў лабараторыі*. Трэба ўдакладніць: *тэхнічны тэрмін* або *час*. *Да работы ў камісіі будуць прыцягвацца* (за руку, угаворамі ці інакш?) *маладыя спецыялісты*. Трэба: *будуць запрошаны, у рабоце камісіі будуць задзейнічаны* або *ў склад камісіі будуць уключаны* і г. д. Нельга сказаць *старшыня агракомплексу* (лепей *старшыня*; слова *старшыня* спалучаецца са словам *рота*); крытыка не *канструкцыйная*, а *канструктыўная*; дзейнасць *плануюць*, а не *планіруюць* і г. д.

Лексічнай памылкай з'яўляецца неразмежаванне міжмоўных амонімаў (слоў, значэнне якіх у беларускай і рускай мовах не супадае): *Галіновы прафкам запрасіў звесткі пра сацыяльнае становішча студэнтаў*. *Спартыўны клуб пытаецца замацаваць поспехі прошлага года* (выдзелены дзеяслоў *запрасіць* неабходна замяніць выразам *зrabілі запыт*, бо слова *запрасіць* у беларускай мове мае значэнне 'напрасіць прыйсці'; прапанаваць *выканаць якую-небудзь работу, даручэнне*'; дзеяслоў *пытання* лепей замяніць дзеясловам *імяніца*, бо ў беларускай мове слова *пытання* мае значэнне 'звартацца да каго-небудзь з пытаннем', вядома, не адпавядае рускаму слову

пытаться 'пробовать, стремиться'; дзеепрыметнік *прошлы ўжываецца* толькі ў скла-дзе граматычнага тэрміна *прошлы час* і не мае значэння 'які ўжо прайшоў, мінуў'.

Лексічныя нормы патрабуюць пазбягаць так званага шмат-слоўя, крыніцай якога з'яўляюцца плеаназм і таўталогія.

Плеаназм – моўная з'ява, пры якой значэнне слова ўваходзіць у тлумачэнне іншых слоў і выразаў. Напрыклад, у вы-разах *свабодная вакансія, прэйскурантцэн, памятны сувенір, паўторныя рэцэдывы* выдзеленых словах назіраецца плеа-назм, бо іх значэнне ўтрымліваюць іншыя словы выразаў (*ва-кансія – свабоднае месца, прэйскурант – пералік цэн на тавары ці наслугі, сувенір – падарунак на памяць, рэцэдыў – паўторнае праўленне чаго-небудзь*).

Таўталогія – паўтарэнне ў межах сказа аднолькавых або ад-накаранёвых слоў. Напрыклад: *канкурэнты прыблізіліся да нас вельмі блізка; маляўнічы малюнак адкрыўся перад нашымі ва-чыма*. Аднак у тэкстах афіцыйна-справавога і навуковага сты-ляў паўтарэнне ў асобных выпадках дапускаецца, бо гэта дапа-магае захаваць дакладнасць і адназначнасць фармулёвак.

Парушэннем лексічнай нормы з'яўляецца ўжыванне моўных штампаў – слоў і выразаў з аслабленым лексічным значэннем і сцёртай экспрэсіўнасцю: *Некалькі хвілін мы чакалі, пакуль вы-рашыцца пытанне на ўладкаванні нас на кватэры. Пры вырабе дэталей маюць месца шматлікія памылкі. Гэта думка пра-ходзіць чырвонай ніткай праз увесь артыкул*. Штампам можа стаць любая не раз без патрэбы паўтораная моўная адзінка: *пры-няць меры, засяродзіць увагу, ставіць пытанне, скажам так, у прыцыпе, на самай справе, фактычна, літаральна і інш*. Моў-ныя штампы (іх яшчэ называюць *канцылярызмамі*) робяць мову ненатуральнай, казённай, эмацыянальна «халоднай».

Ад штампаў неабходна адрозніваць моўныя стандарты (клі-шэ), якія выкарыстоўваюцца як гатовыя мадэлі пры стварэнні афіцыйна-справавых тэкстаў: *прызначыць на пасаду, дагаворныя бакі, накласці спагнанне, несці адказнасць і інш*.

Лексічнай памылкай з'яўляецца фармальны пераклад слоў з рускай мовы на беларускую, калі не ўлічваецца семантычная спалучальнасць лексем. Такую з'яву прынята называць **калька-**

ваннем: *точка зрения – кропка зроку, отвечать требованиям – адказваць патрабаванням, настоящее постановление – сапраўдная пастанова.* Па-беларуску правільна: *пункт гледжання, адпавядаць патрабаванням, гэта пастанова.*

2.6. Марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы

2.6.1. Назоўнік

Род назоўнікаў

1. Некаторыя назоўнікі мужчынскага роду, якія называюць асоб па сацыяльным становішчы, прафесіі, пасадзе і іншыя, могуць абазначаць асоб як мужчынскага, так і жаночага полу: *дырэктар Навумаў – дырэктар Навумава, прафесар Аляксеў – прафесар Аляксеева, але!* дзеяслоў у прошлым часе пры такім назоўніку ставіцца ў мужчынскім родзе, калі ідзе гаворка пра мужчыну, і ў жаночым родзе, калі ідзе гаворка пра жанчыну: *справаздачу зацвердзіў дэкан Ціханаў – справаздачу зацвердзіла дэкан Ціханова.*

Прыметнік з такім назоўнікам ужываецца ў мужчынскім родзе: *на агульным сходзе супрацоўнікаў аддзела выступіў вядомы прафесар Кавалёў – на агульным сходзе супрацоўнікаў аддзела выступіла вядомы прафесар Кавалёва.*

2. Ад назоўнікаў, што абазначаюць прафесію, род заняткаў, трэба адрозніваць назоўнікі **агульнага** роду, якія па форме нагадваюць назоўнікі жаночага роду – маюць канчатак *-а (-я)*: *валацуга, гарэза, недарэка, непаседа, плакса, сірата, соня.* Род такіх назоўнікаў вызначаецца ў залежнасці ад кантэксту (па дапасаваных словах): *мой гарэза – мая гарэза, малы непаседа – малая непаседа.*

3. Род нескланяльных запазычаных адушаўлёных назоўнікаў вызначаецца па полу асобы. Назоўнікі *аташэ, дэндзі, маэстра, раньце, янкi, Фернанда* – мужчынскага роду; *лэдзі, мадам, місіс, пані, фрау, ханум, Бэтсі* – жаночага роду.

Нескланяльныя назоўнікі, якія з’яўляюцца назвамі жывёл і птушак, адносяцца да мужчынскага роду: *какаду, кенгуру, поні, фламінга, шымпанзэ.* Асобныя адушаўлёныя назоўнікі захоўваюць той род, да якога адносіцца агульнае родавае найменне: *іва-*

сі (рыба), *цэцэ* (муха) – жаночы род.

Нескланяльныя назоўнікі, якія абазначаюць нежывыя прадметы, адносяцца да ніякага роду: *алібі, інтэрв’ю, жабо, журы, каратэ, карэ, кашнэ, метро, паліто, радыё, турнэ*.

4. Род нескланяльных геаграфічных назваў вызначаецца па родавым слове: *Бардо, Тарту, Токіа* (горад), *Барнео, Хайнань* (востраў) – мужчынскага роду; *Місісіпі, Юкон* (рака) – жаночага роду; *Антарыа, Ківу, Чад* (возера) – ніякі род.

5. У нескланяльных складанаскарочаных словах (абрэвіятурах) род вызначаецца па апорным слове: *МДВРК* (*Мінскі дзяржаўны вышэйшы радыётэхнічны каледж*), *ПВТ* (*Парк высокіх тэхналогій*) – мужчынскага роду; *ААН* (*Арганізацыя Аб’яднаных Нацый*), *ЭВМ* (*электронна-вылічальная машына*) – жаночага роду; *ВКЛ* (*Вялікае Княства Літоўскае*), *ПТВ* (*прафесійна-тэхнічнае вучылішча*) – ніякага роду. Род абрэвіатур, якія скланяюцца, вызначаецца па канчатках: *МАЗ, МАЗа, на МАЗе; БАМ, БАМа, на БАМе* (канчаток на цвёрды зычны, як у слове *дом*) – мужчынскага роду.

6. Назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў форме множнага ліку, не маюць граматычнай катэгорыі роду: *абіцгі, акуляры, вароты, граблі, дзверы, суткі, цымбалы, Баранавічы, Ждановічы, Карэлічы, Філіпіны*.

7. Род большасці назоўнікаў у беларускай і рускай мовах супадае. Толькі некаторыя назоўнікі адрозніваюцца родам. Напрыклад, словы *боль, дроб, запіс, мазоль, медаль, насып, палын, подпіс, пыл, рукапіс, сабака, сажань, стэп, цень, шаль, шынель* і іншыя ў беларускай мове мужчынскага роду, у рускай – жаночага: *боль, дробь, запись, мозоль, медаль, насыпь, полынь, подпись, пыль, рукопись, собака, сажень, степ, тень, шаль, шинель*. Словы *гусь, жырафа, тополя* і іншыя ў беларускай мове жаночага роду, у рускай – мужчынскага: *гусь, жираф, тополь*. Няма супадзення ў родзе ў наступных словах: *капыт, яблык* (у беларускай мове мужчынскага роду) – *копыто, яблоко* (у рускай мове ніякага роду), *брыво* (у беларускай мове ніякага роду) – *бровь* (у рускай мове жаночага роду).

Лік назоўнікаў

Большасць назоўнікаў у сучаснай беларускай мове мае суадносныя формы адзіночна і множнага ліку: *план – планы, дом – дамы, горад – гарады, планиэт – планиэты*.

Некаторыя назоўнікі маюць толькі форму адзіночнага (адзі-

ночналікавыя назоўнікі) або толькі форму множнага ліку (множналікавыя назоўнікі).

Толькі форму адзіночнага ліку маюць назоўнікі:

– зборныя: *адзенне, студэнцтва, інвентар, каменне, зерне*;

– абстрактныя: *сумленне, дабрата, радасць, барацьба*;

– рэчыўныя: *масла, руда, жалеза, вугаль*;

– назоўнікі, якія абазначаюць грамадска-палітычныя вучэнні, формы грамадскага і дзяржаўнага ладу, літаратурныя плыні: *марксізм, сацыялізм, класіцызм*;

– назоўнікі, што абазначаюць напрамкі свету: *поўнач, поўдзень, усход, захад*;

– уласныя назоўнікі: *Колас, Нёман, Мікалаеўшчына*.

Толькі форму множнага ліку маюць назоўнікі, якія абазначаюць:

– падзеі, дзеянні, працэсы: *выбары, перагаворы, манеўры, наводзіны*;

– прадметы, што складаюцца з дзвюх і больш аднолькавых частак: *акуляры, вароты, дзверы, сані*;

– рэчывы, прадукты пэўнага вырабу: *апілка, дрожджы, крупы, макароны*;

– народныя звычаі, гульні: *дажынкi, вячоркі, адведкі, хованкі, гарадкі, шахматы*;

– прамежкі часу: *суткі, прыцемкі, канікулы*;

– некаторыя геаграфічныя назвы: *Казловічы, Клімавічы, Альпы, Балканы*;

– спецыяльныя тэрміны: *азімыя, злакавыя, цытрусавыя*.

Лік назоўнікаў у беларускай і рускай мовах у асноўным супадае. Толькі ў нязначнай колькасці назоўнікаў назіраецца адрозненне ў ліку:

– назоўнікі *брусніцы, грудзі, дзверы, каноплі, крупы, суніцы, чарніцы* і іншыя ў беларускай мове маюць форму множнага ліку, а ў рускай – адзіночнага: *брусніка, грудь, дверь, конопля, крупа, земляніка, черніка*;

– назоўнікі *бяліла, змрок, чарніла* ў беларускай мове адзіночнага ліку (*свежае бяліла, нечаканы змрок, фіялетавае чарніла*), у рускай мове – множнага ліку (*свежие белила, неожиданные сумерки, фиолетовые чернила*);

– назоўнікі *аб'едак, клопат, пацёмак* ў беларускай мове ўтвараюць форму адзіночнага і множнага ліку (*аб'едак – аб'едкі*,

клопат – клопаты, пацёмак – пацёмкі), у рускай мове – толькі форму множнага ліку: *объедки, хлопоты, потёмки*.

Склонавыя канчаткі назоўнікаў

У залежнасці ад склонавых канчаткаў і граматычнага роду назоўнікі падзяляюцца на тры тыпы скланення: першае, другое, трэцяе.

Да 1-га скланення адносяцца назоўнікі жаночага роду, якія ў назоўным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак **-а (-я)**: *хата, хваля, мяжа, дарога*.

Да 2-га скланення адносяцца назоўнікі мужчынскага роду з нулявым канчаткам у назоўным склоне адзіночнага ліку: *дом, дзень, стог*, назоўнікі ніякага роду з канчаткам **-а, -е, -о (-ё)**: *мора, поле, дно, галлё* і пяць назоўнікаў ніякага роду на **-мя**: *вымя, семя, цемя, бярэмя, полымя*.

Да 3-га скланення адносяцца назоўнікі жаночага роду з нулявым канчаткам у назоўным склоне адзіночнага ліку: *глыб, плынь, ноч*.

Не ўваходзяць ні ў адзін тып скланення:

а) рознаскланяльныя назоўнікі: *птушаня, качаня, імя, племя, стрэмя, дзядзька, гарэза*;

б) нескланяльныя: *дэпо, метро, РБ, Скурко*;

в) субстантываваныя прыметнікі: *вартавы, дзяжурны, настайніцкая*;

г) назоўнікі, якія маюць форму толькі множнага ліку: *сані, акуляр, цымбалы*.

Склонавыя канчаткі назоўнікаў у кожным тыпе скланення залежаць ад асновы слова, націску, у некаторых выпадках – ад лексічнага значэння слоў (напрыклад, у родным склоне: *стаяць каля дуба* (канкрэтны прадмет) і *мэбля з дубу* (матэрыял)).

Аснова слова вызначаецца па апошнім зычным гуку пачатковай формы назоўніка. Яна можа заканчвацца на:

а) цвёрды зычны: *вада, дом, цяпло*;

б) зацвярдзелы: *ружа, брыгадзір, ноч*;

в) мяккі: *вішня, цень, край*;

г) заднеязычныя *г, к, х*: *нага, друк, кажух*.

Склонавыя канчаткі назоўнікаў першага скланення адзіночнага ліку:

Склон	Аснова на					
	цвёрды зычны	зацвярдзелы зычны	мяккі зычны	г	к	х
Н.	-а (вада)	-а (задача)	-я (зямяля)	-а (кніга, рука, елка, страх)		
Р.	-ы (вады)	-ы (задачы)	-і (зямлі)	-і (кнігі, рукі, елкі, страхі)		
Д.	-е (вадзе)	-ы (задачы)	-і (зямлі)	-е (кнізе)	-э, -ы (руцэ, елцы)	-е (страсе)
В.	-у (ваду)	-у (задачу)	-ю (зямлю)	-у (кнігу, руку, елку, страху)		
Т.	-ой(-ою), -ёй(-ёю) – пад націскам, -ай(-аю), -яй(-яю) – не пад націскам (вадой (-ою); задачай (-аю); зямлёй (-ёю), песняй (-яю), кнігай (-аю))					
М.	-е (у вадзе)	-ы (у задачы)	-і (аб зямлі)	-е (кнізе)	-э, -ы (руцэ, елцы)	-е (страсе)

Паўную цяжкасць у напісанні канчаткаў назоўнікаў першага скланення выклікаюць формы давальнага і меснага склонаў. Канчаткі гэтых склонаў супадаюць і залежаць ад тыпу асновы і націску:

1) **-е**: а) пры аснове на цвёрды зычны: *бульба – бульбе, набульбе, хата – хаце, у хаце*;

б) пры аснове на г, х, якія чаргуюцца з з, с: *кніга – кнізе, у кнізе, страх – страсе, на страсе*;

2) **-ы**: а) пры аснове на зацвярдзелы зычны: *плошча – плошчы, на плошчы, нара – нары, у нары*;

б) пры аснове на к, які чаргуецца з ц (**націск падаена аснову!**): *рэспубліка – рэспубліцы, у рэспубліцы, рэчка – рэчцы, у рэчцы*;

3) **-і**: пры аснове на мяккі зычны: *хваля – хвалі, у хвалі, зямля – зямлі, на зямлі*;

4) **-э**: пры аснове на к, які чаргуецца з ц (**націск падае на канчатак!**): *рака – рацэ, у рацэ, дачка – дачцэ, прыдачцэ*.

Склонавыя канчаткі назоўнікаў другога скланення адзіночнага ліку:

Склон	Аснова на
-------	-----------

	цвёрды зычны	зацвярдзелы зычны	мяккі зычны	Г	К	Х
Н.	<i>арол, дом</i>	<i>вядро, сонц а</i>	<i>рубель, цемя</i>	<i>снег, жук, рух</i>		
Р.	-а (-я) – назоўнікі ніякага роду, -а(-я), -у(-ю) – назоўнікі мужчынскага роду ў залежнасці ад лексічнага значэння слова (<i>арла, дома, вядра, сонца, рубля, цемя, снегу, жука, руху</i>)					
Д.	-у (<i>арлу, дому</i>)	-у (<i>вядру, сонцу</i>)	-ю (<i>рублю, цемяю</i>)	-у (<i>снегу, жуку, руху</i>)		
В.	як і ў Н.с., акрамя назоўнікаў мужчынскага роду; адушаўлёныя назоўнікі мужчынскага роду -а(-я) , неадушаўлёныя – нулявы (<i>арла, дом, вядро, сонца, рубель, цемя, снегу, жука, рух</i>)					
Т.	-ом (-ём) – пад націскам, -ам (-ем) – не пад націскам (<i>арлом, домам, вядром, сонцам, рублём, цемем, снегам, жуком, рухам</i>)					
М.	-е (<i>пры арле, доме</i>)	-ы, -у (<i>аб вядры, сонцы, мужу</i>)	-і, -ю (<i>аб рублі, цемені, вучню</i>)	-е,- у (<i>аб снезе, сцягу, Алегу</i>)	-у (<i>аб</i>) <i>жуку, настаў- ніку</i>)	-е,-у (<i>у га- росе, аб руху, Цімоху</i>)

Найбольшую цяжкасць выклікае правапіс канчаткаў назоўнікаў мужчынскага роду ў родным і месным склонах адзіночнага ліку.

Родны склон назоўнікаў другога скланення адзіночнага ліку

І. Канчаток -а (-я) маюць назоўнікі, якія абазначаюць:

- 1) канкрэтныя прадметы, якія можна лічыць: *агурка, цюльпана, дуба, ясеня, алоўка, трамвая, тэлефона, руля;*
- 2) адушаўлёныя назоўнікі: *студэнта, брата, зайца, пінгвіна;*
- 3) часткі цела людзей, жывых істот: *носа, языка, хваста, але! твару;*
- 4) назвы адзення, абутку і іх частак: *чаравіка, бота, касцюма, гальштука;*
- 5) назвы месяцаў, дзён тыдня, акрэслены час: *красавіка, аўторка, года, месяца, тыдня, але! ранку, абеду, без году тыдзень, з году ў год, веку;*
- 6) меры вагі, даўжыні, аб'ёму: *кілаграма, сантыметра, пуда, літра;*

7) грашовыя адзінкі: *рубля, долара, шылінга*;

8) арганізацыі, прадпрыемствы, аб'яднанні, установы: *універсітэта, калгаса, кааператыва, палка, але! Дома друку*;

9) астранамічныя і геаграфічныя назвы, агульныя назвы населеных пунктаў: *Юнітэра, Сірыуса, Жлобіна, Нёмана, Буга, горада, пасёлка, але! Далёкага Усходу, Паўднёвага Захаду* (мікрараён у Мінску);

10) аб'екты сацыяльна-культурнага прызначэння, пабудовы і іх часткі: *помніка, абеліска, гаража, корпуса, але! гмаху, даху*;

11) назвы танцаў, народных, спартыўных, картачных гульняў: *вальса, факстрота, балета, футбола, бокса, пас'янса, прэферанса, але! спорту, батэрфляю*;

12) агульныя назвы кніг, відаў мастацтва, дакументаў, перыядычных выданняў: *сінтаксіса* (кніга, **але!** *сінтаксісу* (раз-дзел навукі), *буквара, танца, кодэкса, часопіса, але! летанісу, рукапісу, жыванісу*;

13) навуковыя тэрміны: *электрона, пратона, інфінітыва, эксперымента, але! склону, зместу, тэксту, націску, роду, гратэску, стылю, фальклору*; а таксама словы з памяншальна-ласкальным суфіксам **-ок(-ёк)**: *беражок – беражка, лужок – лужка, лясок – ляска, гаёк – гайка*.

II. Канчаток -у (-ю) маюць назоўнікі, якія абазначаюць:

1) абстрактна-разумовыя паняцці: *жалю, гонару, смутку, страху, розуму, вопыту*;

2) розныя рэчывы, масу, хімічныя элементы, злучэнні: *соку, мёду, ёду, цынку, алюмінію, пылу, тлушчу, рысу, шоўку, віта-міну, але! аўса, хлеба, бітка, бялка, жаўтка*;

3) грамадскія фармацыі, тэорыі, навуковыя плыні: *феадалізму, сацыялізму, рамантызму, дарвінізму*;

4) з'явы прыроды, стыхійныя бедствы: *снегу, дажджу, ветру, туману, галалёду, пажару*;

5) прасторавыя паняцці, месца, напрамак: *небасхілу, краю, стэпу, лугу, верху, захаду, усходу, рэгіёну*;

6) назвы неакрэсленых прамежкаў часу: *абеду, пачатку, перыяду, інтэрвалу, часу, веку*;

7) зборныя прадметы: *лесу, саду, гаю, тыражу, рэзерву, бярэзніку, пырніку, актыву, калектыву, але! статка, табуна, экіпажа*;

8) дзеянні, рух, стан: *бегу, прыходу, паходу, смеху, жарту,крыку, ад'езду, позірку, абмалоту, спакою,але! гудка, глытка;*

9) падзеі ў грамадскім жыцці: *кірмашу, матчу, фестывалю, мітыngu, фэсту,але!матча;*

10) розныя захворванні: *інфаркту, танзіліту, грыпу;*

11) назвы травяністых і кустовых раслін: *чабару, лопуху, бэзу;*а таксама назоўнікі, якія ўваходзяць у склад устойлівых выразаў: *без году тыдзень, з году ў год, год ад году, век ад веку, не даваць праходу.*

Памятайце!

1. У форме роднага склону адзіночнага ліку наступныя назоўнікі пішуцца:

а) з канчаткам **-а(-я)**: *аўса, хлеба, жаўтка, бітка, бялка, пірага, торта, каравая, варэніка, персіка, калача, каржа, архаізма, грэцызма, паланізма, русізма, ансамбля, аркестра, батальёна, квартэта, корпуса, сената, экіпажа, табуна, статка, поўдня, берага, гайка, ляска, садка, экіпажа, гудка, глытка;*

б) з канчаткам **-у(-ю)**: *ранку, веку, абеду, твару, склону, тэкс-ту, зместу, роду, ліку, націску, часу, стылю, гратэску, аўралу, гмаху, даху, спорту, батэर्फляю, жывавісу, летавісу, рукавісу, шашлыку, інею, плоту, бюджэту, крызісу, малачаю, багуну.*

2. Некаторыя назоўнікі маюць варыянтныя канчаткі**-а(-я)** і **-у(-ю)**, якія залежаць ад лексічнага значэння слова: *спыніліся каля бука* (дрэва) і *стол з буку* (матэрыял),*звычайна гука* (на-вуковы тэрмін) і *не чуваць гуку* (з'ява прыроды),*не знайшоў пропуска* (дакумента) і *пункт пропуска* (дзеянне),*тэрыторыя аўтамабільнага парка* (месца стаянкі транспарту) і *выйсці з маладога парка* (зьялёныя насаджэнні),*алмаза* (каштоўны камень) і *алмазу* (мінерал),*завода* (прадпрыемства) і *заводу* (гадзінніка),*закона* (дакумент, пастанова) і *закону* (правіла, звычай),*лістапада* (месяц) і *лістападу* (працэс),*пейзажа* (жанржывавісу) і *пейзажу* (краявід),*сада* (установа) і *саду* (дрэвы),*вывада* (прыстасаванне для сувязі з чым-небудзь) і *ываду* (су-джэнне),*склада* (памяшканне) і *складу* (састаў),*бастона* (танец) і *бастону* (тканіна),*інструмента* (прадмет) і *інструменту* (су-купнасць прадметаў).

3. Назоўнік *народ* у спалучэнні з няпэўна-колькаснымі словамі *многа, мала, шмат* ужываецца ў форме роднага склону адзіночнага ліку з канчаткам *-у* (*шмат народу*), у астатніх выпадках – з канчаткам *-а* (*сын беларускага народа*).

Месны склон назоўнікаў другога скланення адзіночнага ліку

I. Неасабовыя назоўнікі маюць канчаткі:

1) *-е*: а) на цвёрды зычны: *дом – аб доме, рукаў – у рукаве*;
б) на *г, х*, якія чаргуюцца з *з, с*: *стог – на стозе, гарох – у гаросе*;

2) *-і*: на мяккі зычны: *гай – у гаі, дзень – пры дні*;

3) *-ы*: на зацвярдзелы зычны: *трактар – на трактары, нож – на нажы*;

4) *-у*: на *г, к, х*, якія не чаргуюцца з *з, ц, с*:

а) усе назоўнікі з асновай на *-к*: *досвітак – на досвітку, друк – у друку*;

б) некаторыя канкрэтныя назоўнікі з асновай на *г, х*: *сяг – аб сягу, мех – у мяху, тварог – у тварагу, шлях – на шляху*;

в) абстрактныя назоўнікі з асновай на *г, х*: *подзвіг – аб подзвігу, страх – у страху*;

г) запазычаныя назоўнікі з асновай на *г, х*: *дыялог – у дыялогу, штрых – аб штрыху*;

д) злучэнні з прыназоўнікамі *на, па, у*: *на лягу, на бягу, на раду, на хаду, на віду, у хаду, у даўгу, жыць у ладу, з разбегу, на пасту* (царк.: *аб посце*).

II. Асабовыя назоўнікі маюць канчаткі:

1) *-е*: на цвёрды зычны: *брат – пры браце, дзед – аб дзедзе, правапіс – у правапісе, Купала – пры Купале, Колас – пры Коласе*;

2) *-ю*: на мяккі зычны: *герой – аб герою, вучань – аб вучню, Алесь – пры Алесю, Андрэй – пры Андрэю*;

3) *-у*: а) на зацвярдзелы зычны: *Мележ – пры Мележу, Уладзімір – пры Уладзіміру, муж – пры мужу, брыгадзір – пры брыгадзіру*;

б) на *г, к, х*: *геолаг – пры геолагу, настаўнік – пры настаўніку, пастух – пры пастуху, Алег – пры Алегу, Цімох – пры Цімоху*.

Памятайце!

У форме меснага склону адзіночнага ліку правапіс канчаткаў некаторых назоўнікаў залежыць ад значэння слова:

– двор у значэнні ‘на вуліцы, не ў памяшканні’ мае канчатак **-э** (на дварэ ідзе дождж), у значэнні ‘месца каля будынка’ – **-ы** (ва ўніверсітэцкім двары);

– рог у значэнні ‘месца, дзе сыходзяцца, перасякаюцца два прадметы ці два бакі чаго-небудзь’ мае канчатак **-у** (на рагу вуліцы), у значэнні ‘выраст на чэрапе ў некаторых жывёл’ – **-е** (на каровіным розе).

У форме меснага склону адзіночнага ліку наступныя назоўнікі пішуцца з канчаткам **-у** (пры гэтым зычны асновы не чаргуюцца з *з, с, ц*): (аб) мурагу, даху, арэху, лопуху, цэху, мозгу, сцягу, шляху, бегу, руху, граху, страху, смеху, бульдогу, жэмчугу, бруку, друку, пачатку, пагорку.

Склонавыя канчаткі назоўнікаў трэцяга скланення ў адзіночным ліку:

Н.,В.с.	<i>глыб, пlynь, ноч, бездараж, мыш, Нарач, Свір</i>
Р., Д.,М. с.	-і – з асновай на цвёрды і мяккі зычны: <i>глыбі, пlynі</i> ; -ы – з асновай на зацвярдзелы: <i>ночы, мышы, бездаражы, Свіры</i>
Т.с.	-ю – з асновай на цвёрды, мяккі зычны, на <i>р</i> : <i>глыб’ю, пlynню, Свір’ю</i> ; -у – з асновай на зацвярдзелы: <i>ноччу, мышшу, Нараччу</i> . Пры гэтым апошнія зычныя асновы <i>л, н, з, с, дз, ц, ж, ш, ч</i> , калі знаходзяцца паміж галоснымі, падаўжаюцца: <i>соллю, пlynню, сувяззю, рыссю, моладдзю, вільгаццю, бездаражжю, мышшу, ноччу</i> . Калі ж гэтыя зычныя стаяць не паміж галоснымі, падаўжэння не адбываецца: <i>смеласцю, радасцю</i> . Пасля б, ф, р (запомніце слова <i>буфер</i>) ставіцца апостраф: <i>глыб’ю, Об’ю, верф’ю, Сібір’ю</i> . Памятайце! Пасля ў (у нескладовага) апостраф не пішацца: <i>любоўю</i>

Канчаткі назоўнікаў множнага ліку

Назоўнікі ў множным ліку змяняюцца аднолькава, акрамя роднага склону:

Н.с.	-і (-ы) : <i>хвалі, дамы, хлопцы, сёстры, печы, берагі, мышы, салдаты</i> ; -е – словы на <i>-анін, -янін</i> , у формах множнага ліку якіх выпадае <i>-ін</i> : <i>гамяльчанін – гамяльчане, грамадзянін – грамадзяне, селянін – сяляне</i>
Д.с.	-ам(-ям) : <i>хваляам, дамаам, сёстраам, печам, берагам, мышаам,</i>

	<i>салдатам</i>
V.с.	-і (-ы) – назоўнікі, якія абазначаюць неадушаўлёныя прадметы: <i>хвалі, дамы, печы, берагі</i> (супадаюць з назоўным склонам); -аў(-яў), -оў(-ёў), -эй(-ей) і нулявы канчатак – назоўнікі, якія абазначаюць адушаўлёныя прадметы: <i>хлопцаў, вучняў, баброў, вераб’ёў, мышэй, сяцёр, салдат</i> (супадаюць з родным склонам)
T.с.	-амі(-ямі): <i>дамамі, хвалямі, сёстрамі, берагамі, мышамі, салдатамі</i> У некаторых назоўніках можа ўжывацца варыянтны канчатак -мі: <i>слязамі – слязьмі, грудзямі – грудзьмі, санямі – саньмі, касцямі – касцьмі, каленямі – каленьмі; -ыма:</i> <i>вачамі – вачыма, грашамі – грашыма, дзвярамі – дзвярыма, вушамі – вушыма, плячамі – плячыма</i>
M.с.	-ах(-ях): <i>(аб) хвалях, дамах, хлопцах, сёстрах, печях, берагах, мышах</i>

Назоўнік *людзі* ў творным склоне мае канчатак **-мі:** *людзьмі*.
Родны склон назоўнікаў множнага ліку:

Канчаткі -оў (-ёў)	
1-ескланенне	-
2-ескланенне	пад націскам: <i>дубоў, ласёў, змагароў</i>
3-ескланенне	-
Іншыя назоўнікі	-
Канчаткі -аў (-яў)	
1-ескланенне	1) пры збегу зычных: <i>пасмаў, бітваў</i> (але! падобныя назоўнікі могуць мець нулявы канчатак: <i>сёстраўі сяцёр, вішняўі вішань</i> ; 2) з падоўжаным зычным: <i>сваціяў, ваннаў</i>
2-ескланенне	не пад націскам: <i>абзацаў, вучняў, рыцараў, здарэнняў</i> (але! могуць мець нулявы канчатак: а) назоўнікі ніякага роду са збегам зычных у аснове: <i>валокнаў і валокан</i> ; б) некаторыя назоўнікі мужчынскага роду з асновай на адзін зычны, якія абазначаюць: • парныя прадметы: <i>чаравікаўі чаравік; туфляў і туфель</i> ; • назвы адзінак вымярэння: <i>грамаў і грам</i> ; • асоб па нацыянальнай прыналежнасці: <i>цыганаўі цыган, туркаў і турак</i> ; • словы <i>партызаны, салдаты: партызанаўі парты-</i>

	<i>зан, салдатаўі салдат</i>
3-ескланенне	–
Іншыя назоўнікі	большасць множналікавых назоўнікаў: <i>гусяў, ведаў</i>
<i>Нулявы канчатак</i>	
1-ескланенне	1) з асновай на адзін зычны: <i>скал, асоб, антэн</i> ; 2) з асновай на <i>г, к, х</i> : <i>кніг, думак, стрэх</i>
2-ескланенне	–
3-ескланенне	–
Іншыя назоўнікі	1) множналікавыя назоўнікі: а) з суфіксамі -ін, -іц : <i>наводзін, нажніц</i> ; б) са збегам зычных у аснове, калі паміж імі па- яўляецца беглы галосны: <i>сутак, вячорак</i> ; 2) геаграфічныя назвы на -ічы (-ычы), -яны (-аны) : <i>Ждановіч, Бараўлян</i> ; 3) назоўнікі на -анін (-янін) : <i>сялян, мінчан</i>
Канчаткі-эй (-ей), ай	
1-ескланенне	–
2-ескланенне	некаторыя назоўнікі: <i>плячэй, вушэй, гасцей</i>
3-ескланенне	большасць назоўнікаў: <i>начэй, касцей, абласцей, су- вязей, але!</i> назоўнікі не пад націскаммогуць мець варыянтны канчатак-яў: <i>далоней і далоняў, асаблі- васцей і асаблівасцяў, плыней і плыняў, сувязей і связяў, далей і даляў</i>
Іншыя назоўнікі	некаторыя множналікавыя назоўнікі: <i>людзей, гро- шай</i>

Нескланяльныя назоўнікі

Назоўнікі, якія не змяняюцца па склонах і ліках, называюцца **нескланяльнымі**. Да іх адносяцца:

- назоўнікі іншамоўнага паходжання, якія заканчваюцца галосным гукам: *бра, метро, таксі, поні*;
- уласныя іншамоўныя назоўнікі, што заканчваюцца на галосны: *Буйло, Дантэ, Баку, Токіа*;
- славянскія прозвішчы на **-о**: *Гурло, Жарко, Лапка, Скурко*;
- прозвішчы, якія заканчваюцца на зычны і належаць асобам жаночага полу: *Багдановіч Марыя, Корбут Вольга, Фасмер Эліна*;
- абрэвіятуры, якія складаюцца з літар: *РБ, БДУ, ЗША* (некаторыя складанаскарочаныя словы, утвораныя з першых гукаў слоў, у складзе якіх ёсць галосны гук, могуць скланяцца, пры гэтым канчаткі ўскосных склонаў пішуцца малымі літарамі: *ЦУМ*,

ЦУМа, ЦУМу, ЦУМам, у ЦУМе; МАЗ, МАЗа, МАЗу, МАЗам, на МАЗе).

2.6.2. Прыметнік

Паводле лексіка-граматычнага разраду прыметнікі падзяляюцца на якасныя, адносныя і прыналежныя.

Якасныя прыметнікі

Якасныя прыметнікі абазначаюць прыметы прадметаў, што могуць праяўляцца ў рознай ступені: *светлы – святлейшы, найсвятлейшы; мілы – мілейшы, наймілейшы.*

Якасныя прыметнікі маюць ступені параўнання – вышэйшую (простую і складаную) і найвышэйшую (простую і складаную): *цёплы – цяплейшы, больш цёплы, найцяплейшы, найбольш цёплы, самы цёплы.* Але ад якасных прыметнікаў з суфіксамі *-л-, -н-, -альн-, -лів-, -ат-, -аст-, -іт-, -авіт-, -к-* можа ўтварацца толькі складаная форма ступеней параўнання: *больш (болеі), менш (меней), найбольш (найболеі), найменш (найменей) чулы, слушыны, натуральны, клапатлівы, махнаты, віхрасты, сярдзіты, хваравіты, ліпкі.* Не ўтвараюць форм ступеней параўнання прыметнікі:

- з суфіксамі *-ават- (-яват-), -ов- (-ав-)*: *зеленаваты, сіяваты, каляровы, ліловы, нізавы;*
- складаныя прыметнікі: *чарнабровы, чырвона-белы;*
- якія абазначаюць стан чалавека: *глухі, сляпы, нямы, жанаты, жывы;* знешнюю фізічную прымету чалавека: *босы, голы, лысы, барадаты, вусаты, кульгавы;* масць жывёл: *буланы, вараны, гняды;* колер прадметаў праз іх адносіны да іншых прадметаў: *васільковы, вішнёвы, бронзавы.*

Адносныя прыметнікі

Адносныя прыметнікі абазначаюць прыметы прадметаў праз іх адносіны да прадмета або іншай прыметы: *драўляная падлога* (падлога з дрэва), *залаты пярсцёнак* (пярсцёнак з золата), *смало-вы водар* (водар смалы), *лясная дарога* (дарога праз лес), *сту-дэнцкая канферэнцыя* (канферэнцыя студэнтаў). Адносныя прыметнікі могуць набываць пераноснае значэнне і ўжывацца ў ролі якасных:

стальныя рэйкі – стальныя мускулы, стальная воля; сонечныя прамень – сонечны ўспамін, сонечная ўсмешка. У сваю чаргу якасныя прыметнікі могуць тэрміналагізавацца (станавіцца тэрмінамі) і пераходзіць у адносныя: звонкі (глухі) голас – звонкі (глухі) зычны (пра гук), лёгкае пытанне – лёгкая атлетыка.

Прыналежныя прыметнікі

Прыналежныя прыметнікі абазначаюць прыметы прадметаў праз іх прыналежнасць пэўнай асобе ці жывой істотце: *бацькава хата, цётчына паліто, Алесеў фламастар, Алініна кніга.*

Прыналежныя прыметнікі, утвораныя ад уласных назваў з дапамогай суфіксаў *-ов-/-ав-/-аў-, -еў-/-ёў-/-ёв-* (мужчынскі род), *-ін-/-ын-* (жаночы род), пішуцца з вялікай літары: *Купалавыя паэмы, Міхасёвыя забавы, Янкаў сын, Людмілін пакой, Вікторыны дапаможнікі.* Таксама з вялікай літары пішуцца прыметнікі з суфіксамі *-оўск-/-аўск-, -інск-* са значэннем 'у памяць', 'у імя': *Скарынаўская прэмія* (прэмія імя Ф. Скарыны), *Кола-саўская стыпендыя* (стыпендыя імя Якуба Коласа), *Танкаўскія чытанні* (чытанні памяці Максіма Танка).

Прыналежныя прыметнікі, якія ўваходзяць у склад навуковых тэрмінаў і ўстойлівых выразаў, а таксама не суадносныя з назвамі са словамі 'у памяць', 'у імя', пішуцца з малой літары: *піфагорава тэарэма, праметэеў агонь, дамоклаў меч, крапівоўскія персанажы, мележаўскія раманы.*

Праваніс прыметнікаў

1. З адной літарай **н** пішуцца прыметнікі:

а) з суфіксамі **-ан-** (**-ян-**), **-ін-** (**-ын-**): *ветраны, палатняны, арліны, птушыны.*

2. З дзвюма літарамі **нн** пішуцца прыметнікі:

а) утвораныя пры дапамозе суфікса **-н-** ад назоўнікаў з асновай на **н**: *лімон – лімонны, восень – асенні, карань – карэнны;*

б) утвораныя ад назоўнікаў на **-мя**: *племя – племянны, імя – імяны, цемя – цемянны, але! палымяны;*

в) утвораныя ад назоўнікаў і прыметнікаў з дапамогай суфіксаў **-енн-**, **-энн-**: *здоровы – здаравенны, страх – страшэнны.*

Памятайце! З дзвюма літарамі **нн** пішуцца прыметнікі *старанны, гасцінны.*

3. Складаныя прыметнікі пішуцца **разам**:

а) калі ўтвораны ад складаных назоўнікаў, якія пішуцца разам: *кнігавыдавец – кнігавыдавецкі, Салігорск – салігорскі*;

б) калі ўтвораны ад спалучэнняў слоў, з якіх адно падпарадкавана другому: *чорныя валасы – чорнавалосы, левы бераг – левабярэжны*;

в) калі ўтвораны ад спалучэння прыслоўя і прыметніка, прыслоўя і дзееспрыметніка, якія абазначаюць адно паняцце: *высокакваліфікаваны, дзікарослы, вечназялёны*;

г) калі ўжываюцца ў якасці тэрмінаў і ўтвораны з дзвюх або трох асноў: *усходнеславянскі, старабеларускі, індаеўрапейскі*.

4. Складаныя прыметнікі пішуцца праз **злучок**:

а) калі ўтвораны ад складаных назоўнікаў, якія пішуцца праз злучок: *сацыял-дэмакратычны (сацыял-дэмакрат), давід-гарадоцкі (Давід-Гарадок)*;

б) калі ўтвораны з двух і больш раўнапраўных прыметнікаў і паміж імі можна паставіць злучнік *і*: *гісторыка-філалагічны, народна-вызваленчы*;

в) калі яны ўтвораны ад уласнага імя і прозвішча (пішуцца з малой літары): *леў-талстоўскі (Леў Талстой), янка-брылёўскі (Янка Брыль)*;

г) калі яны абазначаюць якасці з дадатковым адценнем колеру, смаку: *кісла-салёны, ярка-светлы, чырвона-белы*;

д) калі яны абазначаюць складаныя геаграфічныя назвы з першай часткай *заходне-, усходне-, паўночна-, паўднёва-* або праежкавыя напрамкі свету: *Усходне-Сібірскае мора, паўночна-заходні вецер*.

Памятайце!

1. Ад складаных прыметнікаў, у склад якіх уваходзіць прыслоўе, трэба адрозніваць спалучэнні прыслоўяў і прыметнікаў або дзееспрыметнікаў, якія пішуцца асобна. У такіх спалучэннях кожнае слова захоўвае свой націск, выконвае самастойную сінтаксічную ролю, іх можна пераставіць месцамі, паставіць пытанне да прыслоўяў: *рэдка пасаджаны, дыяметральна процілеглы*.

2. Калі пры складаных прыметніках, утвораных ад уласных назваў, што пішуцца праз злучок, ёсць прыстаўка, то яны пішуцца разам: *заісыкульскі, прыалмацінскі*.

2.6.3. Лічэбнік

Паводле значэння, граматычных уласцівасцей і характару ўжывання лічэбнікі падзяляюцца на колькасныя і парадкавыя. Сярод колькасных лічэбнікаў выдзяляюцца ўласнаколькасныя, зборныя і дробавыя.

Скланенне ўласнаколькасных, зборных і дробавых лічэбнікаў

1. Лічэбнік **адзін (адно,адна,адны)** скланяецца як прыметнік з асновай на цвёрды зычны:

Н.	<i>адзін</i>	<i>адно</i>	<i>адна</i>	<i>адны</i>
Р.	<i>аднаго</i>	<i>адной (-ае)</i>		<i>адных</i>
Д.	<i>аднаму</i>	<i>адной</i>		<i>адным</i>
В.	<i>як Н. або Р.</i>	<i>адну</i>		<i>як Н. або Р.</i>
Т.	<i>адным</i>	<i>адной (-ою)</i>		<i>аднымі</i>
М.	<i>(пры) адным</i>	<i>(пры) адной</i>		<i>(пры) адных</i>

2. Лічэбнікі **два,дзе,тры,чатыры** ў творным склоне заканчваюцца на **-ма**:

Н.	<i>два</i>	<i>дзе</i>	<i>тры</i>	<i>чатыры</i>
Р.	<i>двух</i>	<i>дзвюх</i>	<i>трох</i>	<i>чатырох</i>
Д.	<i>двум</i>	<i>дзвюм</i>	<i>тroph</i>	<i>чатыром</i>
В.	<i>як Н. або Р.</i>	<i>як Н. або Р.</i>	<i>як Н. або Р.</i>	<i>як Н. або Р.</i>
Т.	<i>двума</i>	<i>дзвюма</i>	<i>трыма</i>	<i>чатырма</i>
М.	<i>(пры) двух</i>	<i>(пры) дзвюх</i>	<i>(пры) трох</i>	<i>(пры) чатырох</i>

3. Лічэбнікі **пяць–дваццаць,трыццаць** скланяюцца як назоўнікі трэцяга скланення (*маладосць, смеласць*). У форме творнага склону гэтых лічэбнікаў адбываецца падаўжэнне гука **[ц’]** у становішчы паміж галоснымі: *пяццю, дзевятнаццаццю, трыццаццю*. У лічэбніках *шэсць, сем, восем* падаўжэння не адбываецца: *шасцю, сямю, васьмю*. У лічэбніках ад *адзінаццаці* да *дваццаці* і *трыццаць* пішуцца дзве літары *ц*. У лічэбніках *пяць, шэсць, дзевяць–дваццаць* і *трыццаць* на канцы пішацца мяккі знак. Мяккі знак пішацца і ў лічэбніку *восем* ва ўсіх ускосных склонах, акрамя вінавальнага: *васьмі, васьмю*:

Н.	<i>пяць</i>	<i>восем</i>	<i>дзевятнаццаць</i>	<i>трыццаць</i>
Р.	<i>пяці</i>	<i>васьмі</i>	<i>дзевятнаццаці</i>	<i>трыццаці</i>
Д.	<i>пяці</i>	<i>васьмі</i>	<i>дзевятнаццаці</i>	<i>трыццаці</i>
В.	<i>пяць</i>	<i>восем</i>	<i>дзевятнаццаць</i>	<i>трыццаць</i>
Т.	<i>пяцію</i>	<i>васьмю</i>	<i>дзевятнаццацію</i>	<i>трыццацію</i>
М.	<i>(аб) пяці</i>	<i>(аб) васьмі</i>	<i>(аб) дзевятнаццаці</i>	<i>(аб) трыццаці</i>

4. Лічэбнікі *сорак,сто,дзевяноста*.

Лічэбнікі *сорак,сто* ва ўсіх склонах, акрамя назоўнага і вінавальнага, маюць канчатак *-а: сарака,ста*.

Лічэбнік *дзевяноста* ўжываецца ва ўсіх склонах нязменна.

5. Лічэбнікі *пяцьдзясят–восемдзясят* і *дзвесце–дзевяцьсот*.

Пры скланенні гэтых лічэбнікаў змяняюцца абедзве часткі:

Н.	<i>пяцьдзясят</i>	<i>восемдзясят</i>	<i>дзвесце</i>	<i>дзевяцьсот</i>
Р.	<i>пяцідзясяці</i>	<i>васьмідзясяці</i>	<i>двухсот</i>	<i>дзевяцісот</i>
Д.	<i>пяцідзясяці</i>	<i>васьмідзясяці</i>	<i>двумстам</i>	<i>дзевяцістам</i>
В.	<i>пяцьдзясят</i>	<i>восемдзясят</i>	<i>дзвесце</i>	<i>дзевяцьсот</i>
Т.	<i>пяціюдзясяцію</i>	<i>васьмюдзясяцію</i>	<i>двумстамі</i>	<i>дзевяціюстамі</i>
М.	<i>(пры) пяцідзясяці</i>	<i>(пры) васьмідзясяці</i>	<i>(пры) двухстах</i>	<i>(пры) дзевяцістах</i>

6. Лічэбнікі *тысяча, мільён, мільярд*.

Лічэбнік *тысяча*скланяецца як назоўнік першага скланення з асновай на зацвярдзелы зычны (*мяжа,кафедра*), а *мільён,мільярд* – як назоўнік другога скланення мужчынскага роду з асновай на цвёрды зычны (*горад, дуб*):

Н.	<i>тысяча</i>	<i>мільён</i>	<i>мільярд</i>
Р.	<i>тысячы</i>	<i>мільёна</i>	<i>мільярда</i>
Д.	<i>тысячы</i>	<i>мільёну</i>	<i>мільярду</i>
В.	<i>тысячу</i>	<i>мільён</i>	<i>мільярд</i>
Т.	<i>тысячай (тысяччу)</i>	<i>мільёнам</i>	<i>мільярдам</i>
М.	<i>(аб) тысячы</i>	<i>(аб) мільёне</i>	<i>(аб) мільярдзе</i>

7. Састаўныя колькасныя лічэбнікі.

У састаўных колькасных лічэбніках пры скланенні змяняецца кожнае слова як адпаведны прасты ці складаны лічэбнік:

Н.	<i>трыста шэсцьдзясят сем</i>
Р.	<i>трохсот шасцідзясяці сямі</i>
Д.	<i>тромстам шасцідзясяці сямі</i>

В.	<i>трыста шэсцьдзясят сем</i>
Т.	<i>трымастамі шасцюдзсяцяю сямю</i>
М.	<i>(аб) трохстах шасцідзсяці сямі</i>

8. Зборныя лічэбнікі.

Зборныя лічэбнікі *абое, двое, трое* скланяюцца як займеннікі *мае, свае*, лічэбнікі *чацвёрэ, пяцёрэ, шасцёрэ, сямёрэ, васьмёрэ, дзвяцэра, дзсяцэра* – як лічэбнік *адны*:

Н.	<i>абое</i>	<i>двое</i>	<i>трое</i>	<i>пяцёрэ</i>	<i>васьмёрэ</i>
Р.	<i>абаіх</i>	<i>дваіх</i>	<i>траіх</i>	<i>пяцярэх</i>	<i>васьмярэх</i>
Д.	<i>абаім</i>	<i>дваім</i>	<i>траім</i>	<i>пяцярым</i>	<i>васьмярым</i>
В.	<i>як Н. або Р.</i>	<i>як Н. або Р.</i>	<i>як Н. або Р.</i>	<i>як Н. або Р.</i>	<i>як Н. або Р.</i>
Т.	<i>абаімі</i>	<i>дваімі</i>	<i>траімі</i>	<i>пяцярымі</i>	<i>васьмярымі</i>
М.	<i>(аб) абаіх</i>	<i>(аб) дваіх</i>	<i>(аб) траіх</i>	<i>(аб) пяцярэх</i>	<i>(аб) васьмярэх</i>

Пры скланенні лічэбнікаў *абодва, абедзве* змяняецца другая частка (як лічэбнікі *два, дзве*):

Н.	<i>абодва</i>	<i>абедзве</i>
Р.	<i>абодвух</i>	<i>абедзвюх</i>
Д.	<i>абодвум</i>	<i>абедзвюм</i>
В.	<i>як Н. або Р.</i>	<i>як Н. або Р.</i>
Т.	<i>абодвума</i>	<i>абедзвюма</i>
М.	<i>(пры) абодвух</i>	<i>(пры) абедзвюх</i>

9. Дробавыя лічэбнікі.

У дробавых лічэбніках скланяюцца абодва словы: лічнік змяняецца як колькасны лічэбнік, назоўнік – як парадкавы:

Н.	<i>дзве трэція</i>	<i>пяць сёмых</i>
Р.	<i>дзвюх трэціх</i>	<i>пяці сёмых</i>
Д.	<i>дзвюм трэцім</i>	<i>пяці сёмым</i>
В.	<i>дзве трэція</i>	<i>пяць сёмых</i>
Т.	<i>дзвюма трэцімі</i>	<i>пяцю сёмымі</i>
М.	<i>(аб) дзвюх трэціх</i>	<i>(аб) пяці сёмых</i>

Лічэбнікі *паўтара, паўтары, паўтараста* не змяняюцца.

Скланенне парадкавых лічэбнікаў

Парадкавыя лічэбнікі скланяюцца на ўзор прыметнікаў, пры гэтым у складаных парадкавых лічэбніках змяняецца толькі апошняя частка, а ў састаўных – апошнія слова:

Н.	<i>чацвёрты,</i> <i>-ая</i>	<i>дзясяты,</i> <i>-ая</i>	<i>сямідзясяты,</i> <i>-ая</i>	<i>чатырохсоты,</i> <i>-ая</i>
Р.	<i>чацвёртага,</i> <i>-ай</i>	<i>дзясятага,</i> <i>-ай</i>	<i>сямідзясятага,</i> <i>-ай</i>	<i>чатырохсотатага,</i> <i>-ай</i>
Д.	<i>чацвёртаму,</i> <i>-ай</i>	<i>дзясятаму,</i> <i>-ай</i>	<i>сямідзясятаму,</i> <i>-ай</i>	<i>чатырохсотаму,</i> <i>-ай</i>
В.	<i>як Н. або Р.</i>	<i>як Н. або Р.</i>	<i>як Н. або Р.</i>	<i>як Н. або Р.</i>
Т.	<i>чацвёртым,</i> <i>-ай</i>	<i>дзясятым,</i> <i>-ай</i>	<i>сямідзясятым,</i> <i>-ай</i>	<i>чатырохсотым,</i> <i>-ай</i>
М.	<i>(у)</i> <i>чацвёртым,</i> <i>-ай</i>	<i>(у)</i> <i>дзясятым,</i> <i>-ай</i>	<i>(у)</i> <i>сямідзясятым,</i> <i>-ай</i>	<i>(у)</i> <i>чатырохсотым,</i> <i>-ай</i>
Н.	<i>дзе тысячы пяты</i>			
Р.	<i>дзе тысячы пятага</i>			
Д.	<i>дзе тысячы пятаму</i>			
В.	<i>як Н. або Р.</i>			
Т.	<i>дзе тысячы пятым</i>			
М.	<i>(у) дзве тысячы пятым</i>			

Складаныя парадкавыя лічэбнікі, якія заканчваюцца на *-дзясяты,-соты,-тысячны,-мільённы,-мільярдны*, пішуцца разам, калі іх часткі напісаны літарамі: *двухсоттысячны,пяцідзесяцімільённы*. Калі часткі такіх лічэбнікаў напісаны лічбамі, то яны пішуцца праз злучок: *200-тысячны, 50-мільённы*.

Праз злучок пішуцца парадкавыя лічэбнікі, калі яны напісаны лічбамі з граматычнымі канчаткамі: *5-га,320-й*.

Памятайце!

Лічэбнікі, што абазначаюць прыблізны лік, раздзяляюцца працяжнікамі незалежна ад таго, напісаны яны лічбамі ці літарамі: *7–8 гадоў,два–тры тыдні*.

Сінтаксічная сувязь лічэбнікаў з назоўнікамі

1. Пры лічэбніках *два (дзе),абодва (абедзве),тры,чатыры* назоўнік ўжываецца ў форме назоўнага склону множнага ліку: *два студэнты, тры сталы, чатыры гады*.

2. Лічэбнікі пяць, шэсць і г.д., за выключэннем састаўных, якія заканчваюцца лічэбнікамі *адзін, два, тры, чатыры*, ужываюцца з назоўнікамі ў форме роднага склону множнага ліку: *пяць студэнтаў, шэсць сталоў, сем гадоў*.

3. Лічэбнікі *тысяча, мільён, мільярд* кіруюць назоўнікамі ў форме роднага склону множнага ліку: *тысяча кіламетраў, мільён экзэмпляраў, мільярд рублёў*.

4. Са зборнымі лічэбнікамі ўжываюцца назоўнікі, якія:

а) абазначаюць асоб мужчынскага полу: *двое хлопцаў, чацвёрта вучняў, шасцёра байцоў*;

б) якія маюць форму толькі множнага ліку ці абазначаюць назвы парных прадметаў: *трое саней, пяцёра сутака, сямёра нажніц*;

в) абазначаюць назвы маладых істот: *двое ягнят, трое кацянят, чацвёрта парасят*;

г) выражаны словамі *людзі, дзеці, асобы, коні, гусі, свінні: васьмёра людзей, трое дзяцей, пяцёра коней*.

Зборныя лічэбнікі ўжываюцца таксама з асабовымі займеннікамі *мы, вы, яны, усе* і субстантываванымі прыметнікамі і дзеяпрыметнікамі (якія выконваюць функцыю назоўніка): *двое нас, усе трое, чацвёрта ваенных, пяцёра неведомых*.

5. Дробавыя лічэбнікі патрабуюць пасля сябе назоўніка роднага склону: *адна трэцяя тэрыторыя, тры чацвёртыя даходу, дзве пятыя нормы*.

6. Дробавыя лічэбнікі *паўтара* ўжываецца з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду, а *паўтары* – з назоўнікамі жаночага роду: *паўтара літра, паўтара вядра, паўтары тоны*.

2.6.4. Займеннік

Разрады займеннікаў

Паводле лексічнага значэння займеннікі падзяляюцца на 9 разрадаў:

1) *асабовыя*: я, мы, ты, вы, ён, яна, яно, яны;

2) *зваротныя*: сябе;

3) *прыналежныя*: мой, наш, твой, ваш, свой;

4) *указальныя*: гэты, той, такі, гэтакі, столькі, гэтулькі;

5) *азначальныя*: сам, самы, увесь (уся, усё, усе), усякі, кожны, іншы;

6) *пытальныя*: хто?, што?, які?, каторы?, чый?, колькі?;

7) *адносныя*: хто, што, які, каторы, чый, колькі;

8) *адмоўныя*: ніхто, нішто, нічый, ніякі;

9) *няпэўныя*: нехта, нешта, некаторы, нейкі, нечы (нейчы),хтосьці,штосьці, якісьці, чыйсьці, хто-небудзь, што-небудзь, які-небудзь, чый-небудзь, абы-што, абы-хто, абы-які, абы-чый, некалькі.

Скланенне займеннікаў

1. Асабовыя займеннікі

Асаблівасцю займеннікаў *я,мы,ты* з'яўляецца тое, што яны ва ўскосных склонах маюць суплетыўныя асновы, гэта значыць іншыя ў параўнанні з асновамі назоўнага склону:

Н.	<i>я</i>	<i>т-ы</i>	<i>м-ы</i>	<i>в-ы</i>
Р.	<i>мян-е</i>	<i>цяб-е</i>	<i>н-ас</i>	<i>в-ас</i>
Д.	<i>мн-е</i>	<i>таб-е</i>	<i>н-ам</i>	<i>в-ам</i>
В.	<i>мян-е</i>	<i>цяб-е</i>	<i>н-ас</i>	<i>в-ас</i>
Т.	<i>мн-ой(-ою)</i>	<i>таб-ой(-ою)</i>	<i>н-амі</i>	<i>в-амі</i>
М.	<i>(пры) мн-е</i>	<i>таб-е</i>	<i>н-ас</i>	<i>в-ас</i>

Займеннікі 3-й асобы скланяюцца наступным чынам:

Н.	<i>ён яно</i>	<i>яна</i>	<i>яны</i>
Р.	<i>яго</i>	<i>яе</i>	<i>іх</i>
Д.	<i>яму</i>	<i>ёй</i>	<i>ім</i>
В.	<i>яго</i>	<i>яе</i>	<i>іх</i>
Т.	<i>ім</i>	<i>ёй(ёю)</i>	<i>імі</i>
М.	<i>(пры) ім</i>	<i>(пры) ёй</i>	<i>(пры) іх</i>

Асновам ускосных склонаў займеннікаў 3-й асобы, як і 1-й і 2-й асобы, характэрны суплетывізм; асновай ускосных склонаў гэтых займеннікаў выступае адзін гук [j]:*ён –j-аго,j-аму; ян-а–j-ае,j-ой; ян-о–j-аго,j-аму; ян-ы–j-іх,j-ім.*

2. Зваротны займеннік *сябе*

Займеннік*сябе* не мае формы назоўнага склону, а таксама формаў роду і ліку; ён можа адносіцца да кожнай асобы – 1-й, 2-й, 3-й.

Займеннік*сябе* скланяецца, як займеннік*ты*:

Н.	–
Р.	<i>сяб-е</i>
Д.	<i>саб-е</i>
В.	<i>сяб-е</i>
Т.	<i>саб-ой(-ою)</i>
М.	<i>(пры) саб-е</i>

3. Прыналежныя займеннікі

Прыналежныя займеннікі скланяюцца, як прыметнікі.

Н.	<i>наш</i>	<i>наш-а</i>	<i>наш-а</i>	<i>наш-ы</i>
Р.	<i>наш-ага</i>		<i>наш-ай(-ае)</i>	<i>наш-ых</i>
Д.	<i>наш-аму</i>		<i>наш-ай</i>	<i>наш-ым</i>
В.	<i>як Н. або Р.</i>	<i>наш-а</i>	<i>наш-у</i>	<i>як Н. або Р.</i>
Т.	<i>наш-ым</i>		<i>наш-ай(-аю)</i>	<i>наш-ымі</i>
М.	<i>(пры) наш-ым</i>		<i>наш-ай</i>	<i>наш-ых</i>

4. Указальныя займеннікі

Пры скланенні ўказальных займеннікаў назіраюцца некаторыя асаблівасці.

Н.	<i>той</i>	<i>тое</i>	<i>тая</i>	<i>тыя</i>
Р.	<i>таго</i>		<i>той(-ае)</i>	<i>тых</i>
Д.	<i>таму</i>		<i>той</i>	<i>тым</i>
В.	<i>як Н. або Р.</i>	<i>тое</i>	<i>т-ую</i>	<i>як Н. або Р.</i>
Т.	<i>тым</i>		<i>той(-ою)</i>	<i>тымі</i>
М.	<i>(у) тым</i>		<i>той</i>	<i>тых</i>

Займеннік *той* ва ўсіх склонах адзіночнага і множнага ліку мае аднолькавую аснову – з аднаго гука: *т-ой, т-ая, т-ое, т-ыя; т-аго, т-аму, т-ым, т-ых, т-ымі*. У займенніках *гэты, такі, гэтакі* аснова таксама аднолькавая ва ўсіх формах: *гэт-ы, гэт-ага, гэт-аму; так-і, так-ога, так-ому*.

Займеннікі *столькі, гэтулькі* скланяюцца, як прыметнікі ў множным ліку: *стольк-іх, стольк-ім, стольк-імі*.

5. Азначальныя займеннікі

Займеннікі *сам, самы, кожны*, іншы скланяюцца, як прыметнікі з цвёрдай асновай, а займеннік *самі* – як прыметнікі з ас-

новой на мяккін:

Н.	<i>сам</i>	<i>сам-о</i>	<i>сам-а</i>	<i>сам-і</i>
Р.	<i>сам-ога</i>		<i>сам-ой</i>	<i>сам-іх</i>
Д.	<i>сам-ому</i>		<i>сам-ой</i>	<i>сам-ім</i>
В.	<i>сам-ога</i>	<i>сам-о</i>	<i>сам-ую (у)</i>	як <i>Н.</i> або <i>Р.</i>
Т.	<i>сам-ім</i>		<i>сам-ой(-ою)</i>	<i>сам-імі</i>
М.	<i>(пры) сам-ім</i>		<i>сам-ой</i>	<i>сам-іх</i>

Пры скланенні займеннікі *сам, самы* захоўваюць аднолькавую аснову. Націск у займенніку *сам* ва ўскосных склонах прыпадае на першы галосны канчатка: *самога, самому*, а ў займенніку *самы* – на аснову: *самага, самаму*. Формы роднага (вінавальнага) і давальнага склонаў з націскам на апошнім галосным канчатка (*самага, самаму*) не з’яўляюцца літаратурнай нормай.

Займеннік жаночага роду *сама* ў вінавальным і творным склонах мае дзве формы: *самую ісаму, самой і самою*; займеннікі *самая, кожная* – у родным склоне формы *самай, кожнай ісамае, кожнае*, у творным – *самай, кожнай ісамаю, кожнаю*.

Займеннікі *увесь, уся, усё, усе* скланяюцца, як прыметнікі з асновай на мяккі *н*:

Н.	<i>увесь</i>	<i>ус-ё</i>	<i>ус-я</i>	<i>ус-е</i>
Р.	<i>ус-яго</i>		<i>ус-ёй (-яе)</i>	<i>ус-іх</i>
Д.	<i>ус-яму</i>		<i>ус-ёй</i>	<i>ус-ім</i>
В.	як <i>Н.</i> або <i>Р.</i>	<i>ус-ё</i>	<i>ус-ю</i>	як <i>Н.</i> або <i>Р.</i>
Т.	<i>ус-ім</i>		<i>ус-ёй (-ёю)</i>	<i>ус-імі</i>
М.	<i>(аб) ус-ім</i>		<i>ус-ёй</i>	<i>ус-іх</i>

Займенніку *увесь* ва ўсіх формах адзіночнага і множнага ліку, за выключэннем назоўнага склону мужчынскага роду, мае аснову *ус*: *увесь, ус-яго, ус-яму; ус-я, ус-ёй; ус-е, ус-іх, ус-ім* і г. д.

6. Пытальныя і адносныя займеннікі

Пытальныя і адносныя займеннікі скланяюцца наступным чынам:

Н.	<i>хт-о, шт-о</i>	<i>чый, чы-ё</i>	<i>чы-я</i>	<i>чы-е</i>
Р.	<i>к-аго, ч-аго</i>	<i>чый-го</i>	<i>чы-ёй</i>	<i>чы-іх</i>
Д.	<i>к-аму, ч-аму</i>	<i>чый-му</i>	<i>чы-ёй</i>	<i>чы-ім</i>

В.	<i>к-аго, шт-о</i>	як <i>Н. або Р., чыё</i>	<i>чы-ю</i>	як <i>Н. або Р.</i>
Т.	<i>к-ім, ч-ым</i>	<i>чы-ім</i>	<i>чы-ёй</i>	<i>чы-імі</i>
М.	<i>(пры) к-ім, ч-ым</i>	<i>(у) чы-ім</i>	<i>(у) чы-ёй</i>	<i>(у) чы-іх</i>

7. Адмоўныя займеннікі

Адмоўныя займеннікі ўтвораны ад пытальных пры дапамозе прыстаўкіні-: *ніхто, нішто, ніякі(ніякая, ніякае, ніякія), нічый(ні-чыя, нічыё, нічыё), ніколькі*. Яны скланяюцца так, як і пытальныя.

8. Няпэўныя займеннікі

Да няпэўных адносяцца займеннікі, якія няпэўна паказваюць на асобы, прадметы: *нехта, нешта*; на прыметы, прыналежнасьць прадмета: *нейкі, нечы*; на асобу ці прадмет, выдзелены з групы іншых: *некаторы*; на колькасць: *некалькі*.

Няпэўныя займеннікі ўтвараюцца ад пытальных пры дапамозе часціцне-, *абы-*, якія становяцца прыстаўкамі: *нехта, нешта, нейкі, некаторы, некалькі, абы-хто, абы-што, абы-які, абы-чый*, і постфіксаў *-небудзь, -сьці(-сь)*: *хто-небудзь, што-небудзь, які-небудзь, чый-небудзь, хтосьці(хтось), штосьці(штось), якісьці(якісь), чыйсьці(чыйсь)*.

Няпэўныя займеннікі скланяюцца так, як адпаведныя пытальныя, ад якіх яны ўтвораны.

2.6.5. Дзеяслоў

Дзеясловы першага спражэння

Да першага спражэння адносяцца дзеясловы, якія ў форме 3-й асобы множнага ліку маюць канчаткі **-уць (-юць)**: *браць – брауць, кіраваць – кіруюць*.

Канчаткі дзеясловаў першага спражэння:

Асоба	Адзіночны лік	Множны лік
1-я	-у (-ю): <i>іду, спяваю, пішу, бяру</i>	-ём (-ем, -ом, -ам): <i>ідзём, спяваем, пішам, бяром</i>
2-я	-еш (-еш, -аш): <i>ідзеш, спяваеш, пішаш, бярэш</i>	-еце (-яце, -аце): <i>ідзяце, спяваеце, пішаце, бераце</i>
3-я	-е (-э, -а): <i>ідзе, спявае, піша, бярэ</i>	-уць (-юць): <i>ідуць, спяваюць, пішучуць, бяруць</i>

Асаблівую цяжкасць у напісанні выклікаюць канчаткі дзеясловаў 2-й асобы множнага ліку. Калі ў 1-й асобе множнага ліку

націск падае на канчатак, то ў 2-й асобе множнага ліку пішацца **яце**: *нясём – несяце, кладзём – кладзяце, ідзём – ідзяце*; калі націск падае на аснову, то пішацца канчатак **-еце**: *чытаем – чытаеце, гандлюем – гандлюеце, выконваем – выконваеце*. Канчатак **-аце** пішацца пасля зацвярдзелых зычных: *печаце, лішаце, бераце*.

Дзеясловы другога спражэння

Да другога спражэння адносяцца дзеясловы, якія ў форме 3-й асобы множнага ліку маюць канчаткі **-аць (-яць)**: *гаварыць – гавораць, глядзець – глядзяць*.

Канчаткі дзеясловаў другога спражэння:

Асоба	Адзіночны лік	Множны лік
1-я	-у (-ю) : <i>вучу, люблю</i>	-ім (-ым) : <i>вучым, любім</i>
2-я	-іш (-ыш) : <i>вучыш, любіш</i>	-іце (-ыце) : <i>вучыце, любіце</i>
3-я	-іць (-ыць) : <i>вучыць, любіць</i>	-аць (-яць) : <i>вучаць, любяць</i>

Рознаспрагальныя дзеясловы

Дзеясловы *бегчы, есці, даць* маюць канчаткі як першага, так і другога спражэння (таму іх і называюць рознаспрагальнымі):

Асоба	Адзіночны лік	Множны лік
1-я	<i>бягу, ем, даю</i>	<i>бяжым, ядзім, даём</i>
2-я	<i>бяжыш, ясі, даеш</i>	<i>бежыце, ясце, даеце</i>
3-я	<i>бяжыць, есць, дае</i>	<i>бягуць, ядуць, даюць</i>

Памятайце! Трэба адрозніваць канчаткі дзеясловаў абвяснага і загаднага ладу:

Адвесны лад	Загадны лад
вядзём	вядзем
жывём	жывем
нясём	нясем
вязём	вязем
бяром	бярэм
кладзяце	кладзіце
ідзяце	ідзіце

Суфіксы дзеясловаў

1. Суфікс **-ава- (-ява-)**.

Калі ў 1-й асобе адзіночнага ліку дзеяслоў канчаецца на -

ую(-юю), то ў неазначальнай форме і ў прошлым часе пішацца су-фікс **-ава-** (**-ява-**): *святкую – святкаваць, святкаваў, даследую – даследаваць, даследаваў.*

2. Суфікс **-ва-**.

Пасля адзіночных зычных у неазначальнай форме, у прошлым і цяперашнім часе пішацца суфікс **-ва-**: *раздумаць, раздумаў, раздумваю, расказваць, расказваў, расказваю.*

3. Суфікс **-іва-** (**-ыва-**).

Калі ўтваральная аснова заканчваецца спалучэннем зычных з апошнім *л, н, р*, то пішацца суфікс **-іва-** (**-ыва-**): *падтрымліваць, падтрымліваў, падтрымліваюць, запэўніваць, запэўніваў, запэўніваюць, праветрываць, праветрываў, праветрываюць.*

Памятайце!

1. Калі ў неазначальнай форме дзеяслоў закончанага трывання на **-іць** мае папярэдні галосны гук, то ў незакончаным трыванні перад суфіксам **-ва-** замест *і* пішацца *й*: *супакойць – супакойваць, узбройць – узбройваць.*

2. У дзеясловах незакончанага трывання, утвораных ад прыставачных дзеясловаў пры дапамозе суфікса **-ва-**, пад націскам аднаўляюцца літары *о, э*: *адскокваць, выпроставаць, вырэзваць.*

3. Перад суфіксамі прошлага часу **-л-, -ў-** заўсёды захоўваюцца тыя самыя галосныя, што ўжываюцца перад суфіксам **-ць** інфінітыве: *глядзець – глядзеў, глядзела; належаць – належаў, належала (але! у форме 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу – ён глядзіць, ён належыць).*

Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе

Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе адносяцца да неспрагальных форм дзеяслова.

Дзеепрыметнік. У беларускай літаратурнай мове найбольш ужывальныя дзеепрыметнікі прошлага часу залежнага і незалежнага стану з суфіксамі **-л-, -н-, -ан-, -ен-, -т-**: *пажаўцелы, аблюбаваны, скошаны, перанесены, памыты.*

У сучаснай беларускай літаратурнай мове дзеепрыметнікі з суфіксамі **-ш-, -ўш-, -уч-(-юч-), -ач-(яч-), -ем-(-ом-), -ім-** амаль не ўжываюцца.

Беларуская мова мае сістэму сродкаў замены не ўласцівых ёй дзеепрыметнікаў пры перакладзе з рускай мовы. Неўжывальныя ў беларускай мове формы дзеепрыметнікаў можна

замяніць:

1) даданым сказам: *Мы шли обочиной дороги, сплошь покрытой бурыми прошлогодними листьями, еще не высохшими после снега – Мы ішли ўскрай дарогі, усцеленай бурым летаішнім лісцем, якое яшчэ не высохла пасля снегу. Чэравік заглянуў в дзверь и, увидя дочь свою, танцующую перед зеркалом, остановился – Чаравік зазірнуў у гэты час у дзверы і, убачыўшы, як дачка яго танцуе перад люстэркам, спыніўся;*

2) дзеепрыслоўем, дзеепрыслоўным словазлучэннем: *Неисповедимы пути, по которым доходит до правды ревнующий человек – Невядомыя шляхі, па якіх даходзіць да праўды, раўнуючы, чалавек;*

3) прыметнікам: *Он [Лермонтов] был счастлив своими мыслями, их силой, широтой, своими замыслами всепроникающим присутствием поэзии – Ён [Лермантаў] быў шчаслівы сваімі думкамі, іх сілай, шырынёй, сваімі задумамі, усёпранікальнай прысутнасцю паэзіі. Вёсё это были воображаемые посты, как, например, пост у порохового погреба – Усё гэта былі ўяўныя пасты, як, напрыклад, пост ля параховога склепа;*

4) назоўнікам: *будущее – будучыня, купающиеся – купальшчыкі, рассказывающий – апавядальнік;*

5) дзеясловам: *Ночные костры, светившиеся там и сям по лагерю... увеличивали темноту своим неярким багровым светом – Начныя вогнішчы свяціліся там і сям па лагеры... павялічвалі змрок сваім нязыркім барвовым святлом.*

Тыя дзеепрыметнікі, якія не нясуць значнай сэнсавай нагрукі, у перакладах могуць апускацца: *К станции, стремительно выскочив из-за поворота, подлетел на всех парах этот поезд, состоящий всего из пяти новеньких, блестящих вагонов – Да станцыі, імкліва вылецеўшы з-за павароту, пад'язджаў на ўсіх парах гэты цягнік усяго з пяці новенькіх, зіхатлівых вагонаў.*

Дзеепрыметнікі, дзеепрыметныя словазлучэнні, якія ўваходзяць у загалоўкі твораў, назвы прац, звычайна не перакладаюцца; пры неабходнасці захоўваюцца яны і ў навуковай, грамадска-палітычнай літаратуры.

Дзеепрыслоўе. Дадатковае дзеянне, выражанае дзеепрыслоўем, і асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам, утвараюцца адной і той жа асобай або прадметам.

Ёсць пэўныя заканамернасці, правілы ўжывання дзеепры-

слоўяў у сказе. Нельга ў адным сказе ўжываць дзеепрыслоўе і дзеяслоў-выказнік, якія абазначаюць дзеянні розных асоб або прадметаў, – гэта парушэнне літаратурнай нормы. Няправільная, напрыклад, будова такога сказа: *Сям-там, праязджаючы вёскі, нам трапляюцца клёны і дубы, бо дзеяслоў-выказнік трапляюцца адносіцца тут да дзейнікаў клёны і дубы, а дзеепрыслоўе праязджаючы да гэтых дзейнікаў не адносіцца. Патрабуе перабудовы і такі сказ: Спаткаўшыся з сябрамі, яму ўспаміналіся гады маладосці; тут асноўнае і дадатковае дзеянні (ўспаміналіся і спаткаўшыся) адносяцца да розных дзейнікаў. Сказ можна перабудаваць так: Калі ён спаткаўся з сябрамі, яму ўспаміналіся гады маладосці; Спаткаўшыся з сябрамі, ён успамінаў гады маладосці.*

У абагульнена-асабовых сказах асноўнае і дадатковае дзеянні, абазначаныя дзеясловам-выказнікам і дзеепрыслоўем, таксама адносяцца да адной асобы, але яна ўяўляецца абагульнена, як любы, кожны (у такіх выпадках можна ўставіць займеннікі ты, яны): *Гуляючы, розумне прыдбаеш* (Прык.).

2.6.6. Прыслоўе

Прыслоўі пішуцца разам і праз злучок.

Пішуцца **разам**:

1. Прыслоўі, утвораныя ад назоўнікаў

1. Прыслоўі, утвораныя спалучэннем прыназоўнікаў з рознымі склонавымі формамі назоўнікаў, якія ў мове самастойна не ўжываюцца: *бесперастанку, дашчэнтку, даспадобы, досыць, запанібрата, насцеж, знячэўку, насцеж*.

2. Прыслоўі з шырокім прасторавым і часавым значэннем, якія маюць у сваім складзе назоўнікі *дзень, ноч, раніца, вечар, верх, ніз, даль, перад, высь, пачатак: уверх, увысь, уніз, зверху, знізу, назад, наперад, звечара, увечары, удзень, зранку, улётку, увосень, спачатку (але! з нізу да верху; з верху да нізу; з вечара да раніцы; з ранку да вечара; пад вечар)*.

3. Прыслоўі, утвораныя спалучэннем прыназоўнікаў з назоўнікамі, паміж якімі нельга без змены сэнсу паставіць азначэнне або да назоўніка нельга паставіць сэнсавага пытання: *спадылба, накрыж, напаказ, упершыню, дадому* (у значэнні 'назад'), *адроду* (але! *некалькі гадоў ад роду, напалову*).

II. Прыслоўі, утвораныя ад кароткіх і поўных прыметнікаў з прыназоўнікамі: *збольшага, упустую, урассытнюю, паціху, памалу, злева, справа, здалёк, направа, налева, дабяла, дачыста (але! у адкрытую, у абхват).*

III. Прыслоўі, утвораныя ад лічэбнікаў з прыназоўнікамі: *удвух, утрох, упяцёх (але! у адно, па двух, па трох, па двое, па трое).*

IV. Прыслоўі, утвораныя ад займеннікаў з прыназоўнікамі: *нашто, потым,затым, зусім.*

Разам пішуцца складаныя прыслоўі, першай часткай якіх з'яўляецца займеннік *што* і *сама*: *штогод, итотраз, итовечар, итотраніцы, итотдзень, итотдня, гэтаксама, таксама, тамсама*, а таксама прыслоўе *мімаволі*.

V. Прыслоўі, утвораныя ад прыслоўяў пры дапамозе прыставак *за-*, *на-*, *па-*, *не-(ня-)*, *ні-*, *пасля-*, а таксама постфікса **-сьці**: *замнога, назаўсёды, пазаўчора, незадоўга, нясмела, ніколі, паслязаўтра, дзесьці.*

Пішуцца праз **злучок**:

1. Прыслоўі з прыстаўкай **па-**:

а) з суфіксамі **-аму**, **-яму**, **-ому**, **-му**, утвораныя ад давальнага склону поўных прыметнікаў і прыналежных займеннікаў: *па-ха рошаму, па-асенням, па-старому, па-твойму*;

б) з суфіксамі **-ску**, **-цку**, утвораныя пры дапамозе адносных прыметнікаў: *па-бацькоўску, па-брацку*;

в) з суфіксам **-ы**: *па-дзіцячы, па-воўчы, па-заячы*;

г) утвораныя ад парадкавых лічэбнікаў: *па-першае, па-другое, па-шостае*.

2. Складаныя прыслоўі, утвораныя шляхам спалучэння аднолькавых або блізкіх слоў: *цяжка-цяжка, даўно-даўно, крыж-накрыж, сям-там, калі-нікалі, раз-пораз*.

3. Прыслоўі з прыстаўкай **абы-** і постфіксам **небудзь**: *абы-куды, абы-калі, дзе-небудзь*.

Праваніс блізкіх да прыслоўяў спалучэнняў слоў

У беларускай мове ёсць спалучэнні слоў, блізкія па значэнні да прыслоўяў, якія пішуцца асобна. Да іх адносяцца:

1) спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі **на, з, за, з-за, да, без**: *на хаду, на памяць, на ляту, на віду, на славу, на*

момант, на жаль, на вока, з разгону, з ходу, з размаху, за мяжой, з-за гра-ніцы, з-за мяжы, да ўпаду, без аглядкі, без разбору, без толку;

2) спалучэнні назоўнікаў, якія пачынаюцца галоснай, з прыназоўнікам **у**: *у момант, у абмен, у меру, у абхват, у абдымку, у адзіночку*;

3) спалучэнні адмоўяў **не,ніз** назоўнікамі ва ўскосных склонах: *не пад сілу, не да смеху, не да твару, не ў меру, не ў пару, ні за грош*;

4) устойлівыя спалучэнні, у якіх слова паўтараецца ў розных склонах з прыназоўнікамі: *адзін на адзін, след у след, дзень у дзень, час ад часу, след у след, рука ў руку, з мінуты на мінуту*;

5) выразы: *усё роўна, усё адно, як след*.

Памятайце!

1. Некаторыя прыслоўі з прыстаўкамі (пішуцца разам) падобныя да назоўнікаў, лічэбнікаў і займеннікаў з прыназоўнікамі (пішуцца асобна). Для іх адрознення неабходна мець на ўвазе наступнае:

а) назоўнікі з прыназоўнікамі маюць пры сабе паясняльныя словы: **у глыб двара; з пачатку зімы; у бок лесу**. Прыслоўі не маюць паясняльных слоў: **ныраць углыб; спачатку пайшоў дождж; пазіраць убок**;

б) лічэбнікі і займеннікі дапасуюцца да назоўнікаў: **ехалі ў чатырох аўтамабілях; выйшлі з усім класам**. Прыслоўі прымыкаюць да дзеясловаў: **на працу ішлі ўчатырох; зусім сціх дождж**.

2. Пішуцца праз злучок прыслоўі-тэрміны: *дэ-юрэ* (фармальна), *дэ-факта* (фактычна на справе), *на-гара* (наверх, на верхню зямлі).

3. Прыслоўі, утвораныя з дапамогай прыстаўкі **на-** ад складаных прыметнікаў, якія пішуцца праз злучок, маюць злучок толькі пасля прыстаўкі: *на-народнадэмакратычнаму, на-нацыянальнадзяржаўнаму*.

2.6.7. Прыназоўнік

1. Складаныя прыназоўнікі **з-за, з-над, на-за, на-над** пішуцца праз злучок: *з-за возера, на-за школай, на-над рэчкай*.

2. Прыназоўнікі **аб, перад, над, над** перад займеннікамі **мне-мною** пішуцца з дадатковым **а**: *аба мне, нада мною*.

3. Перад словамі, якія пачынаюцца спалучэннем зычных, першы з якіх *з, с, ш, ж, м*, замест прыназоўніка з вымаўляецца і пішацца прыназоўнік *са*: *са школы, са жменю, са мною*.

4. Замест прыназоўніка *у* выкарыстоўваецца прыназоўнік *ва* перад словамі, якія пачынаюцца з *у*: *ва універсітэце, ва ўсіх*.

5. Састаўныя прыназоўнікі пішуцца ў два-тры словы: *на працягу, у галіне, у адпаведнасці з, на чале*.

2.6.8. Злучнік

1. Пішуцца **разам**:

– злучнікі *або, ані, ажно, таксама, нібы, нібыта, чымся*;

– злучнікі *затое, паколькі, прытым, прычым*. Іх трэба ад-розніваць ад падобных спалучэнняў прыназоўніка з займенні-кам, якія пішуцца асобна, паколькі займеннікі звычайна стаяць перад назоўнікамі і адказваюць на пытанні членаў сказа. Злуч-нікі на пытанні не адказваюць. Параўнаем наступныя сказы:

За тое месца над ракою не знаю большае красы, яно заўж-ды, заўжды са мною, дзе б я ні быў, ва ўсе часы.

Днём усё яшчэ было гарача. Затое ноччу дацінаў холад.

2. Пішуцца **асобна**:

– злучнікі *а то, дарма што, затым што, пры гэтым, як быццам*;

– злучнікі з часціцамі **бы (б)**: *калі б, быццам бы, як бы*.

Памятайце! Дапускаецца дваякае напісанне злучнікаў: *ды і – дый, ды і то – дый то, але і – але й*.

2.6.9. Часціцы

1. Пішуцца **асобна**:

– часціцы **бы (б), жа (ж)** (калі папярэднія слова заканч-ваецца на зычную, то пішуцца часціцы *бы* або *жа*, калі на галос-ную – часціцы *б* або *ж*): *чытаў бы, гаварыў жа, чытала б, гаварыла ж*;

– часціца **што** ў спалучэннях *толькі што, амаль што, ледзь што, хіба што, сама што, пакуль што*.

2. Пішуцца **праз злучок**:

– часціцы-постфіксы **-небудзь, -кольвечы** з займеннікамі і

прыслоўямі: *што-небудзь, што-небудзь, дзе-небудзь, калі-небудзь, што-кольвечы, што-кольвечы*;

– часціца **то** з дзеясловамі: *намаляваць-то намаляваў*;

– часціца-постфікс **такі**, калі стаіць пасля слоў, да якіх адносіцца: *сказаў-такі, усё-такі, даволі-такі (але! калі ж стаіць перад словамі, то пішацца асобна: такі выканаў, такі выйшаў)*;

– часціца-прыстаўка **абы-** з займеннікамі і прыслоўямі: *абы-што, абы-хто, абы-калі, абы-дзе (але! з іншымі часціцамі мовы часціца абы пішацца асобна: абы выканаць, абы немалы)*.

3. Пішацца **разам**:

– часціца-постфікс **-сьці (-сь)** з займеннікамі і прыслоўямі: *хтосьці, хтось, дзесьці, дзесь*.

Ужыванне і праваніс часціц не (ня), ні

Часціца **не** выражае адмоўнае значэнне, калі ўжываецца:

– у адмоўных сказах: *Не маўчыць, не сціхае, супакою не мае, ходзіць рэха, блукае, выйсця з лесу шукае*;

– пры супрацьпастаўленнях: *Часамі днём позняга лета пачынае хмурнець дзень, і гэта не збіраецца на дождж, а незаўважна падплылі павеы восені*;

– пры адмоўным параўнанні: *Не сакоча за хвойнікам ластаўка, не пяе салавейка над возерам, – так смяецца Алёнка, гаворачы, на траве з князем седзячы побач*.

Часціца **не** можа мець сцвярджальнае значэнне:

– калі ўжываецца з пыгальнымі займеннікамі, прыслоўямі, часціцамі: *Як я мог не чуць? Ці не вецер над грэбляю вые, ці мо плачуць вярбіны старыя?*;

– калі паўтараецца два разы ў састаўным дзеяслоўным выказніку: *Не згадаць не магу рэчкі люстраной між лозаў і вязаў, што на лугах быстра воды нясе*;

– калі спалучаецца з часціцамі *ледзь, амаль, чуць* і падпарадкавальнымі злучнікамі *каб, пакуль*: *Ледзь не на кожнай палескай хаце ляскае дзюбай вольны бусел, абліты барвай захаду*;

– калі спалучаецца са словамі *нельга, немагчыма*: *Нельга не напісаць аб людзях, справы і лёс якіх хвалююць*.

Часціца **ні** мае ўзмацняльнае значэнне. Для ўзмацнення адмаўлення яна ўжываецца:

– у адмоўных сказах з часціцай **не** ці са словамі **няма, нель-**

га, немагчыма: Птушкі недзе пахаваліся. Няма над возерам ні ластавак, ні чаек;

– у якасці злучніка і пры пералічэнні аднародных членаў сказа: *У начной цішыні не чуваць было ні смеху, ні песняў, ні гаворкі;*

– у пабуджальных сказах з загаднай інтанацыяй: *Ні кроку назад!*

Для ўзмацнення сцвярджэння часціца **ні** ўжываецца ў спалучэнні з займеннікамі і займеннікавымі прыслоўямі: *хто ні, што ні, дзе ні, дзе б ні, куды ні, куды б ні, як ні: Летам, куды ні кінеш вокам, зачароўвае зялёны прастор і прыгажосць.*

Са значэннем няпэўнасці, ўзмацнення часціца **ні** ўжываецца ва ўстойлівых зваротах: *ні рыба ні мяса, ні жывы ні мёртвы, ні свет ні зара.*

Правапіс не (ня), ні з рознымі часціцамі мовы

Не- (ня-) як прыстаўка пішацца разам:

– калі слова без **не- (ня-)** не ўжываецца: *невук, непахісны, ненавідзец, недамагаць, непакоіць, нездаровіцца, незабудка, незлічоны, неўзабаве;*

– з назоўнікамі, прыметнікамі і прыслоўямі, калі прыстаўка **не- (ня-)** надае слову новае, супрацьлеглае значэнне: *няшчасце, няволя, небяспека, нешырокі, нялёгка, невысока, няблізка, няцяжка, нямала;*

– з поўнымі дзеепрыметнікамі, калі пры іх няма паясняльных слоў і супрацьпастаўлення: *неўзаранае поле, непрачытаная кніга, нявырашанае пытанне, непрыбраны пакой, нявысушанае сена;*

– з прыметнікамі, дзеепрыметнікамі і прыслоўямі, да якіх адносяцца паясняльныя словы **вельмі, зусім, амаль, выключна, часткова, у вышэйшай ступені**: *вельмі неўраджайны год, зусім неспрыяльнае надвор'е, зусім нецікава, у вышэйшай ступені непрадуманае рашэнне, вельмі няшчырая размова;*

– з няпэўнымі займеннікамі і прыслоўямі: *нешта, нехта, некалі, недзе;*

– у дзеясловах з прыстаўкай **неда-**, якая абазначае непаўнату дзеяння: *недаацаніць, недамераць, недасаліць, недавыканаць, недаесці.* Часта такія дзеясловы можна супаставіць з дзеясловамі з супрацьлеглай па значэнні прыстаўкай **пера-** (параўн.: *недааца-*

ніць – пераацаніць, недамераць – перамераць, недавыканаць – перавыканаць). Дзеясловы з прыстаўкай *неда-* таксама трэба ад-розніваць ад дзеясловаў з прыстаўкай *да-*, перад якімі стаіць ад-моўе *не*; такія дзеясловы абазначаюць не даведзенае да канца дзеянне: *не дачытаць, не дапісаць, не давучыцца, не дачакацца, не даведацца*.

Часціца *не* пішацца асобна:

– з дзеясловамі, дзеепрыслоўямі, кароткімі дзеепрыметні-камі: *не сядзіцца, не прыйшоў, не чытаючы, не думваючы, луг не скошан, поле не засеяна, кніга не прачытана, стол не накрыт*;

– з поўнымі дзеепрыметнікамі, пры якіх ёсць паясняльныя словы ці супрацьпастаўленне: *не засеянае калгаснікамі поле, не прачытаная да канца кніга, не прыбраны зранку пакой; не скошаная, а толькі збітая трава, не запрошаны, але жаданы госць*;

– з назоўнікамі, прыметнікамі і прыслоўямі, калі ёсць ці падразумяваецца супрацьпастаўленне: *не прыяцель, а знаёмы; не лёгкі, а цяжкі выпадак; не салодкі, а кіслы яблык; чытаў не моц-на, але выразна*;

– з лічэбнікамі, узмацняльнымі прыслоўямі, злучнікамі, пры-назоўнікамі, часціцамі: *не пяць, не вельмі, не зусім, не надта, не ў нас, не толькі, не то*;

– з усімі словамі, якія пішуцца праз злучок: *не па-беларуску, не па-вашаму, не па-свойску, не ярка-чырвоная сукенка, не наву-кова-папулярны фільм*;

– са словамі катэгорыі стану (безасабова-прэдыкатыўнымі словамі): *не трэба, не шкода, не варта, не супраць; але! нельга, нямаможна*;

– з формамі вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў і прыслоўяў: *не лепшы за яго, не цікавейшы за кнігу, не раней чым заўтра, не лепш чым у мяне*;

– калі не ўваходзіць у склад узмацняльных адмоўяў: *далёка не, зусім не, нічуць не: далёка не лепшы, зусім не горшы, нічуць не старэйшы*.

Ні як прыстаўка пішацца разам:

– з адмоўнымі займеннікамі і прыслоўямі: *нішто, ніхто, нікога, нічога, ніякі, нідзе, ніколі, ніяк*;

– у злучніках і часціцах: *нібы, нібыта*;

– са словамі, якія без ні не ўжываюцца: *нішчымны, нічыйны, ніякавата, нічагутка і інш.*

ЗАДАННІ ДЛЯ САМАСТОЙНАЙ ПРАЦЫ

Тэст 1. Правапіс канчаткаў назоўнікаў першага скланення адзіночнага ліку

Выберыце правільны варыянт напісання слова

Варыянт 1		А	Б
1	у хац...	і	е
2	песн...	яй	ей
3	у муц(к)...	е	э
4	на мяж...	ы	э
5	Веранік(ц)...	е	ы
6	у бібліятэц(к)...	ы	е
7	на мух(с)...	і	е
8	у сям'...	і	е
9	на зямл...	і	е
10	лазн...	яй	ей
11	на наг(з)...	е	і
12	авечц(к)...	ы	е
13	на чаромх(с)...	е	і
14	на брошк(ц)...	е	ы
15	заслуг(з)...	і	е

Варыянт 2		А	Б
1	вішн...	яй	ей
2	пры сястр...	э	ы
3	у руц(к)...	е	э
4	язюл...	ей	яй
5	у глыбін...	і	е
6	на вольх(с)...	е	і
7	на кветц(к)...	ы	е
8	на дуг(з)...	е	і
9	пры квактух(с)...	е	і
10	у казк(ц)...	е	ы
11	у краін...	і	е
12	вопратк(ц)...	е	ы
13	адваг(з)...	е	і
14	на пожн...	е	і
15	у рэспубліц(к)...	е	ы

Варыянт 3		А	Б
1	на папер...	ы	э
2	у школ...	і	е
3	пожн...	яй	ей
4	у рац(к)...	е	э
5	на страх(с)...	е	і
6	на грэбл...	е	і
7	на елц(к)...	е	ы
8	на дарог(з)...	е	і
9	у засух(с)...	е	і
10	у загадц(к)...	ы	е
11	у кніг(з)...	е	і
12	у песн...	е	і
13	станцы...	яй	ей
14	на сцежк(ц)...	е	ы
15	усмешк(ц)...	ы	е

Варыянт 4		А	Б
1	на гар...	э	ы
2	у абноўц(к)...	ы	е
3	мам...	е	і
4	кухн...	яй	ей
5	на шчац(к)...	е	э
6	пры жня...	і	е
7	у завірух(с)...	е	і
8	на папруг(з)...	е	і
9	на хвал...	і	е
10	асак(ц)...	э	ы
11	у смаг(з)...	е	і
12	у гутарц(к)...	е	ы
13	хво...	яй	ей
14	дачк(ц)...	ы	э
15	аб жаўтух(с)...	е	і

Тэст 2. Правапіс канчаткаў назоўнікаў другога скланення ў родным склоне адзіночнага ліку

Выберыце правільны варыянт напісання слова

Варыянт 1		А	Б
1	жанр...	а	у
2	кісларод...	у	а
3	хлеб...	а	у
4	футбол...	у	а
5	галалёд...	а	у
6	з год... у год	у	а
7	поўдн...	я	ю
8	сеанс...	у	а
9	фестывал...	я	ю
10	вопыт...	а	у
11	канцэрт...	у	а
12	кра...	я	ю
13	сацыялізм...	у	а
14	гені...	я	ю
15	столік з бук...	у	а

Варыянт 2		А	Б
1	усход...	а	у
2	сюжэт...	у	а
3	фальклор...	а	у
4	стол з дуб...	у	а
5	кашл...	ю	я
6	тэніс...	у	а
7	плях...	у	а
8	капіталізм...	а	у
9	айсберг...	а	у
10	з век... у век	а	у
11	кле...	ю	я
12	ідэал...	у	а
13	абрус...	у	а
14	снег...	у	а
15	выйсці з пад'езд...	а	у

Варыянт 3		А	Б
1	момант...	у	а
2	абед...	а	у
3	год...	а	у
4	захад...	у	а
5	камандзір узвод...	у	а
6	жал...	я	ю
7	падысці да дом...	а	у
8	дым...	у	а
9	феадалізм...	а	у
10	матэрыял з клён...	у	а
11	адрас...	у	а
12	інвентар...	а	у
13	аўтамабільнага парк...	а	у
14	паркал...	я	ю
15	га...	ю	я

Варыянт 4		А	Б
1	амонім...	а	у
2	стэп...	у	а
3	бол...	я	ю
4	без год... тыдзень	у	а
5	твор...	у	а
6	поспех...	а	у
7	узгорк...	а	у
8	матэрыялізм...	а	у
9	вырабы з граб...	у	а
10	аўс...	а	у
11	калектыв...	а	у
12	кірмаш...	у	а
13	беларускага народ...	у	а
14	бэз...	у	а
15	матч...	а	у

Тэст 3. Правапіс канчаткаў назоўнікаў другога скланення ў месным склоне адзіночнага ліку

Выберыце правільны варыянт напісання слова

Варыянт 1		А	Б
1	у цен...	ю	і
2	у агн...	е	і
3	пры карал...	ю	і
4	у россып...	е	у
5	у зрух(с)...	е	у
6	у садз...	і	е
7	на луг(з)...	у	е
8	на верх(с)...	е	у
9	у твараг(з)...	е	у
10	пры Уладзімір...	ы	у
11	на брук...	у	е
12	на досвітк(ц)...	у	ы
13	у тыл...	е	у
14	у мор...	ы	э
15	у страх(с)...	у	е

Варыянт 2		А	Б
1	у жал...	і	ю
2	пры Цімох(с)...	у	е
3	у пако...	е	і
4	у дом...	е	і
5	у арэх(с)...	у	е
6	на сцяг(з)...	у	е
7	у подых(с)...	у	е
8	на ветрак...	у	е
9	аб бег(з)...	е	у
10	на ланцуг(з)...	у	е
11	на стог(з)...	у	е
12	у ядр...	э	ы
13	у гарох(с)...	е	у
14	пры доктар...	ы	у
15	у фартух(с)...	у	е

Варыянт 3		А	Б
1	на мосц...	е	і
2	у рэх(с)...	е	у
3	на кантрол...	е	і
4	пры геро...	і	ю
5	у лопух(с)...	у	е
6	у Пецярбург(з)	е	у
7	на паверх(с)...	е	у
8	у друк...	у	е
9	у альманах(с)...	у	е
10	пры бульдог(з)...	у	е
11	на бераг(з)...	у	е
12	у грах(с)...	у	е
13	на сонц...	э	ы
14	пры Алег(з)...	у	е
15	на мітынг(з)...	у	е

Варыянт 4		А	Б
1	у золац...	е	і
2	пры Мікала...	і	ю
3	на пн...	і	е
4	у пух(с)...	е	у
5	пры дроб...	у	е
6	на мураг(з)...	у	е
7	на пагорк...	е	у
8	у штрых(с)...	у	е
9	пры цесц...	і	ю
10	на снег(з)...	е	у
11	у рух(с)...	у	е
12	у шалаш...	э	ы
13	пры вераб'...	ю	і
14	у дыялог(з)...	у	е
15	на ра(о)г(з)...	у	е

--	--	--	--

	жывёлы		
--	--------	--	--

Тэст 4. Правапіс канчаткаў назоўнікаў трэцяга скланення адзіночнага ліку

Выберыце правільны варыянт напісання слова

Варыянт 1		А	Б
1	гус...	сю	ём
2	глад...	дзю	зю
3	сувяз...	'ю	зю
4	каля Пціч...	у	ы
5	старасц...	ю	цю
6	Сібір...	'ю	ру
7	удзячнасц...	яю	ю
8	любоў...	ю	'ю
9	Свіцяз...	зю	яй
10	глуш...	шу	ай
11	на Свіслач...	чы	ы
12	ціш...	ай	шу
13	поўнач...	ай	чу
14	мыш...	а	ы
15	роскаш...	ам	шу

Варыянт 2		А	Б
1	Пціч...	чу	ай
2	дзіч...	ай	чу
3	святроў...	'ю	ю
4	глыб...	бу	'ю
5	на Свіцяз...	і	зі
6	гус...	я	і
7	рун...	яй	ню
8	верф...	'ю	ам
9	непагад...	зю	дзю
10	свежасц...	ю	цю
11	прыгажосц...	яю	ю
12	моц...	ай	цу
13	педал...	'ю	лю
14	рац...	цю	'ю
15	каля Об...	'і	і

Варыянт 3		А	Б
1	бездараж...	жу	ай
2	памяц...	яй	цю
3	Об...	ам	'ю
4	дробяз...	яй	зю
5	рыс...	сю	'ю
6	кроў...	ю	'ю
7	смеласц...	ю	цю
8	шыр...	ру	'ю
9	ропач...	чу	ам
10	завад...	зю	дзю
11	верф...	а	і
12	плын...	ню	яй

Варыянт 4		А	Б
1	мед...	зю	дзю
2	у Сібір...	ы	у
3	далеч...	чу	ай
4	шыр...	у	ы
5	мудрасц...	ю	цю
6	на Пціч...	ы	чы
7	Свір...	'ю	ам
8	урачыстасц...	яй	ю
9	безліч...	ай	чу
10	зайздрасц...	ю	цю
11	верф...	ам	'ю
12	вільгац...	яй	цю

13	у Свір...	ы	у
14	сенажац...	яй	цю
15	на Нарач...	ы	чы

13	безліч...	чу	ам
14	Беларус...	сю	яйй
15	постац...	ю	цю

Тэст 5. Правапіс канчаткаў назоўнікаў

Выберыце правільны варыянт напісання слова

Варыянт 1		А	Б
1	цен...	ню	ем
2	у хац...	і	е
3	разам з Я.Купал...	ам	ай
4	на мосц...	е	і
5	у бібліятэц(к)...	ы	е
6	у агн...	е	і
7	песн...	яй	ей
8	пад Крычав...	ам	ым
9	у муц(к)...	е	э
10	россып...	‘ю	ам
11	на мяж...	ы	э
12	у зрух(с)...	е	у
13	на зямл...	і	е
14	пры Уладзімір...	ы	у
15	авечц(к)...	ы	е

Варыянт 2		А	Б
1	вішн...	яй	ей
2	пры сястр...	э	ы
3	у дом...	е	і
4	у руц(к)...	е	э
5	жал...	лю	ем
6	на кветц(к)	ы	е
7	у пако...	е	і
8	пад Жлобін...	ам	ым
9	у краін...	і	е
10	у подых(с)...	у	е
11	на пожн...	е	і
12	ісці з Міц...	ем	ей
13	у рэспубліц(к)...	е	ы
14	маза(о)л...	лю	ём
15	Кузьм... Чорным	ой	ом

Варыянт 3		А	Б
1	у садз...	і	е
2	на папер...	ы	э
3	у рэх(с)...	е	у
4	у школ...	і	е
5	на кантрол...	е	і
6	пожн...	яй	ей
7	пры геро...	і	ю
8	у рац(к)...	е	э
9	Ф.Скарын...	ам	ай
10	гус...	сю	ём
11	на елц(к)...	е	ы
12	пад Шклов...	ам	ым

Варыянт 4		А	Б
1	у золац...	е	і
2	на гар...	э	ы
3	пры Мікала...	і	ю
4	у абноўц(к)...	ы	е
5	на пн...	і	е
6	скажу мам...	е	і
7	у пух(с)...	е	у
8	кухн...	яй	ей
9	Кандратам Крапів...	ом	ой
10	на шчац(к)...	е	э
11	дроб...	ам	бу
12	на хвал...	і	е

13	у загад(к)...	ы	е
14	у песн...	е	і
15	медал...	ём	лю

13	у гутарц(к)...	е	ы
14	шыне(я)л...	лю	ём
15	пад Талачын...	ом	ым

Тэст 6. Правапіс суфіксаў назоўнікаў

Выберыце правільны варыянт напісання слова

Варыянт 1		А	Б
1	узмеж...к	ы	а
2	песен...ка	–	ь
3	акра...ц	е	і
4	меж...чка	ы	а
5	пясоч...к	а	ы
6	дзе...ч	я	е
7	данос...ык	шч	ч
8	вяргін...чка	і	е
9	саслужыв...ц	е	я
10	руч...чка	ы	а
11	дзядз...чка	е	і
12	абісін...ц	е	я
13	Валодз...чка	я	е
14	крош...чка	а	ы
15	абклад...ык	ч	шч

Варыянт 2		А	Б
1	стар...ц	а	э
2	дроб...зь	е	я
3	цянёч...к	а	ы
4	месяч...к	ы	а
5	душ...чка	ы	а
6	се...лка	я	е
7	кропач...к	а	ы
8	матулен...ка	ь	–
9	сем...чка	я	е
10	пол...чка	е	я
11	аб'езд...ык	ч	шч
12	Віц...чка	я	е
13	яраслав...ц	е	я
14	паднос...ык	шч	ч
15	перамож...ц	ы	а

Варыянт 3		А	Б
1	роўн...дзь	е	я
2	арэш...к	а	ы
3	сястр...чка	ы	а
4	перапіс...ык	шч	ч
5	карэ...ц	я	е
6	ветр...к	ы	а
7	Ван...чка	е	я
8	падуш...чка	ы	а
9	пакарыць...ль	я	е
10	у ельн...ку	і	я
11	я...чка	і	е
12	крынічан...ка	–	ь

Варыянт 4		А	Б
1	замоч...к	ы	а
2	дол...чка	я	е
3	яблын...ка	ь	–
4	страл...ц	і	е
5	руч...нька	а	э
6	куточ...к	ы	а
7	хлопч...к	а	ы
8	дошч...чка	а	э
9	зязюл...чка	і	е
10	падвоз...ык	ч	шч
11	Сон...чка	я	е
12	перабеж...ык	шч	ч

13	узгорач...к	а	ы
14	малатабо...ц	я	е
15	налад...ык	ч	шч

13	ве...лка	я	е
14	пераплёт...ык	шч	ч
15	дынамав...ц	е	я

Тэст 7. Напісанне складаных назоўнікаў разам і праз злучок

Адзначце, як неабходна пісаць наступныя спалучэнні слоў:

А – разам; Б – праз злучок; В – асобна

Варыянт 1	
1	Новы (Свержань)
2	праца (дзень)
3	пакаці (гарошак)
4	плашч (палатка)
5	(Дон) Кіхот
6	(авія) білет
7	расліна (чабор)
8	(мікра) раён
9	(грос) майстар
10	рака (Нёман)
11	(электра) і цеплавозы
12	Чынгіз (хан)
13	(Санкт) Пецярбург
14	матч (рэванш)
15	сівізна (пазалота)

Варыянт 2	
1	агіт (пункт)
2	Ван (Гог)
3	волат (дуб)
4	кіна (плёнка)
5	кілават (гадзіна)
6	сарві (галава)
7	(Нава) Полацк
8	(лейб) медык
9	(паў) Беларусі
10	(Ціхая) Слабада
11	(метэа) служба
12	электра (механік)
13	возера (Кромань)
14	фэстываль(конкурс)
15	альма (матэр)

Варыянт 3	
1	норд (ост)
2	(паў) школы
3	Леанарда (да) Вінчы
4	Мінск (Таварны)
5	дзяржы (морда)
6	(жар) птушка
7	(Стара) Бельск
8	персона (нон) грата
9	(герой) горад

Варыянт 4	
1	кветка (папараць)
2	(Нова) Барысаў
3	(контр) удар
4	кафэ (растаран)
5	(ван) Бетховен
6	зюйд (вест)
7	(фота) дакумент
8	Франкфурт (на) Майне
9	мята (рута)

10	Каргуз (Бяроза)	10	бамба (сховішча)
11	(контр) адмірал	11	(гары) цвет
12	шапка (аблавушка)	12	Порт (Артур)
13	(стоп) кран	13	хлопцы (студэнты)
14	вальс (бастон)	14	хлор (вініл)
15	(радыё) прагноз	15	(сон) трава

Тэст 8. Правапіс літары **н**у суфіксах прыметнікаў

Выберыце правільны варыянт напісання слова

Варыянт 1		А	Б
1	каме...ы	н	нн
2	ільня...ы	нн	н
3	імя...ы	нн	н
4	чырво...ы	н	нн
5	ю...ы	нн	н
6	здраве...ы	нн	н
7	дада...ы	н	нн
8	бляша...ы	нн	н
9	палымя...ы	н	нн
10	вогне...ы	н	нн
11	абедзе...ы	нн	н
12	аўся...ы	н	нн
13	шкля...ы	н	нн
14	сві...ы	нн	н
15	брытве...ы	н	нн

Варыянт 2		А	Б
1	сцюдзё...ы	нн	н
2	вясе...і	нн	н
3	скура...ы	н	нн
4	зялё...ы	нн	н
5	племя...ы	н	нн
6	насе...ы	н	нн
7	паслухмя...ы	н	нн
8	казарме...ы	нн	н
9	драўля...ы	н	нн
10	гасці...ы	н	нн
11	птушы...ы	н	нн
12	задуме...ы	нн	н
13	вераб'і...ы	нн	н
14	дарэформе...ы	н	нн
15	арлі...ы	нн	н

Варыянт 3		А	Б
1	звяры...ы	нн	н
2	бяздо...ы	нн	н
3	ю...атаўскі	н	нн
4	ячме...ы	нн	н
5	гліня...ы	нн	н
6	цемя...ы	нн	н
7	сярэбра...ы	н	нн
8	салаўі...ы	н	нн
9	адушаўлё...ы	нн	н
10	характэр...ы	н	нн

Варыянт 4		А	Б
1	пчалі...ы	н	нн
2	глыбі...ы	н	нн
3	сі...і	н	нн
4	аднайме...ы	нн	н
5	саламя...ы	нн	н
6	стара...ы	н	нн
7	люстра...ы	нн	н
8	дратве...ы	нн	н
9	ветра...ы	нн	н
10	тума...ы	н	нн

11	вае...ы	н	нн
12	мільё...ы жыхар	н	нн
13	семя...ы фонд	нн	н
14	казё...ы	н	нн
15	форме...ы	нн	н

11	куры...ы	н	нн
12	асе...і	нн	н
13	карці...ы	н	нн
14	жураўлі...ы	н	нн
15	алавя...ы	нн	н

Тэст9. Напісанне складаных прыметнікаў разам і праз злучок

Наступныя спалучэнні слоў неабходна пісаць:

А – разам; Б – праз злучок; В – асобна

Варыянт 1		
1	Барыса (глебскі) сабор	
2	вечна (зялёны)	
3	(пры) алмаацінскі	
4	усебакова (падрыхтаваны)	
5	леў (галстоўскі)	
6	Усходне (Еўрапейская) раўніна	
7	Светла (горскі)	
8	інша (моўны)	
9	Давыд (гарадоцкі)	
10	звыш (тэрміновы)	
11	ніжэй (падпісаны)	
12	высока (развіты)	
13	культурна (грамадскі)	
14	урачыста (прачытаны)	
15	высока (тэмпературны)	

Варыянт 2		
1	інда (еўрапейская) мова	
2	Буда (кашалёўскі)	
3	глыбока (выкапаны)	
4	мала (прыкметны)	
5	мар'іна (горскі)	
6	Паўночна (Ціхаакіянскае) цячэнне	
7	(за) ісыккульскі	
8	высока (адукаваны)	
9	вальтэр (скотаўскі)	
10	(між) універсітэцкі	
11	дыяметральна (процілеглы)	
12	добра (апрацаваны)	
13	народна (дэмакратычны)	
14	бела (чырвона) зялёны сцяг	
15	ультра (левы)	

Варыянт 3		
1	Паўднёва (Кітайскае) мора	
2	хутка (адрэдагаваны)	
3	рамэн (раланаўскі)	
4	шчыра (паважаны)	
5	высока (мастацкі)	
6	старажытна (славянская) мова	
7	Верхня (дзвінскі)	
8	(пры) цяньшаньскі	

Варыянт 4		
1	Стара (дарожскі)	
2	высока (размешчаны)	
3	мала (населены)	
4	глыбока (паважаны)	
5	Нава (полацкі)	
6	адваротна (прапарцыянальны)	
7	народна (гаспадарчы)	
8	добра (падрыхтаваны)	

9	доўга (чаканы)	
10	лаціна (амерыканскі)	
11	мікра (хвалевы)	
12	сельска (гаспадарчы)	
13	высока (пастаўлены)	
14	рэдка (высаджаны)	
15	хутка (растваральны)	

9	Нова (барысаўскі)	
10	мароза (устойлівы)	
11	агульна (славянскі)	
12	жыццёва (важнае) пытанне	
13	нізка (пробны) твор	
14	добра (прыгладжаны)	
15	хутка (замарожаны)	

Тэст 10. Правапіс лічэбнікаў

Выберыце правільны варыянт напісання слова

Варыянт 1		А	Б
1	дзвюм...	а	я
2	в...семсот	о	а
3	дзея...ю	ц	цц
4	пя...ідзсяці	цц	ц
5	адзі...аццаць	н	нн
6	чатырм...стамі	а	я
7	шас...ю	цц	ц
8	дзвесц...	і	е
9	два...цаць	ц	д
10	сям...стамі	ю	і
11	міл...ён	і	ь
12	дваім...	а	і
13	тры пяты...	х	я
14	паўтар... гадзіны	ы	а
15	тысяч...й	а	э

Варыянт 2		А	Б
1	васямна...цаты	д	ц
2	пяцц...стамі	ю	і
3	абедзвюм...	а	я
4	с...мідзсяты	я	е
5	ш...сісот	э	а
6	тры...аццаць	нн	н
7	траім...	і	а
8	дву...стам	х	м
9	ся...ю	мм	м
10	трыццац... сёмага	ь	і
11	паўтар... кілаграма	ы	а
12	пяць шосты...	х	я
13	міл...ярд	і	ь
14	трэц...й кнігі	е	я
15	п...цярэх	я	е

Варыянт 3		А	Б
1	с...місот	е	я
2	два...аццаць	н	нн
3	трыццац...ю	цц	ц
4	дзея...юстамі	ц	цц
5	трым...	я	а
6	вась...ю	мм	м

Варыянт 4		А	Б
1	пятнацца...ю	ц	цц
2	двум...стамі	а	я
3	семдзеся... пятага	т	ці
4	шасц...стамі	і	ю
5	с...мнаццаць	я	е
6	шэсць сёмы...	я	х

7	васьмярым...	а	і
8	дзеятна...цаты	ц	д
9	пры двухст...	а	ах
10	дзе пяты...	я	х
11	паўтар... тоны	а	ы
12	трым...стамі	я	а
13	абедзв...х	ю	у
14	пяц...дзясят трэцяму	і	ь
15	дзея...ісот	цц	ц

7	паўтар... вядра	а	ы
8	адзі...аццаць	нн	н
9	паўтар...ста	ы	а
10	чацвярым...	і	а
11	трэ...яму	цц	ц
12	с...мярых	я	е
13	дву...стам	м	х
14	дзявя...ера	цц	ц
15	...вухсот	д	дз

Тэст 11. Правапіс суфіксаў і канчаткаў дзеясловаў

Выберыце правільны варыянт напісання слова

Варыянт 1		А	Б	В
1	пакут...ваць	ы		а
2	адыгр...ваць	а	ы	
3	расказ...ваць		а	ы
4	каж...ш	ы	э	а
5	знясіл...ць ворага	і	е	я
6	сцераж...це	э	а	
7	абмот...ваць		ы	а
8	узакон...ваць	і	ь	ы
9	нес...це	я	е	
10	разгледз...ла	і	я	е
11	запіс...ваць		ы	а
12	беж...це	а	э	ы
13	вяз...м!(загад)	ё	е	о
14	раскле...ваць	й	і	е
15	ляж...це	э	ы	а

Варыянт 2		А	Б	В
1	праветр...ваць		ы	а
2	піш...ш	ы	а	э
3	паказ...ваць	а	ы	
4	няс...м!(загад)	е	ё	о
5	належ...ў	ы	а	э
6	даслед...ваць		ы	а
7	ідз...це	я	е	ё
8	павесял...ць душу	е	я	і
9	яс...це	я		і
10	адгародж...ваць		ы	а
11	бач...це	ы	а	э
12	падкрад...ваюся	а		ы
13	крыч...це	ы	а	
14	уклад...ваць		ы	а
15	заго...ваць	і	й	е

Варыянт 3		А	Б	В
1	падтрымл...ваць	ь	і	я
2	каманд...ваць	а		ы
3	спява...ш	і	е	я
4	сядз...це	я	і	е
5	вымен...ваць	і	е	ь
6	замарож...ваць		ы	а
7	бер...це	э	а	о
8	павяліч...ваў	ы	а	

Варыянт 4		А	Б	В
1	хвал...ваць	е	я	і
2	выгад...ваць	а	ы	о
3	паўз...це	ё	е	я
4	здзек...вацца		а	у
5	перакро...ваць	і	й	е
6	перачыт...ваць	ы		а
7	дырыжыр...ваць	а	ы	
8	абвінавач...ваць		а	ы

9	ведз...це	я	ё	і
10	пакладз...м! (загад)	е	ё	і
11	палепш...ць жыццё	а	э	ы
12	супако...ваць	й	і	е
13	каж...це	э	а	
14	дагледз...ў	е	і	я
15	дас...це	я		е

9	кладз...це	ё	я	е
10	сцел...цца	е	і	я
11	адпрош...вацца	ы	а	
12	печ...це	а	ы	э
13	угледз...ў	я	і	е
14	падкрэсл...ваць	ь	і	е
15	пе...це	я	е	ё

Тэст 12. Правапіс прыслоўяў і блізкіх да прыслоўяў спалучэнняў слоў

Наступныя словы і спалучэнні слоў неабходна пісаць:

А – разам; Б – праз злучок; В – асобна

Варыянт 1		
1	(за) дарам	
2	(па) ціху	
3	адкласці (на) заўтра	
4	ісці (у) глыб двара	
5	(пад) вечар	
6	бралася (на) відно	
7	(па) воўчы	
8	(на) уцёкі	
9	там (сама)	
10	(дэ) факта	
11	не (у) меру	
12	(ва) усю	
13	(пад) час	
14	зрабіць (на) злосць	
15	па-сацыял (дэмакратыч- наму)	

Варыянт 2		
1	(да) спадабы	
2	(у) пустую	
3	працуй (на) славу	
4	(па) асобку	
5	(у) адкрытую	
6	пачакаць (да) заўтра	
7	ляцець (з) боку лесу	
8	(з) даўна	
9	па-рабоча (сялянску)	
10	(усё) адно	
11	(у) чацвярых ісці	
12	гэтак (сама)	
13	след (у) след	
14	(на) гара	
15	(з) нізу да верху	

Варыянт 3		
1	(на) смелую	
2	(па) мойму	
3	(у) двух ісці	
4	(па) крысе	

Варыянт 4		
1	(да) шчэнту	
2	у (сляпуно)	
3	(па) летняму	
4	дзень (у) дзень	

5	(на) супраць	
6	(на) памяць	
7	(па) малу	
8	падышлі (да) дома	
9	(у) ручную	
10	(за) панібрата	
11	(на) векі вечныя	
12	(пасля) заўтра	
13	па-народна (дэмакратыч- наму)	
14	працаваць (да) цямна	
15	ударыць (з) размаху	

5	(на) прапалую	
6	(з) ранку да вечара	
7	(у) пачатку дарогі	
8	(дэ) юрэ	
9	(па) сабачы	
10	(за) пазухай	
11	(да) бяла	
12	(на) суха	
13	па-нацыянальна (дзяржаўнаму)	
14	(на) жаль	
15	(у) плаў	

Тэст 13. Правапіс не (ня), ні з рознымі часцінамі мовы

Выберыце правільны варыянт напісання слова:

А – разам; Б – асобна

Варыянт 1

1	Гаспадар крыўдуе, калі бачыць (не) парадак
2	Чалавеку пачало (не) дабрыцца
3	Людзям трэба было ісці (не) ходжаным полем (не) пражытага жыцця
4	(Не) вялічкая вёсачка ў адну вуліцу выглядала (не) прыветна
5	Бульба на Васілёвым загоне была (не) дакапана
6	(Ні) колі ворагу зямлі мы не аддамо
7	Мікола развітаўся і выйшаў з хаты ў асеннюю (не) пагадзь
8	Глухаваты ад старасці, Пятрусь мог (не) дачуць гадзінніка
9	Унізе рос ядловец, лаза, нават (не) рэдка на вочы трапляліся алешыны
10	Ветрык прыносіў (не) халодную вільгаць прадвесня, а цеплыню вясны
11	Ноч была (не) цёмная
12	Вяршаліны дрэў застылі ў дзіўнай (не) рухомасці
13	Праз некалькі гадзін мы (не) далічыліся двух чалавек
14	Густы туман, (не) разагнаны ветрам, слаўся па зямлі
15	Пытацца дарогі ўжо (не) трэба

Варыянт 2

1	Пасека знаходзілася (не) блізка
2	Яе раптам апанавала (не) смеласць
3	У густым змроку ўсё рабілася (не) выразнае, прывіднае

4	Калі чалавек паставіў мэту, дык ён дзеля яе (не) даспіць, (не) да- есць
5	Хата, (не) абнесеная плотам, стаяла на самым краі вёскі
6	Вам (не) варта глядзець на мае вочы
7	Перагародкі пакояў былі (не) капітальныя, а з дошчак
8	Васіль усё ж пайшоў к Міканору (не) ахвотна
9	Трава (не) прыкметна вылазіла з (не) глыбокай вады
10	Хадоська (не) навідзела таго дужага, нахабнага дзядзьку ў белым
11	Буйны серабрысты пот сцякаў па шкле на (не) фарбаваную шуфля- ду
12	Ён сёння нешта зусім (не) вясёлы
13	І ніколі (не) дадумаеш да канца думак сваіх у вялікай дарозе
14	Сымон засынае (не) хутка
15	Надзвычай (не) цікавае выступленне ці абудзіць сэрцы слухачоў?

Варыянт 3

1	(Не) нацешуся – так лёгка дыхаць смольнай сінявой
2	Воўк дарогай (не) езджанай бяжыць к вёсцы (не) прошаным госцем
3	Прамоўца гаварыў (не) моцна, але выразна, упэўнена
4	Чуючы (не) прыхільнасць, хутка пачалі моўчкі, (не) ёмка разы- ходзіцца
5	Мы ідзем уздоўж (не) шырокай, але паўнаводнай і глыбокай рэчкі
6	Вучыцца (ні) колі не позна
7	Яе вельмі (не) прадуманае рашэнне не спадабалася класу
8	Зялёная, (не) кранутая марозам трава
9	Бацька і маці былі вельмі старымі і часта (не) дамагалі
10	Над яшчэ (не) прыбраным лугам пранесліся грымотныя хмары
11	Было (не) цёмна, як мінулымі начамі, а шаравата
12	Лета было сухое – таму кармоў (не) дабралі
13	Днём Курані былі ў будзённым (не) хапаткім клопаце
14	Усю ноч Ганна праляжала як (не) жывая
15	Няхай абыходзіць вас гора і (не) шчасце

Варыянт 4

1	Колькі зорных начэй у дарогах начных (не) даспалі мы
2	Мы выскачылі ў (не) вялічкі (не) дагледжаны садок
3	Сказала Ганна так (не) прыхільна, (не) даступна
4	Над (не) зжатым полем хмарка плыве

5	З-за (не) пагоды мітынг перанеслі ў вялікае памяшканне агітпункта
6	(Ні) адкуль струменіць рэчка і ўпадае ў (ні) куды
7	(Не) дагледзіш бокам – заплаціш бокам
8	Струны (не) простыя, а серабрыстыя і каляровыя
9	Дым з (не) высокага коміна заўсёды калыхаўся над рачнымі хвалямі
10	Зранку яму зусім (не) здаровілася
11	На дне яра пракідаецца (не) пераможаны снегам лядок
12	Гэта быў у вышэйшай ступені (не) прадуманы адказ
13	(Не) упрыкметку, (не) узаметку і (не) ухільна набліжаецца зіма
14	(Не) пакоіць хворага дзяжурны доктар не дазваляў
15	Лепш (не) дагаварыць, чым перагаварыць

2.7.Сінтаксічныя нормы беларускай літаратурнай мовы

Існуюць істотныя разыходжанні ў сінтаксісе паміж беларускай і рускай мовамі, веданне якіх дапаможа пазбегнуць маўленчых памылак.

Беларускамоўныя словазлучэнні	Рускамоўныя словазлучэнні
Лічэбнікі два (дзве), абодва (абедзве), тры, чатыры спалучаюцца з назоўнікамі, якія маюць форму множнага ліку назоўнага склону: два дні, тры гады, чатыры сталы, два новыя падручнікі	У рускай мове ў такіх словазлучэннях назоўнікі пры лічэбніках маюць форму роднага склону адзіночнага ліку: два дня, три года, четыре стола, два новых учебника
Пры дзеясловах са значэннем руху, перамяшчэння ісці, бегчы, ехаць, ляцець і інш., калі яны маюць мэтавае значэнне, ужываюцца назоўнікі ці займеннікі ў вінавальным склоне з прыназоўнікам па: пайсці па дровы, ехаць па сябра, прыйсці па хлеб. Калі пры такіх дзеясловах ужываюцца словы, што абазначаюць назвы ягад і грыбоў, ці словы ягады, грыбы, то назоўнікі маюць форму вінавальнага склону з прыназоўнікам у (пры гэтым выяўляецца значэнне ‘самому назбіраць, сабраць, нарыхтаваць і г.д.’): ісці ў грыбы, у апенькі, у яга-	Пры дзеясловах руху, якія маюць мэтавае значэнне, ужываецца назоўнік творнага склону з прыназоўнікам за: ідти за дровами, ехать за другом, прийти за хлебом, ідти за ягодами

ды, у маліну	
Дзеясловы дзякаваць, аддзячыць, падзякаваць, дараваць, выбачаць, прабачаць спалучаюцца з назоўнікамі ці займеннікамі, якія маюць форму давальнага склону: дзякаваць брату, дараваць вам, прабачце мне	Пры гэтых дзеясловах залежныя словы ўжываюцца ў форме вінавальнага склону: блagodарить брата, простить вас, извините меня
Пры дзеясловах цешыцца, жартаваць, насміхацца, смяцца, здэкавацца, дзівіцца ўжываецца прыназоўнік з і назоўнік ці займеннік у форме роднага склону: цешыцца з унучкі, жартаваць з суседа, дзівіцца з яго	Такія дзеясловы кіруюць назоўнікам ці займеннікам у форме творнага склону з прыназоўнікам над: шутили над другом, смеялись над ним
Дзеясловы ажаніць, ажаніцца выкарыстоўваюцца з назоўнікамі ці займеннікамі ў форме творнага склону з прыназоўнікам з: ажаніць з дзяўчынай, ажаніўся з аднакурсніцай	Пры дзеясловах жаніцца, жаніць назоўнік ці займеннік ставіцца ў месным склоне з прыназоўнікам на: жаніли на ней, жанілся на Марии
Пры словах хварэць, хворы назоўнік ужываецца ў форме вінавальнага склону і мае пры сабе прыназоўнік на: хварэць на грип, хворы на сэрца	Пры словах болеть, больно́й назоўнік мае форму творнага склону і ўжываецца без прыназоўніка: болеть гриппом, больно́й сердцем
Характэрна ўжыванне параўнальных словазлучэнняў, у якіх галоўнае слова (прыметнік ці прыслоўе) выкарыстоўваецца ў прастай форме вышэйшай ступені параўнання, а залежнае – у вінавальным склоне з прыназоўнікам за: смялейшы за сябра, дужэйшы за брата, мацнейшы за сталь	У складзе такіх словазлучэнняў залежнае слова ўжываецца ў форме роднага склону без прыназоўніка: смелее друга, сильнее брата, крепче стали
У складзе словазлучэнняў прыназоўнік па ўжываецца з назоўнікам ці займеннікам у месным склоне множнага ліку: прайшлі па гарадах, ісці па лясах, сустракацца па вечарах	У такіх словазлучэннях прыназоўнік па ўжываецца з давальным склонам множнага ліку назоўніка ці займенніка: прошли по городам, идти по лесам, встречаются по вечерам
У дзеяслоўных словазлучэннях з прыназоўнікам праз, у якіх выражаюцца прычынныя адносіны, залежныя назоўнікі ці займеннікі маюць форму вінавальнага склону: памыліўся праз	У такіх дзеяслоўных словазлучэннях ужываецца прыназоўнік из-за і назоўнікі ці займеннікі роднага склону: ошибся из-за тебя, не выполнил из-

цябе, не выканаў праз хваробу, не прыйшоў праз брата	за болезні, не прішел из-за брата
Прыназоўнік праз уваходзіць у склад словазлучэнняў усміхацца праз сон, гаварыць праз слёзы, шаптаць праз зубы	У такіх словазлучэннях ужываецца прыназоўнік сквозь: улыбацца сквозь сон, гаворыць сквозь слёзы, шептаць сквозь зубы
У колькасна-іменных словазлучэннях са значэннем прыблізнай колькасці, прасторы ўжываецца назоўнік роднага склону з прыназоўнікам за: метраў за двэсце ад вёскі, кіламетраў за трыццаць ад возера	Адпаведна ўжываюцца колькасна-іменныя словазлучэнні з назоўнікам у форме меснага склону множнага ліку і прыназоўнікам в: метрах в двэсти от деревни, километрах в тридцати от озера
У беларускай мове значна часцей, чым у рускай, выкарыстоўваюцца дапасаваныя азначэнні, утвораныя ад назваў асоб, жывых істот: баць-каў кажух, сестрына хустка, Андрэ-ева кніга, сябрава дапамога	У рускай мове ўжываецца недапасаванае азначэнне ў форме назоўніка роднага склону: тулуп отца, платок сестры, кніга Андрея, помощь друга
Да словадзякуй дапасуюцца прыметнікі ў форме мужчынскага роду: вялікі дзякуй, шчыры дзякуй	Дапасуюцца прыметнікі ў форме ніякага роду: большое спасибо, искреннее спасибо
Пытальныя сказы ўтрымліваюць часціцу ці: Ці падрыхтавалі вы рэферат па новай тэме?	Пытальныя сказы ўтрымліваюць часціцу ли: Подготовили ли вы реферат по новой теме?

Акрамя таго, у беларускай мове ёсць шмат іншых сінтаксічных канструкцый, якія структурна разыходзяцца з адпаведнымі ў рускай мове:

Беларуская мова	Руская мова
Жанчынам (сказаць, паведаміць) пад сакрэтам	Женщинам по секрету
Выбраць на свой густ	Выбрать по своему вкусу
Падабраць пад свой рост	Подобрать по своему росту
Вялікі памерам	Большой по размеру
З нагоды свята (юбілею)	По случаю праздника (юбилея)
Ісці лесам	Идти по лесу
Ісці ўздоўж самага берага	Идти по самому берегу

Дым ідзе з ветрам	Дым идёт по ветру
У кірунку да ракі	По направлению к реке
На ўсіх кірунках	По всем направлениям
У адпаведнасці з законам	По закону
Паводле паведамлення радыё	По сообщению радио
На маю думку	По моему мнению
На мой заклік	По моему зову
У выхадныя дні	По выходным дням
У святы	По праздникам
Раніцамі	По утрам
Увесну	По весне
Страляць у бандыта	Стрелять по бандиту
Створаны на ўзор	Создан по образцу
Жыць у суседстве, жыць па-суседску	Жить по соседству
Здзівіцца з чаго	Удивляться чему
Жыць каля самага мора	Жить у самого моря
Дом на чатыры пакоі	Дом с четырьмя комнатами
Заехаў да брата	Заехал к брату
Прыйшлі да нас	Пришли к нам
Бачыў на свае вочы	Видел своими глазами
Чуў на свае вушы	Слышал своими ушами
Стаяць пры мікрафоне	Стоять у микрофона
Чытаць самому сабе	Читать про себя
Сказаць на поўны голас	Сказать во весь голос
На святочны стол	К праздничному столу
Выпраўленне памылак	Работа над ошибками
Заданне дадому	Задание на дом
Загадчык чаго	Заведующий чем

3. ЛЕКСІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

3.1. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання

У сучаснай беларускай літаратурнай мове вылучаюцца словы, запазычаныя з іншых моў. Засваенне іншаземных слоў – натуральны вынік эканамічных, палітычных і культурных сувязей з іншымі народамі, вынік цесных моўных кантактаў. Запазы-

чанья словы прыходзяць у мову як новыя разам з новымі рэаліямі і паняццямі, радзей – як сінонімы да вядомых слоў.

У канцы 80-х – 90-я гады ХХ ст. ў сувязі са зменамі ў грамадстве ў беларускую мову прыйшло шмат запазычаных слоў, звязаных з палітычнай сферай жыцця: *прэзідэнт, парламент, спікер, электарат, кансэнсус, інаўгурацыя, імпічмент, легітымны* і г. д.; навукай і тэхнікай: *камп'ютар, дысплей, файл, драйвер, мадэм, маніторынг, факс, пэйджар, плеер* і г. д.; фінансава-камерцыйнай дзейнасцю: *бартар, брокер, дылер, інвестыцыя, канверсія, спонсар, холдынг* і г. д.; культурай: *шоумен, хіт, дайджэст, бестселер, вестэрн* і г. д.; бытам: *гамбургер, чызбургер, спрайт, маркетынг, супермаркет, шопінг, кока* і г. д.

У літаратурных тэкстах запазычаная лексіка выконвае як намінацыйную, так і стылістычную функцыю. Назвы нацыянальных прадметаў і з'яў, якія характарызуюць быт іншых народаў і не ўласцівыя для нашай рэчаіснасці, прынята называць **экзатычнай** лексікай. Экзатызмамі ў беларускай мове з'яўляюцца такія, напрыклад, словы як *абвер, бундэстаг, баўэр, вермахт, рэйх, пфенінг, фрау, фюрэр, шпэк* – звязаныя з жыццём Германіі; *дэндзі, лорд, лэдзі, мілорд, мілэды, сэр, спікер, шылінг* – з жыццём Англіі; *айран, арык, аул, кішміш, курултай, чайхана* – з жыццём і бытам цюркскіх народаў і г. д.: *Будзь праклята, чорнае ўчора!.. Ключуць заўтра тугія тамтамы... І спавіта Афрыка чорная Белым сары, нібы бінтамі... (Г. Бураўкін) Нас атакуюць гандляры малыя: «Хурма! Лаваш! Купіце кішміша!» (П. Панчанка).*

Разнастайную функцыю выконваюць **варварызмы** (ад лац. *bar-barus* ‘чужаземны’) – словы іншамоўнага паходжання, якія цалкам не асвоены нашай мовай (часам ўводзяцца ў беларускі тэкст у іншамоўным напісанні) і ўжыванне якіх носіць індывідуальны характар. У адрозненне ад экзатызмаў большасць варварызмаў абазначае паняцці, што маюць у беларускай мове найменні. У творах пэўная частка варварызмаў тлумачыцца ў падрадкавых аўтарскіх заўвагах, сэнс іншых раскрываецца ў кантэксце, а некаторыя, найбольш вядомыя, зусім не тлумачацца: *І было б акэй, ды ля вакзала ты з Масквы сяржанта напаткала. (В. Шніп) Ну так, цяпер я экспанат. Але, калі хтосьці з вас скажа: «SictransitGloriamundi»* (Так мінаецца зямная слава (лац.),я

запырэчу. *Хіба рацыя наракаць мне на свой лёс?* (У. Арлоў).

3.2. Актыўная і пасіўная лексіка

Словы, якія перасталі актыўна выкарыстоўвацца ў маўленні, забываюцца не адразу. Пэўны час яны яшчэ зразумелыя носьбітам, хаця падчас зносін у людзей не ўзнікае неабходнасці іх ужываць. Такія словы паступова пераходзяць у склад лексікі пасіўнага запasu, яны прыводзяцца ў тлумачальных слоўніках з паметамі *уст.* (устарэлае), *гіст.* (гістарычнае). Іх могуць выкарыстоўваць пісьменнікі для стварэння каларыту пэўнай эпохі, вучоныя-гісторыкі пры апісанні гістарычных фактаў. Але з цягам часу ўстарэлыя словы знікаюць з мовы (такія словы называюць *старажытныя*): *бута* (гонар), *болого* (дабро), *вежды* (аднак), *вжэнуті* (прыехаць), *дондеже* (пакуль, пакуль не), *досде* (цяпер), *занеже* (бо, таму што), *паче* (больш, лепш; акрамя, яшчэ), *потварь* (паклёп) і інш. Некаторыя, наадварот, вяртаюцца ў склад лексікі актыўнага слоўнікавага запasu. Напрыклад, пэўны час не ўжываліся словы: *гімназія*, *ліцэй*, *біржа*, *вэксаль*, *дэпартамент* і інш. Сёння яны зноў актыўна выкарыстоўваюцца ў маўленні.

У складзе ўстарэлай лексікі выдзяляюцца гістарызмы і архаізмы. Да *гістарызмаў* адносяцца словы, якія зніклі разам з паняццем, якое яны абазначалі: *веча*, *войт*, *кальчуга*, *гарадавы*, *рэкрут*, *феадал*, *шляхціц*, *парабак* і інш. Гістарызмы могуць быць звязаны як з даўно мінулымі эпохамі, так і падзеямі па-раўнальна нядаўняга часу, якія сталі фактамі гісторыі. Гэта мож-на сказаць пра многія саветызмы, што выйшлі з актыўнага ўжыт-ку: *будзёнаўка*, *губкам*, *камбед*, *энкаведыст*, *палітбюро*, *генсек*, *партактыў*, *савецкаяўлада* і інш. Гістарызмы не маюць сінонімаў сярод слоў актыўнага слоўнікавага запasu, яны з'яў-ляюцца адзінымі найменнямі адпаведных паняццяў.

Гістарызмы ўжываюцца ў сучаснай мове тады, калі ёсць патрэба назваць прадметы і з'явы мінулага. Яны сустракаюцца ў дапаможніках і навуковых працах па гісторыі, а таксама ў мастацкіх творах пра мінулае. У мастацкіх творах яны ўжываюцца для стварэння каларыту эпохі, узнаўлення рэальна-гістарычных абставін і мовы герояў:

Абы вось прыгадаўся Полацк,
І мы – у абдымках даўніны:
На тым шляху, што зваўся волак,
На замчышчах каля Дзвіны,
Дзе птушкі крыллем апраналі
Дружны мёртвыя ўначы,
Дзе шумным вечам справавалі,
Як наўгародцы, крывічы...

М. Лужанін

Архаізмы – гэта словы, якія ў працэсе развіцця мовы выйшлі з актыўнага ўжытку і заменены новымі сінанімічнымі адзінкамі. У адрозненне ад гістарызмаў – назваў прадметаў, з’яў, паняццяў, якія зніклі, архаізмы – устарэлыя назвы сучасных прадметаў, з’яў, паняццяў: *чало – лоб, дзясніца – правая рука, лемантар – буквар, каморнік – землямер, палясоўшчык – ляснік* і інш. Сярод архаізмаў асобна вылучаюцца стараславянізмы, якія ў сучаснай літаратурнай мове ўспрымаюцца як водгук высокага стылю і захоўваюць уласціваю ім урачыстую, рытарычную афар-боўку. Многія стараславянскія словазлучэнні біблейскага пахо-джання ператварыліся ў фразеалагічныя выразы: *альфа і амега, судны дзень, Ноеў каўчэг, плоць ад плоці, косць ад косці, соль зямлі, святая святых*. Гэтыя выразы побач з асобнымі старасла-вянізмамі шырока ўжываюцца ў публіцыстыцы, навукова-па-пулярнай літаратуры, мастацкіх творах.

У мастацкай літаратуры, асабліва ў паэзіі, пісьменнікі выкарыстоўваюць архаізмы з мэтай надаць твору ўрачыстае, высокае гучанне: *Зальюцца ў грозным перавале свой час аджыўшыя скрыжалі, бо новы пішацца закон*. (Я. Колас); *Калі ж, калі ж ты, родна маці, старонка бедная мая, пачнеш ізноў выводзіць раці, да нова збудзішся жыцця?* (Я. Купала).

Неалагізмамі называюцца словы, якія называюць новыя паняцці з розных галін дзейнасці чалавека і маюць адценне навізны і свежасці.

У перыяды найбольшай актыўнасці грамадска-палітычнага і культурнага жыцця нацыі колькасць новых слоў асабліва павялічваецца. Для мовы гэты працэс заканамерны і бесперапын-

ны. Калі неалагізм адпавядае законам мовы, а з’ява, якую гэта слова называе, – жывая, то новае слова замацоўваецца ў мове. З цягам часу гэтае слова становіцца агульнаўжывальным, атрымлівае шырокае распаўсюджанне і губляе адценне навізны. Хуткаму засваенню неалагізмаў і замацаванню іх ва ўсіх стылях мовы садзейнічаюць сродкі масавай інфармацыі.

Новымі словамі трэба карыстацца вельмі асцярожна і толькі ў тых выпадках, калі наяўнымі сродкамі мовы абазначыць тое ці іншае новае паняцце або адценне значэння немагчыма. Стылістычная ацэнка неалагізма заключаецца ў тым, каб высветліць, наколькі выразна ўспрымаецца яго навізна, незвычайнасць у параўнанні з добра знаёмымі словамі. Увогуле, уласна неалагізмамі можна лічыць толькі тыя словы, навізна і свежасць якіх адчуваецца ўсімі носьбітамі мовы.

У залежнасці ад сродкаў утварэння вылучаюць неалагізмы лексічныя і семантычныя. Лексічныя неалагізмы – гэта новыя словы, якія з’явіліся ў мове толькі што ці зусім нядаўна для абазначэння новых прадметаў, з’яў, паняццяў і навізна якіх адчуваецца носьбітамі мовы як у форме, так і ў значэнні гэтых слоў. Лексічнымі неалагізмамі 90-х гг. XX ст. з’яўляюцца, напрыклад, такія словы, як *брокер* ‘пасрэднік пры якіх-небудзь здзелках’, *менеджар* ‘восьмы спецыяліст па арганізацыі кіравання вытворчасцю ці іншымі сферамі дзейнасці’, *еўра* ‘еўрапейская грашовая адзінка’, *АМАП* ‘атрад міліцыі асобага прызначэння’.

Семантычныя неалагізмы – гэта новыя значэнні, якія развіваюцца ў семантыцы вядомых слоў: *абвал* ‘падзенне курсу нацыянальнай валюты’, *круты* ‘хлопец, матыў’, *сюжэт* і пад., *чаўнок* ‘дробны гандляр імпортнымі таварамі, якія прывозіць з-за мяжы’.

У стылістычных адносінах неалагізмы дзеляцца на дзве групы – намінатыўныя і стылістычныя. Намінатыўныя неалагізмы выконваюць у мове функцыю абазначэння. Яны ўзнікаюць як назвы новых паняццяў і звычайна не маюць сінонімаў. Стылістычныя неалагізмы – яркі экспрэсіўны сродак, яны маюць станоўчую або адмоўную афарбоўку: *тусоўка* «эстрадная тусоўка і пад.», *круты* «крутыя грошы, падзеі і пад.».

Неалагізмы – складанаскарочаныя словы і абрэвіятуры – пажадана ўжываць толькі добра знаёмыя і зразумелыя. У друку часта выкарыстоўваюцца надуманыя, штучныя ўтварэнні, зразумець якія цяжка без дадатковай расшыфроўкі: *МТЮГ выехаў на гастролі ў Гомель; Галавадзень у нас вельмі ўшчыльніўся*. Цяжка здагадацца, што *МТЮГ* – гэта Мінскі тэатр юнага глядача. Што да слова *галавадзень*, то яно не толькі незразумелае, але і двухсэнсоўнае, непрыгожае.

Ад неалагізмаў, якія створаны па прадуктыўных словаўтваральных мадэлях, неабходна адрозніваць лексічныя наватворы, прыдуманія пісьменнікамі, вучонымі, грамадскімі дзеячамі з мэтай павышэння мастацкай выразнасці і вобразнасці выказвання. Такія наватворы называюць **аказіянальнымі словамі**, або **аказіяналізмамі** (ад лац. *occasio* ‘выпадак’) (падобныя словы маюць і іншыя назвы: аўтарскія, індывідуальна-стылістычныя, аднаразовыя, паэтычныя і інш.).

Вялікімі майстрамі аказіянальных слоў былі класікі беларускай літаратуры: *небазор, вечнабыт, мазольнік, прасветач, праяснасьць, нязгледны, прагледзіста, крыліцца, скурганіць* (Я. Купала), *жаўтацецець, светазор, вольнаплынны, іскраззяны, мнагалучны, срэбразвонны, шаўкарунны, цемнакрыліць* (Я. Колас), *адлюстроўваць, мілагучны, мэтазгодны, дабрабыт, ажыццязь-ленне* (У. Дубоўка), *вершаруб, адумыславаты, небасяжны, блакітнец* (М. Танк) і інш. Некаторыя з аказіяналізмаў сталі здабыткам агульнанароднай мовы.

3.3. Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага выкарыстання

Словы, якія ўжываюцца на пэўнай тэрыторыі, называюцца **дыялектнымі** (ад грэч. *dialektos* ‘гаворка’). Яны адрозніваюцца ад літаратурных лексічнымі, фанетычнымі, граматычнымі асаблівасцямі. Дыялектныя словы, якія ўжываюцца ў творах мастацкай літаратуры з пэўнай стылістычнай, эстэтычнай і інфармацыйнай функцыяй, прынята называць **дыялектызмамі**. Словы і выразы з мясцовых гаворак складаюць значную частку размоўна-бытавой лексікі. Дзякуючы ўмеламу выкарыстанню дыялектызмаў у мастацкім тэксце пісьменнікі ствараюць надзвычай

яркую моўную характарыстыку дзеючых асоб, дакладна паказваюць прыналежнасць герояў да пэўнага асяроддзя, узнаўляюць мясцовы побыт, каларыт. У публіцыстычным і навуковым стылях ужыванне дыялектызмаў абмежаванае (пры гэтым абавязкова паралельна прыводзіцца і агульнавядомая назва), увогуле яны не павінны сустракацца ў афіцыйна-справавой мове.

Выкарыстанне ў мастацкай літаратуры сродкаў жывой народнай мовы павінна быць стылістычна апраўданым, вымагацца творчай неабходнасцю, у адваротным выпадку літаратурны твор будзе «засмечаны» вузка абласнымі словамі і выразамі, што зацямяе, абцяжарвае яго змест і мову. Аб неабходнасці крытычна выбіраць словы з жывой народнай мовы гаварылі многія пісьменнікі. Напрыклад, К. Крапіва ў артыкуле «Некаторыя пытанні беларускай мовы» пісаў: «Зусім няма патрэбы ўводзіць дыялектызмы, калі ёсць адпаведныя агульнанародныя словы. Няма патрэбы пісаць, напрыклад, *махнытка*, калі ёсць *галавешка*. У некаторых мясцовасцях на Палессі пеўняў называюць *кабанамі*, дык не будзем жа мы пісаць: *кабаны пяюць*, хоць там іменна так і гавораць».

Існуюць розныя спосабы «ўвядзення» дыялектызмаў у мастацкі твор.

1. Кантэкстуальны спосаб.

Пры гэтым спосабе значэнне дыялектнага слова выяўляецца ў акружэнні агульнавядомых слоў, падказваецца кантэкстам: *Яўхім апусціў касу ў траву, як бы даў знак, што гаворка скончана. Няма калі тут **растарэкваць** попусту.* (І. Мележ); *Пасля Юрка саскоквае на дарогу, падбягае да Смыка і напраўляе хамут, вьцягвае грыву з-пад мокрага лямца, адпускае ніжэй **падпінак** – з вяроўкі, увесь у вузлах.* (І. Пташнікаў).

Сэнс дыялектызма можа тлумачыцца пры дапамозе сінонімаў: *Да буслоў у нас адносіліся з нейкай пшчотнай павагай. Называлі не інакш як **буськамі**.* (Я. Пархута); *Далей, за мостам, вядзе ўбіты след ад машыны. Яго выбілі леспрамгасаўскія прычэпы, іх яшчэ ў Лонве завуць «**чугрэі**».* (І. Пташнікаў).

Тлумачэнне дыялектнага слова можа набываць характар разгорнутага апісання, пры гэтым яно (тлумачэнне) можа спалу-

чацца з графічным і пунктуацыйным выдзяленнем дыялектызмаў у тэксце:

*Шалясціць **віша** на балотах...*

Віша – гэта трава, якую не паспелі скасіць у часе. Перастаяўшы пару, яна ўсыхае і адзываецца пры кожным падзьмуве ветру, як асіны ўлетку. Вецер мяце сухі снег на сухія былінкі, і здаецца, што дзесьці адчышчаюцца ржавыя нажы наждачнаю шкуркаю ці сыпкім жвірам. (М. Лужанін).

На селішчы нашым – пад павецію, у падстрэшшах, паўз сцяну аж пад самы вільчык – заўсёды ляжалі нарыхтаваныя не на адну зіму, напілаваныя як пад мерку, коланыя, а не...шчапаныя дровы. Складзеныя ў сцірты, або, кажучь інакш, у **кастры** (назву **касцёр**, ведаю, любяць і берагуць на Міншчыне, дзе Узда, Каменка, іншыя суседнія мястэчкі, вёскі). (Ф. Янкоўскі)

2. Атрыбутыўны спосаб.

Пры гэтым спосабе дыялектызм выконвае ролю прыдатка да агульнаўжывальнага слова: *Завішнюк ішоў наволі сцежкай ля канавы, утоптанай, белай у цемнаце ад пяску-**сіпаку***. (І. Пташнікаў); *Зімою дзед Бойка рабіў калядны аб'езд параквіі, прыязджаў і ў нашу вёску. Зрэшты, не прыязджаў, а прыходзіў, цягнучы за сабою **козачку** – санкі-прычэпы, якія, возычы з лесу барвенне, падстаўляюць пад верхавіну*. (Я. Брыль).

Прастамоўныя словы – гэта стылістычна зніжаныя моўныя адзінкі, якія з'яўляюцца найбольш экспрэсіўнай разнавіднасцю размоўнай лексікі. Прастамоўныя словы часцей маюць адмоўнае значэнне, таму яны ў асноўным характэрны для гутарковага і мастацкага стыляў. У творах мастацкай літаратуры прастамоўная лексіка ўжываецца як сродак моўнай характарыстыкі герояў: – *Але што эта сябра твой? – раптам быццам успомніў Сілка Хрупчык. – Мы во плявзугаем абы-што, а ён ці то языка не мае, ці на вус матае?* (І. Чыгрынаў) – *Ды толькі трасцу вы яго без здрады зловіце...* (У. Караткевіч). Часта пры дапамозе прастамоўных слоў аўтары выяўляюць зняважлівыя адносіны паміж персана-жамі: – *Чаго кешкаецесья, мямлі?! Ану за цапы, патаўпешкі!* (У. Караткевіч).

У склад размоўнай лексікі ўваходзяць таксама **жаргонныя словы** (франц. *jargon*), або **жарганізмы**, –

сацыяльная разна-віднасць мовы, якой карыстаюцца групы людзей, аб'яднаных агульнасцю інтарэсаў, звычак, заняткаў, сацыяльнага становішча. Жаргонная лексіка адрозніваецца ад літаратурнай мовы спецыфічнымі словамі, створанымі шляхам іх пераасэнсавання, ме-тафарызацыі, фанетычнага скажэння: *тачка* – аўтамашына, *куч-кавацца* – збірацца, *блат* – карыслівае знаёмства, *англічанка* – настаўніца англійскай мовы. Існуе жаргон гандляроў, аўтамабілістаў, спартсменаў, студэнтаў, рабочай і школьнай моладзі і г. д. Жаргон з'яўляецца як бы дыялектам пэўнай узроставай групы людзей або «прафесійнай» карпарацыі. Таму жаргоны часта на-зваюць сацыяльнымі дыялектамі (трэба мець на ўвазе, што ў адрозненне ад тэрытарыяльных дыялектаў жаргон не мае сваёй фанетычнай і граматычнай сістэмы).

Своеасаблівым жаргонам карыстаюцца людзі, звязаныя агульнасцю інтарэсаў негатыўнага характару: *халтура* (нядобрасумленна выкананая работа), *налізацца* (напіцца), *свіснуць*, *пазы-чыць* (украсці), *шырмач* (кішэнны злодзеі), *дзірка* (турма), *вы-веска* (твар), *раскалоцца* (прызнацца), *уліпнуць* (трапіць у непры-емнае становішча, папасціся), *завязаць* (перастаць піць, курыць і пад.). З лексікону карцёжнікаў прыйшлі жарганізмы *пас*, *паса-ваць*, з лексікі курыльшчыкаў – *бычок* (недакурак, акурак), *сорак* (просьба даць акурак).

Адной з разнавіднасцей жаргонаў з'яўляецца *арго* (франц. *argot* – замкнуты, нядзейны'). Арго – гэта мова нізоў грамадства, дэкаласаваных груп і крымінальнага асяроддзя: жабракоў, зладзеяў, карцёжных шулераў і г. д.

Асноўная функцыя арго – адасобіць, аддзяліць яго носьбітаў ад людзей іншых сфер дзейнасці. Каб ізалявацца ад грамадства, антысацыяльныя элементы выпрацоўвалі спецыяльны моўны код, незразумелы для іншых людзей. Дасягалася гэта мэтай шляхам скажэння і пераасэнсавання агульнанародных слоў (*вышка* – вышэйшая мера пакарання, *стукач* – даносчык, *сціркі* – ігральныя карты, *маліна* – прытон, *ляро* – нож), выкарыстання вузкадыялектных слоў (*шмон* – вобыск, *баланда* – пахлёбка), а таксама шляхам перастаноўкі складоў у словах або дабаўлення да слоў новых элементаў (*чуха* – хачу, *шувакс* – вакса, *шывар* – тавар і інш.).

Узнікненне і распаўсюджанне ў маўленні жарганізмаў –

адмоўная з'ява ў жыцці грамадства і развіцці нацыянальнай мовы. Але ў выключных выпадках ужыванне жарганізмаў у літаратурнай мове апраўданае. Жаргонныя і аргатычныя словы заўсёды экспрэсіўныя, маюць адценне грубасці, таму яны выкарыстоўваюцца ў літаратурна-мастацкіх і публіцыстычных творах для рэалістычнай характарыстыкі персанажаў, сацыяльнага асяроддзя і пад. Але тым не менш неабходна адмяжоўваць літаратурную мову ад уплыву жарганізмаў, увогуле недапушчальна, каб жаргонная лексіка папулярызавалася праз мастацкія ці публіцыстычныя творы.

3.4. Спецыяльная лексіка як частка лексічнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы

Да *спецыяльнай* лексікі адносяцца тэрміны і прафесійныя словы.

Тэрміны – гэта назвы спецыяльных паняццяў навукі, тэхнікі і мастацтва. Сярод іх вылучаюцца тэрміны вузкаспецыяльныя (*катыёны, рэзекцыя, дыхатамія*) і агульнаўжывальныя (*навакаін, кандэнсатар, імпульс*). Вузкаспецыяльныя тэрміны ўжываюцца пераважна ў навуковай і навучальнай літаратуры, агульнаўжывальныя – ва ўсіх стылях мовы.

Сістэма тэрмінаў пэўнай галіны навукі, тэхнікі, культуры называецца тэрміналогіяй (напрыклад, біялагічная, медыцынская, лінгвістычная, музычная, палітычная, эканамічная, філасофская тэрміналогія і інш.). Тэрміналогіяй (або тэрміналагічнай лексікай) называецца таксама ўся сукупнасць тэрмінаў канкрэтнай мовы (беларуская тэрміналогія).

Тэрміны характарызуюцца шэрагам спецыфічных асаблівасцей: сістэмнасцю, тэндэнцыяй да адназначнасці, адсутнасцю канатацыі (лексічнае значэнне тэрміна не павінна ўтрымліваць эмацыянальнасць, ацэнчанасць, экспрэсію), стылістычнай нейтральнасцю.

У адрозненне ад агульнаўжывальных слоў тэрміны, як правіла, належаць навуковаму стылю, у той час як агульнаўжывальныя словы маюць міжстылёвы характар; сярод тэрмінаў пераважаюць назоўнікі, а агульнаўжывальная лексіка прадстаўлена словамі розных часцін мовы.

Значная колькасць тэрмінаў – гэта словы іншамоўнага па-

ходжання. Для ўтварэння тэрмінаў больш актыўна выкарыстоўваюцца элементы з грэчаскай, лацінскай, англійскай, французскай, нямецкай і іншых моў: *алігархія, аналаг, базіс, гіпотэза, іерархія, манополія, стратэгія* (з грэчаскай), *актуальны, арбітральны, аргумент, аўдыт, аўкцыён, індустрыя, інфляцыя, камерцыя, канверсія* (з лацінскай), *аўтрайт, афшор, банкноты, бізнэс, ваўчар, дэмпінг, клірынг, маркетынг, менеджмент* (з англійскай), *акрэдытыў, ацыя, арбітражор, баланс, буцік, бюджэт, купюра, фінансы* (з французскай), *біржа, бухгалтар, вэксаль, інвестыцыя, капітал, маклер, прыватызацыя, прэйскурант, рэнтабельны* (з нямецкай), *акордны, валюта, каркас, фірма* (з італьянскай), *каштарыс, кошт, магнат, рызыка, рынак, рэнта* (з польскай).

Традыцыйна тэрміны падзяляюцца на вузкаспецыяльныя і агульнаразумелыя.

У слоўніках навуковыя тэрміны пазначаюцца спецыяльнымі паметамі паводле пэўнай навукі: *філас.* (філасофія), *мат.* (матэматыка), *бат.* (батаніка), *хім.* (хімія), *мед.* (медыцына) і іншыя, або даецца ўказанне на тэрміналагічнае значэнне слова ў самім яго апісанні, адзначаецца, з якой мовы тэрмін запазычаны, прыводзіцца яго напісанне ў мове-крыніцы, для біялагічных і медыцынскіх тэрмінаў падаецца лацінскі эквівалент.

Да **прафесійнай лексікі**, або прафесіяналізмаў, адносяцца словы і выразы, якія выкарыстоўваюцца ў розных сферах чалавечай дзейнасці і не сталі агульнаўжывальнымі. Прафесіяналізмы абазначаюць разнастайныя вытворчыя працэсы, прылады працы, вырабы і г. д. У адрозненне ад тэрмінаў, прафесіяналізмы ўспрымаюцца як «паўафіцыйныя» словы, што не маюць строга навуковага характару. Напрыклад, у вусным маўленні бытуюць наступныя прафесіяналізмы: *дворнік* (шклоачышчальнік), *халасцяк* (парожні рэйс) – у мове шафёраў; *камбуз* (кухня на судне), *кок* (повар), *задраіць* (шчыльна закрыць) – у мове матросаў; *паласа* (набраная або надрукаваная старонка тэксту), *падвал* (ніжняя частка газетнага ліста, а таксама артыкул, змешчаны ў гэтым месцы), *шапка* (агульны загаловак для некалькіх газетных заматак) – у мове друкароў, газетчыкаў.

Асобна вылучаюцца прафесійна-жаргонныя словы, якія маюць зніжаную экспрэсіўную афарбоўку. Напрыклад, маракі ўжы-

ваюць слова *сабака* ў значэнні «начная вахта», *газетчыкі* – ляп «памылка», *закурсівіць* «выдзеліць курсівам», інжынеры – *ябе-днік* «самазапісваючы прыбор».

Дзякуючы сваёй эмацыянальнай выразнасці прафесіяналізмы праз гутарковую мову пранікаюць у літаратурны ўжытак, дзе выступаюць звычайна як размоўныя, экспрэсіўныя эквіваленты тэрмінаў. Спецыяльная лексіка шырока выкарыстоўваецца пісьменнікамі. У мове мастацкіх і публіцыстычных твораў тэрміны і прафесіяналізмы выконваюць пэўныя стылістычныя функцыі: яны могуць ужывацца з мэтай стварэння спецыфічнага вытворчага каларыту, а таксама індывідуалізацыі мовы асоб, звязаных з пэўнай сферай дзейнасці.

Тэрміны і прафесіяналізмы адрозніваюцца паміж сабой наступнымі прыкметамі:

– прафесіяналізмы ўтвараюцца стыхійна, а тэрміны – мэтанакіравана;

– тэрміны з’яўляюцца афіцыйна ўзаконенай назвай навуковага паняцця, гэта кадыфікаваныя лексічныя адзінкі, з’яўленне якіх абавязкова фіксуецца ў навуковых працах, слоўніках, спецыяльнай літаратуры; а прафесіяналізмы – назвы, што пераважаюць у гутарковай мове сярод людзей пэўнай прафесіі, спецыяльнасці;

– прафесіяналізмы экспрэсіўныя, тэрміны нейтральныя;

– тэрміны выкарыстоўваюцца ў пісьмовых і вусных тэкстах, прафесіяналізмы – пераважна ў вусных;

– тэрміны маюць агульнанацыянальны, нават інтэрнацыянальны характар, прафесіяналізмы – вузкі, мясцовы характар;

– у шэрагу выпадкаў прафесіяналізмы – функцыянальна дзюгасныя сінонімы размоўна-экспрэсіўнага характару ў адносінах да эквівалентных ім па значэнні тэрмінаў.

Асноўнымі спосабамі ўтварэння тэрмінаў з’яўляюцца:

а) *лексіка-семантычны* (тэрміналагізацыя значэнняў агульналітаратурных слоў). Параўнайце: *парог* ‘ніжняя частка дзвярнога праёма; мяжа чаго-небудзь’ *і парог* (рэнтабельнасці); *лячо* ‘частка тулава’ *і плячо* (фінансавага рычага); *шапка* ‘галаўны ўбор’ *і шапка* (дакумента);

б) *сінтаксічны* (спалучэнне слоў): *пераменны ток*, *камп’ютарная сетка*;

в) *марфемны*:

– *суфіксальны*: утварэнне новых слоў шляхам далучэння да ўтваральнай асновы суфікса. Найбольш часта выкарыстоўваюцца суфіксы *-нн-, -енн-, -к-, -асць, -ізм, -іст, -цы[і]* і іншыя: *кіраванне, нанясенне, насадка, індывідуальнасць, мадэрнізм, фінансіст, экспазіцыя*;

– *нульсуфіксальны*: утварэнне новых слоў шляхам адсячэння суфікса (звычайна гэта аддзяяслоўныя найменні): *абмер, абмалот, нарэз, напуск*;

– *прэфіксальны*: утварэнне новых слоў шляхам далучэння да ўтваральнай асновы прэфікса (прыстаўкі): *без-, анты-, звыш-, суб-, супер-, гіпер-, ультра-, экстра-, рэ-, дэ-, дыс-, экс-, віцэ-* і інш: *безнаяўны* (разлік), *антыманапольны, звышпрыбытак, суб-падрадчык, суперцэмент, гіпермаркет, ультраструктура, экстрапаляцыя, рэструктурызацыя, дэвальвацыя, дыспрапорцыя, экс-міністр, віцэ-прэм’ер*;

– *прэфіксальна-суфіксальны (конфіксны)*: адначасовае далучэнне да ўтваральнай асновы прэфікса і суфікса: *намеснік, зазямленне, міжрэчка, саслужывец, супрацоўнік*;

г) *аснова-ісловаскладанне*. Пры гэтым шырока выкарыстоўваюцца іншамоўныя элементы, пераважна грэкалацінскага паходжання: *-логія, -граф, -грама, мікра-, макра-, гідра-, міні-* і іншыя: *экалогія, хранограф, грамафон, мікраэканоміка, макраструктура, гідрарэсурсы, міні-мадэль*;

д) *складанасуфіксальны* (асноваскладанне з адначасовым далучэннем суфікса): *хлебарэзка, ільнаводства, таваразнаўства, работадаўца*;

е) *абрэвіяцыя* (утварэнне складанаскарочаных слоў): *ПВТ* – Парк высокіх тэхналогій, *ЭВМ* – электронна-вылічальная машына, *УВІП* – унутраны валавы прадукт і інш.

3.5. Звесткі з гісторыі беларускай тэрміналагічнай лексікаграфіі

У XIV–XVI стст. найбольш развітымі тэрміналагічнымі сістэмамі былі грамадска-палітычная, юрыдычная, гандлёва-прамысловая, ваенная, філалагічная, сельскагаспадарчая. Ролю тэрміналагічных слоўнікаў часткова выконвалі глосы (тлумачэнні), што змяшчаліся на палях ці паміж радкамі рукапісаў або дру-

каванага выдання, і слоўнікі Л. Зізанія («Лексіс», 1569 г.), П. Бярынды («Лексікон», 1624 г.). Аднак спецыяльных тэрміналагічных слоўнікаў яшчэ не было.

Другая палова XVII–XIX стст. – перыяд заняпаду беларускай мовы, што адмоўна адбілася на пераемнасці і далейшым развіцці тэрміналогіі.

Пачатак XX ст. – новы этап у фарміраванні беларускай навуковай тэрміналогіі.

У 1921 г. была створана Навукова-тэрміналагічная камісія, галоўнай задачай якой была выпрацоўка тэрмінаў па ўсіх галінах навукі. Спачатку аб’ём работы абмяжоўваўся патрабаваннямі сярэдняй школы, а пазней быў пашыраны да ўсёй нацыянальнай тэрміналогіі. У рабоце ўдзельнічалі аўтарытэтныя вучоныя, пісьменнікі і грамадскія дзеячы Я. Купала, Я. Колас, С. Некрашэвіч, М. Байкоў, М. Азбукін, А. Смоліч, А. Міцкевіч і інш.

Адным з напрамкаў працы камісіі было ўвядзенне слоў, што бытавалі ў жывой народнай мове. У навуковай сферы выкарыстоўваліся агульнаўжывальныя словы тыпу бялок, сіла, сцябло, ланцуг, што набывалі строга акрэсленае спецыяльнае значэнне. Другі напрамак – стварэнне неалагізмаў у адпаведнасці з законамі беларускай мовы. Часам жаданне стваральнікаў перадаць кожны іншамоўны тэрмін беларускім словам (пурыстычная тэндэнцыя) прыводзіла да з’яўлення так званых «штучных неалагізмаў»: *кругасказ (перыяд), споказ (дэманстрацыя), праваслоў (арфэпія), вызыск (эксплуатацыя), пашырчык (прапагандыст), краёвіднік (пейзажыст), ператрус (вобыск)* і інш.

На працягу 1922–1930-х гг. выйшлі 24 выпускі беларускай навуковай тэрміналогіі, прысвечаныя матэматыцы, геаграфіі, граматыцы, псіхалогіі, логіцы, літаратуразнаўству, якія спрыялі далейшаму разгортванню лексікаграфічнай дзейнасці і давалі магчымасць на практыцы праверыць жыццядзейнасць тых ці іншых тэрмінаў. Асобна выходзілі і іншыя тэрміналагічныя даведнікі: «Дзелавод. Узоры афіцыйных папер, слоўнік тэхнічна-канцылярскіх выразаў і іншыя патрэбныя ў дзелаводстве веды» С. Серады (Мінск, 1926), «Слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі» (Мінск, 1929), «Слоўнік хімічнай тэрміналогіі» (Мінск, 1929), «Слоўнік геаметрычных і трыганаметрычных тэрмінаў і сказаў» К. Дуж-Душэўскага і В. Ластоўскага (Коўна, 1923), «Беларуска-польска-расейска-лацінскі батанічны слоўнік» Зоські Верас

(Вільня, 1924), «Спіс назваў птушак і некаторых рыб» А.В. Фядзюшына, «Слоўнік тэхнічнай тэрміналогіі» А. Гурло (Мінск, 1932), «Ваенны руска-беларускі слоўнік» (Мінск, 1933), «Слоўнік бухгалтарскай тэрміналогіі» ([праект], 1928) і інш.

У 30–40-я XX ст. гады праца па стварэнні беларускай тэрміналогіі амаль спынілася. І ў пасляваенныя часы таксама не было агульнага цэнтра па распрацоўцы і ўпарадкаванні беларускай тэрміналогіі. Значную ролю ў фарміраванні беларускай тэрміналогіі адыгралі «Руска-беларускі слоўнік» (1953), «Беларуска-рускі слоўнік» (1962), «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (1977–1984).

У 1980 г. была створана Рэспубліканская тэрміналагічная камісія. 31989 г. працуе Тэрміналагічная камісія, асноўная мэта якой – стабілізацыя і развіццё тэрмінасістэм.

У наш час беларуская мова здольная рэалізаваць самыя разнастайныя тэрміналагічныя задачы, гэта значыць быць асновай для стварэння і функцыянавання вялікай колькасці тэрмінаў у розных сферах дзейнасці.

4. ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ СТЫЛІ МАЎЛЕННЯ

4.1. Паняцце функцыянальнага стылю

Функцыянальны стыль – гэта грамадска ўсвядомленая, унутрана аб’яднаная спецыфічная сістэма моўных сродкаў, якая абумоўлена мэтамі і прынцыпамі адбору гэтых сродкаў у той ці іншай сферы грамадскай дзейнасці (навуковай, дзелавой, публіцыстычнай і г.д.).

Вучэнне пра стыль як асобай якасці маўлення ўзнікла ў антычнай паэтыцы і рыторыцы. У старажытнасці людзі пісалі на васковых дошчачках: вострым канцом палачкі выводзілі літары (ад грэч. *stylos* ‘завостраная палачка для пісьма’), другім канцом палачкі, які меў форму лапаткі, выраўнівалі воск, выпраўлялі, загладжвалі напісанае. У старажытнасці гаварылі: «Паварочвай сціло!», што азначала ў прамым сэнсе ‘сцірай напісанае’, а ў пераносным – ‘працуй над складам, абдумвай напісанае’. З развіццём навукі пра мову ўяўленні вучоных пра стыль мяняліся. Але і да нашага часу выказваюцца супярэчлівыя думкі па гэтым пытанні. Агульным з’яўляецца прызнанне функцыянальнай пры-

роды стыляў, іх сувязь з пэўнай сферай маўленчых зносін і відамі чалавечай дзейнасці, разуменне стылю як гістарычна абумоўленай і грамадска ўсвядомленай сукупнасці прыёмаў ужывання, адбору і спалучэння моўных адзінак.

У аснове класіфікацыі стыляў ляжаць экстралінгвістычныя (не абумоўленыя моўнымі з’явамі) фактары.

1. Сфера выкарыстання мовы (навука, вытворчасць, мастацтва і г.д.)

Традыцыйнымі і сацыяльна важнымі сферамі дзейнасці чалавека лічацца: навуковая, дзелавая (адміністрацыйна-прававая), грамадска-палітычная, рэлігійная, мастацкая. Аднаводна ім выдзяляюцца і стылі афіцыйнага маўлення (кніжныя): навуковы, афіцыйна-дзелавы, публіцыстычны, канфесійны, літаратурна-мастацкі. Сярод гэтых стыляў асобна вылучаецца стыль неафіцыйнага маўлення – размоўна-бытавы, экстралінгвістычнай асновай якога з’яўляецца сфера бытавых зносін.

2. Тэматыка і мэты зносін

Сфера выкарыстання мовы ў значнай ступені ўплывае на тэматыку і змест выказвання. Напрыклад, у навуковай сферы абмяркоўваюцца перш за ўсё праблемы навуковага пазнання свету, у сферы дзелавой – адміністрацыйна-прававыя пытанні і г.д. Аднак у розных сферах можа абмяркоўвацца адна і тая ж тэма, але мэты пры гэтым будуць ставіцца неаднолькавыя, у выніку чаго выказванні будуць адрознівацца па змесце.

Трэба мець на ўвазе, што ў моўнай практыцы няма рэзкіх меж паміж функцыянальнымі стылямі. Наадварот, сустракаецца шмат пераходных з’яў, сутнасць якіх у наступным: з развіццём грамадства, з неабходнасцю інтэнсіўнага асэнсавання вялікага патоку інфармацыі з’яўляюцца жанры, якія сумяшчаюць у сабе рысы навуковага і літаратурна-мастацкага стыляў (мастацкія творы з элементамі навуковага пошуку: раман-эсэ А.Лойкі «Францыск Скарына, або Сонца Маладзіковае»); навуковага і афіцыйна-дзелавога (тэксты-інструкцыі, якія растлумачваюць, як звяртацца з тэхнікай; рэцэнзіі); навуковага і публіцыстычнага (газетныя артыкулы на навуковую тэму) і г.д. Часцей за ўсё адзін са стыляў выступае ў якасці галоўнага, а на яго фоне праяўляюцца элементы іншых стыляў. Кожнае канкрэтнае выказванне ажыц-

цяўляецца ў адпаведнасці з асноўнымі функцыянальна-стылявымі нормамі таго ці іншага стылю, што дазваляе вызначыць прыналежнасць выказвання к дадзенаму стылю, нягледзячы на тое, што ў ім могуць быць нетыповыя для гэтага стылю рысы.

4.2. Навуковы стыль

Навуковы стыль прызначаны для перадачы і захоўвання навуковых ведаў, абслугоўвае разнастайныя галіны ведаў (дакладныя, прыродазнаўчыя, гуманітарныя і іншыя) і рэалізуецца ў манаграфіях, дысертацыях, навуковых артыкулах, дакладах, рэфератах, тэзісах, паведамленнях, справаздачах, лекцыях, вучэбнай і навукова-тэхнічнай літаратуры.

Асноўная задача тэкстаў навуковага стылю – аргументавана і доказна перадаць пэўную інфармацыю. Спецыфіка гэтай задачы вызначае сукупнасць камунікатыўных якасцей:

1) лагічнасць (забяспечваецца несупярэчлівасць навуковай аргументацыі);

2) яснасць (забяспечваецца паслядоўнасць выкладу навуковых фактаў);

3) дакладнасць (вызначае адназначнае разуменне навуковага тэксту).

Навуковы стыль падзяляецца на тры падстылі: уласна навуковы, навукова-вучэбны і навукова-папулярны.

Адрозненні кожнага з падстыляў навуковага маўлення неістотныя, не носяць стылявога характару, яны адлюстроўваюць перш за ўсё асаблівасці прадмета зместу навуковай інфармацыі. Паміж тэкстамі падстыляў няма прынцыповай функцыянальнай розніцы, ёсць толькі некаторыя адрозненні ў будове тэкстаў, у адборы лексічных і граматычных сродкаў, у выкарыстанні сімвалаў і іншых нямоўных элементаў.

Тэксты ўласна навуковага падстылю прызначаны для перадачы лагічна аргументаванай навуковай інфармацыі. Таму ў падобных тэкстах пашыраны спецыфічныя моўныя сродкі. Напрыклад, для выражэння прычынна-выніковых сувязей выкарыстоўваюцца пэўныя тыпы складаназалежных сказаў (з *гэтага вынікае, што...*; *для таго каб...*; *калі...то* і іншыя), пабочныя канструкцыі (*такім чынам*; *з вышэйсказанага вынікае*; *папершае;па-другое* і іншыя). Аргументацыя можа дасягацца і

спецыяль-нымі сродкамі афармлення: формулы, ураўненні, графікі (у ма-тэматычных тэкстах); цытаты, спасылкі, тэставыя ілюстрацыі (у гуманітарных тэкстах). Ва ўласна навуковых тэкстах рэдка выкарыстоўваюцца вобразныя, экспрэсіўныя сродкі, часта сус-тракаецца тэрміналагічная лексіка.

Мэта тэкстаў **навукова-вучэбнага** падстылю – актывізаваць лагічнае мысленне чытача (слухача). Таму ў гэтых тэкстах выкарыстоўваюцца вобразныя моўныя сродкі (метафары, параўнанні і г.д.), якія спалучаюцца з моўнымі сродкамі ўласна-навуковага падстылю. У вучэбных тэкстах інфармацыя падаецца паслядоўна, паколькі гэта адпавядае аднаму з асноўных метадычных патрабаванняў: прынцыпу сістэмнасці навучання, засваення паняццяў у іх лагічнай сувязі і пераемнасці.

Тэксты **навукова-папулярнага** падстылю выкарыстоўваюцца з мэтай зацікавіць неспецыяліста навуковай інфармацыяй, пашырыць веды сярод шырокіх слаёў насельніцтва. Для гэтага выкарыстоўваюцца вобразныя моўныя сродкі, дзякуючы якім актывізуецца мысленне, што заахвочвае чытача (слухача) да інтэлектуальнай працы. Для навукова-папулярных тэкстаў характэрна эмацыянальнасць, шырокае выкарыстанне нейтральнай лексікі ці апісальных зваротаў замест тэрміналагічных адзінак, вузкаспецыяльныя тэрміны абавязкова тлумачацца ў самім тэксце або ў спасылках. Могуць ужывацца гутарковыя сродкі, што дае магчымасць перадаць навуковую інфармацыю жыва, цікава і даступна.

4.2.1. Моўныя асаблівасці тэкстаў навуковага стылю

Лексіка і фразеалогія

Першая група лексікі: нейтральныя словы і выразы. Гэты пласт складае аснову лексічнага саставу навуковага стылю, аднак не з'яўляецца яго адметнай асаблівасцю: *год, стагоддзе, аўтамабіль, вынік, вышыня* і г. д.

Другая група лексікі: словы агульнанавуковага ўжывання. Гэты пласт выкарыстоўваецца ў навуковых тэкстах розных галін ведаў: *эксперымент, аналіз, вывад, узаемасувязь, мноства, сінтэз, сістэма, працэс* і г. д.

Трэцяя група лексікі: вузкаспецыяльная і агульнанавуковая тэрміналогія. Гэта словы і спалучэнні, якія дакладна абазна-

чаюць спецыяльныя паняцці і, акрамя навуковых тэкстаў, нідзе не ўжываюцца: *цытрон, нейрон, айканімія, генетыўная метафара, адасобленае азначэнне.*

Фразеалогія: звычайна выкарыстоўваюцца ўстойлівыя спалучэнні тэрміналагічнага характару: *пасіўная лексіка, бронзавы век, звонкі зычны, дзесяткавы дроб і інш.*

Марфалогія

1. Шырока выкарыстоўваюцца іншамоўныя марфемы: *анты-, агра-, радыё-, дэз-, дэ-, -мер, -ізм, -логія, -оід, -фон і іншыя: антыкарызійны, аграбіялогія, радыётэлефанія, дэзынфармаваць, дэблакіраваць, секундамер, аўтамадэлізм, радыялогія, астэроід, ксілафон.*

2. Выкарыстоўваюцца адцягненыя назоўнікі для абазначэння абстрактных паняццяў: *метад, спосаб, магутнасць, сінкрэтызм, форма.*

3. Характэрна ўжыванне назоўнікаў адзіночнага ліку ў значэнні множнага: *Аэд – вандроўны пясняр-імправізатар у старажытнай Грэцыі; Вольха – род лісцеподобных дрэў і кустарнікаў сямейства бярозавых.* Але абстрактныя і рэчывыя назоўнікі ў навуковым стылі пад уплывам тэрміналогіі ўжываюцца ў форме множнага ліку, набываючы канкрэтнае значэнне: *магутнасці, частоты, кіслоты, нізкія – высокія тэмпературы, белыя і чырвоныя гліны, калійныя солі.*

4. Пераважае форма роднага склону назоўнікаў: *тэарэма Піфагора, норма літаратурнай мовы, аксіёма паралельнасці.*

5. У састаўных тэрмінах пашырана выкарыстанне прыметнікаў: *анегінская страфа, матываваная назва, актыўная тэмпература.*

6. Назіраюцца асаблівасці ва ўжыванні дзеясловаў:

а) характэрны формы цяперашняга часу дзеясловаў (цяперашні пазачасавы): *атамы рухаюцца, вуглярод уваходзіць у склад вуглякіслага газу;*

б) не выкарыстоўваюцца формы 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку дзеясловаў;

в) замест формы 1-й асобы адзіночнага ліку часцей выкарыстоўваецца форма 1-й асобы множнага ліку: *праводзім даследаванне, аналізавалі звесткі, вылучаем з мноства;*

г) характэрны дзеясловы незакончанага трывання: *параўноўваем, вылічваем.* Дзеясловы закончанага трывання часта выкарыс-

тоўваюцца ў форме будучага часу: *разгледзім праблему, правядзём эксперымент.*

7. Сярод прыназоўнікаў часцей сустракаюцца вытворныя: у сувязі, на працягу, па меры, шляхам, адносна і інш.

Сінтаксіс

1. Выкарыстоўваюцца ўскладненыя і складаныя сінтаксічныя канструкцыі: *Што ж уяўляе на сваёй сутнасці трасянка з лінгвістычнага пункту погляду?... Яе варта разглядаць як кантамінацыю – адзін з трох магчымых вынікаў узаемадзеяння моў, што проціпастаўляецца, з аднаго боку, асіміляцыі (выцясненню ці замене матэрыі адной мовы матэрыяй другой мовы пры захаванні ў большай ці меншай ступені іх формы), а з другога – акамадацыі (захаванню кожнай мовы сваёй матэрыі пры змене формы адной з іх пад уплывам другой ці ўзаемным большым або меншым збліжэнні іх формы).* (Г.А.Цыхун).

2. Простыя сказы ўскладняюцца аднароднымі членамі, пабочнымі і ўстаўнымі словамі і словазлучэннямі: *На самай справе, з'яўленне ў беларускай мове савецкага перыяду фармальна і семантычна тоесных з рускімі слоў – даволі пашыраная з'ява* (Г.І.Кулеш).

3. Характэрна «расшчапленне» выказніка, калі дзеяслоў з канкрэтным лексічным значэннем замяняецца назоўнікам таго ж кораня і дапаможным дзеясловам: *лабараторыя даследуе – лабараторыя праводзіць даследаванне.*

4. Для сувязі сказаў выкарыстоўваюцца паўторы назоўнікаў, часта ў спалучэнні з указальнымі займеннікамі *гэты, той, такі*: *Сучасныя лінгвісты актыўна выкарыстоўваюць новыя метады даследавання моўных з'яў і фактаў. Гэтыя метады адпавядаюць патрабаванням сусветнай навукі; сказаў і абзацаў –пабочныя словы (такім чынам, значыць, нарэшце, так), прыслоўі (пасля, вышэй, зараз, спачатку),састаўныя злучнікі (дзякуючы таму што, у сілу таго што, нягледзячы на тое што, у той час як).*

5. Для сувязі частак тэксту ўжываюцца спецыяльныя сінтаксічныя канструкцыі: *як ужо гаварылася; неабходна заўважыць, што; неабходна падкрэсліць, што; як будзе паказана ў далейшым.*

6. Шырока выкарыстоўваюцца пасіўныя канструкцыі, бо ў іх

на першым плане дзеянне, а не яго вытворца, у выніку чаго забяспечваецца аб'ектыўнасць і неасабовая манера выкладу: У «*Беларускай граматыцы для школ*» Б.Тарашкевіча выяўлены і апісаны асноўныя рысы беларускай літаратурнай мовы.

7. Выкарыстанне намінатыўных сказаў у загалоўках, фармулёўках раздзелаў, параграфуў і г.д.

8. Пераважаюць злучнікавыя сказы над бяззлучнікавымі. Звязана гэта з тым, што сувязь паміж часткамі складанага сказа пры дапамозе злучнікаў выражаецца больш дакладна, адназначна. Сярод злучнікавых найбольш часта ўжываюцца складаназалежныя, даданая частка якіх заключае асноўную інфармацыю, а галоўная частка зусім або амаль зусім пазбаўлена зместу: *трэба сказаць, што;неабходна падкрэсліць, што;варта адзначыць, што* і г.д.

ПРАКТЫЧНАЕ ЗАДАННЕ

1. Прааналізуйце тэксты навуковага стылю, вызначце ў іх дыферэнцыйныя стыльвыя прыкметы па наступнай схеме:

- 1) сфера зносін;
- 2) асноўная функцыя;
- 3) падстыль;
- 4) жанр;
- 5) стылеўтваральныя рысы;
- 6) лексіка-фразеалагічныя асаблівасці;
- 7) марфалагічныя асаблівасці;
8. сінтаксічныя асаблівасці.

Словаўтварэнне

Словаўтварэнне – асноўны спосаб папаўнення лексічнага складу мовы і служыць патрэбам намінацыі. Таму яно вельмі цесна звязана з пазамоўнымі фактарамі жыцця грамадства і вельмі аператыўна рэагуе на любыя змены ў жыцці носьбітаў мовы, асабліва тыя, якія патрабуюць актуалізацыі новых сродкаў намінацыі ў мове, а значыць, абумоўліваюць паяўленне новых лексічных адзінак, у тым ліку і шляхам словаўтварэння.

У сферы словаўтварэння пастаянна адбываюцца працэсы, звязаныя з паяўленнем новых лексічных адзінак, якія забяс-

печваюць бесперапыннае папаўненне слоўнікавага складу мовы ў адпаведнасці з патрэбамі намінацыі.

Аднак у залежнасці ад розных умоў і асаблівасцей унутрылінгвістычнага і пазамоўнага характару гэтых працэсы ў розныя перыяды жыцця грамадства, а значыць, і функцыянавання мовы могуць набыць спецыфічны характар і напрамак, могуць быць паступовымі і стабільнымі або характарызавацца незвычайнай інтэнсіўнасцю і супярэчлівасцю. Свая спецыфіка ўласціва і словаўтваральным працэсам у беларускай мове другой паловы XX стагоддзя, што звязана ў першую чаргу з асаблівасцямі развіцця грамадства ў азначаны перыяд, а таксама з асаблівасцямі функцыянавання беларускай мовы, характарам беларуска-рускага двухмоўя на Беларусі і асноўнымі тэндэнцыямі ў развіцці моўнай сітуацыі.

Зыходным пастулатам для аналізу асаблівасцей словаўтваральных працэсаў у беларускай літаратурнай мове другой паловы XX стагоддзя, на наш погляд, з'яўляецца палажэнне, што стан развіцця беларускай літаратурнай мовы к сярэдзіне XX стагоддзя характарызуецца стройнай, разгалінаванай, упарадкаванай і дастаткова ўнармаванай сістэмай словаўтваральных спосабаў і сродкаў, якія здольны паспяхова абслугоўваць патрэбы моўнай намінацыі ва ўсіх сферах грамадскай дзейнасці, у якіх беларуская мова выкарыстоўвалася або павінна была выкарыстоўвацца як мова тытульнай нацыі і большасці насельніцтва краіны.

(А. Лукашанец)

Славяне

Пад час «вялікага перасялення народаў» у III–VIII ст. ст. на паўднёвых і заходніх межах Беларусі (на Кіеўшчыне, Валыні, у Галіцыі, Польшчы, Славакіі) сканцэнтраваліся шматлікія славянскія плямёны. Дэмаграфічны рост, шматлікія ваяўнічыя вандроўнікі на поўдні, шчыльнае насельніцтва агрэсіўных германцаў на захадзе прымусілі славян з большай цікавасцю аднесціся да каланізацыі зямель на ўсходзе і поўначы.

Гандляры і дружыны віцязяў з Паўднёвай Балтыі (землі паміж Лабай, Одрой і Віслай) асвойвалі рачныя шляхі з Балтыйскага мора ўглыб кантынента і аж да паўднёвых мораў –

Чорнага, Каспійскага. Можна меркаваць, што менавіта жыхары горада палабскіх славян Старгарада заснавалі горад Ноўгарад, а славянская знаць з вострава Руген прынесла з сабой назву Русь. Іх правадыры (Рурык і іншыя) паклалі пачатак паўночнай галіне рускай знаці ва Усходняй Еўропе.

Мігранты з сучасных Германіі, Польшчы і Славакіі абміналі межы Беларусі і з поўдня. У сярэдняе Падняпроўе прыйшлі плямёны пад назвай куявы, паляне (поляцы), украіне, валыняне (з горада Волін у Паўднёвай Балтыі). Яны заснавалі Кіеў, далі пазнейшую назву краіне – Украіна. Роды і плямёны ў большасці сваёй падчас вандроўкі перамяшаліся, таму на новым месцы атрымалі і новыя назвы, у залежнасці ад геаграфічнага становішча. Тыя, што засялілі лясную зону, называліся драўлянамі. Паляне, гэтыя, мусіць, было ядро перасяленцаў, выбралі сабе найбольш спрыяльныя ўмовы – поле на поўдзень ад Кіева. А тыя, што пасяліліся на поўнач ад Кіева, сталі севяранамі. На чале гэтай хва- лі «рэмігрантаў» сталі нейкія русы. Яны далі агульную назву народу – русы, русічы і дзяржаве – Рускае княства (на захадзе яго называлі каганатам, па аналогіі з Хазарскім каганатам).

Трэба адзначыць, што імя русаў-ругаў вельмі часта сустракаецца ў дзях Заходняй і Цэнтральнай Еўропы ў III – X стагоддзях. Руг-славянін Адаакр з атрадам варвараў ліквідаваў у 476 годзе Заходнюю Рымскую імперыю. Славяне-русы засялілі частку Аўстрыі і назвалі яе Русіланд. Ругі былі ўдзельнікамі ўсіх вялікіх паходаў і бітваў тых часоў, героямі сагаў і хронік. Верагодна, што русы-ругі былі не племенем, не народам, а нейкім вайсковым кланам, элітнай фармацыяй сярод славян Палабшчыны і Польшчы.

(«Беларусазнаўства»)

2. Перакладзіце тэксты на беларускую мову, адзначце іх стыльовыя асаблівасці.

Тэкст 1

Процессор

Процессор (CPU) представляет собой специальную интегральную микросхему, которая выполняет все основные вычислительные операции и операции, связанные с управлением. Про-

цессор функционирует под управлением программных средств.

Характеристики процессора в значительной степени определяют производительность всей системы. Процессоры можно классифицировать по двум основным параметрам: разрядности и быстродействию.

Быстродействие процессора во многом зависит от тактовой частоты, измеряемой в мегагерцах (1 МГц равен миллиону тактов в секунду), которая определяется параметрами кварцевого резонатора, представляющего собой кристалл кварца, заключенного в небольшой оловянный контейнер. Под воздействием электрического напряжения в кристалле кварца возникают колебания электрического тока с частотой, определяемой формой и размером кристалла. Частота этого переменного тока и называется тактовой частотой. Наименьшей единицей времени (квантом) для процессора является период тактовой частоты или просто такт. Однако нельзя сравнивать производительность компьютеров, основываясь только на тактовой частоте. На производительность влияют и другие факторы, например, количество тактов, затрачиваемых на выполнение одной команды.

(Н. А. Тетерукова, И. М. Снежкова)

Текст 2

Системная плата

Объединяющим элементом архитектуры персонального компьютера (ПК) является материнская (системная) плата. Первоочередная задача системной платы состоит в координации работы компонентов персонального компьютера. Материнская плата построена на основе набора микросхем, или чипсета. Набор микросхем управляет соединениями процессора с различными компонентами компьютера. Поэтому он определяет в конечном счете тип и быстродействие используемого процессора, рабочую частоту шины, скорость, тип и объем памяти. Большинство наборов микросхем созданы на основе архитектуры северный/южный мост (Hub-архитектуры). Северный мост или (**MCH – MemoryControllerHub**) обеспечивает передачу информации между центральным процессором, оперативной памятью, видеокартой и южным мостом или (**ICH – I/OControllerHub**). Южный мост содержит контроллеры ввода/вывода. К нему подключаются все платы расширения, дисковод, приводы компакт-дисков

и порты для внешних устройств. Также иногда к чипсетам относят микросхему **Super I/O**, содержащую все стандартные периферийные устройства, встроенные в системную плату. Например, большинство микросхем **Super I/O** поддерживают параллельный порт, два последовательных порта, контроллер гибких дисков, интерфейс клавиатура/мышь.

Обязательным компонентом материнской платы является микросхема системной **BIOS (BasicInput/OutputSystem** – базовая система ввода/вывода), которая при включении ПК обеспечивает выполнение тестирования с целью проверки правильности функционирования его компонентов и корректности загрузки ОС. Другой обязательный компонент материнской платы – микросхема, содержащая часы реального времени и полупостоянное запоминающее устройство (**CMOS**). Для питания этих устройств используется литиевый аккумулятор в форме таблетки, который также расположен на материнской плате. При каждой загрузке системы для определения ее конфигурации производится считывание параметров, хранящихся в **CMOS**-памяти. Кроме микросхем, на материнской плате находятся цепи питания процессора и других устройств, а также разъемы для процессора, оперативной памяти, видеокарты и плат расширения.

Шины системной платы

Основой системной платы являются различные шины, служащие для передачи сигналов компонентам системы. Шина представляет собой общий канал связи, связывающий различные устройства. Существует определенная иерархия шин ПК, которая выражается в том, что каждая более медленная шина соединена с более быстрой шиной. Внешние шины, например, **PCI** или **USB**, представляют собой проводники печатной платы, к которым припаяны разъемы. Внутренние шины соединяют устройства в пределах одной платы или даже внутри микросхемы.

(Н. А. Тетерукова, И. М. Снежкова)

Текст 3

Последние годы XX века характеризовались внедрением в технику радиопередающих устройств полупроводниковых приборов. Это стало возможным благодаря созданию мощных генераторных транзисторов. Замена ламп транзисторами в технике

радиопередающих устройств вызвана значительными преимуществами этих приборов: малыми массой и габаритными размерами, мгновенной готовностью к работе, долговечностью, низковольтным питающим напряжением. В настоящее время транзисторы используются как в маломощных радиопередатчиках и возбудителях, так и в передатчиках средней мощности. При этом наряду с биполярными в передающих устройствах применяют полевые транзисторы. По мере разработки все более высокочастотных генераторных транзисторов создаются радиопередатчики с использованием транзисторов, работающих на частотах до нескольких десятков гигагерц.

В маломощных ступенях передатчиков и возбудителей колебаний стали широко использоваться интегральные микросхемы и микросборки, для изменения качественных показателей передатчиков и их управления – микропроцессорные устройства и ЭВМ.

В технике связи в последние годы для генерирования и усиления электромагнитных колебаний применяют квантовые устройства. Нашли практическое приложение приборы для усиления СВЧ колебаний – мазеры и генераторы когерентного света – лазеры. За разработку таких генераторных приборов советским ученым А. М. Прохорову и Н. Г. Басову совместно с американским ученым Ч. Таунсом присуждена Нобелевская премия. Интенсивно осваиваются диапазоны миллиметровых и субмиллиметровых волн, промежуточных между радиоволнами и световыми колебаниями.

(С. Н. Анкуда, В. Т. Першин, И. И. Шпак)

Текст 4

Основные характеристики и параметры радиопередающих устройств

В области телекоммуникаций и вещания можно выделить следующие основные непрерывно возрастающие требования к системам передачи информации, элементами которых являются РЦДУ:

- обеспечение помехоустойчивости в перегруженном радиоэфире;
- повышение пропускной способности каналов;
- экономичность использования частотного ресурса при многоканальной связи;

– улучшение качества сигналов и электромагнитной совместимости.

Стремление удовлетворить этим требованиям приводит к появлению новых стандартов связи и вещания. Среди них уже известные **GSM, TETRA, DAB, DRM** и др.

Радиопередающие устройства характеризуются следующими основными параметрами.

Прежде всего – это определяемая планом распределения *частотноминимальная рабочая частота* радиопередатчика.

Выходная мощность радиопередатчика определяется как мощность, поступающая от него в антенно-фидерный тракт.

Относительная нестабильность частоты – это отношение абсолютной нестабильности частоты на выходе радиопередатчика к установленной номинальной частоте. Из-за нестабильности частоты передатчика средняя частота передаваемого сигнала отклоняется от частоты настройки приемника, и спектр сигнала не полностью попадает в полосу пропускания приемника, при этом возникают искажения принимаемого сигнала. Кроме того, при значительной нестабильности частоты может появиться нежелательное радиоизлучение, которое представляет собой мешающий сигнал для других радиостанций.

Ослабление нежелательного радиоизлучения. Нежелательное радиоизлучение, возникающее в результате любых нелинейных или параметрических процессов в радиопередающем устройстве, кроме процесса модуляции, называют побочным *радиоизлучением*. Например, когда передатчик работает с одной боковой полосой сигнала, то он не полностью *подавляет* колебания другой боковой полосы и несущей частоты, *которые* будут попадать в антенну. Поэтому для передатчика указывают ослабление колебаний второй боковой полосы *и колебаний* гетеродина по отношению к уровню сигнала. Эти ослабления, как правило, должны превышать 100 дБ.

(С. Н. Анкуда, В. Т. Першин, И. И. Шпак)

Текст 5

Показатели объема и состава национального богатства

Национальное богатство – совокупность накопленных материальных благ и нематериальных активов (финансовых и нефинансовых).

нансовых), созданных трудом человека за время его существования, принадлежащих стране и ее резидентам на экономической территории страны и за ее пределами, а также разведанных и вовлеченных в экономический оборот природных ресурсов (непроизведенных активов).

Национальное богатство, учитываемое в статистике, представляет собой совокупность материальных благ, созданных трудом людей, которыми общество располагает в данный момент времени. Вторая часть национального богатства: учтенные и вовлеченные в экономический оборот природные ресурсы, включая землю, леса, недра, водные ресурсы, – в настоящее время ввиду отсутствия стоимостных оценок в общем объеме национального богатства не учитывается, а учитывается отдельно в присущих им натуральных единицах измерения.

В основе расчета национального богатства СНС лежит понятие «экономический актив».

Экономический актив – это находящийся в индивидуальной или коллективной собственности институциональной единицы объект, в результате владения или использования которого собственник может извлекать экономическую выгоду, то есть доход. Они подразделяются на два класса: нефинансовые и финансовые активы.

(Т. С. Седякина, Е. В. Воронцов)

Текст 6

Нефинансовые активы состоят из:

1) *нефинансовых произведенных активов* – активов, созданных в результате труда всех предшествующих поколений, то есть в процессе производства, и включающих два элемента:

1.1) *материальные нефинансовые произведенные активы*:

– *основные фонды (основной капитал)* представляют собой активы, функционирующие длительное (не менее года) время и многократно используемые для производства товаров и услуг – жилые и нежилые здания и сооружения, машины и оборудование, транспортные средства, культивируемые природные активы (рабочий и продуктивный скот, плодовые сады и другие насаждения, многократно дающие продукцию и выращиваемые под контролем хозяйствующей единицы), исторические памят-

ники (используемые для культурных и развлекательных услуг и поэтому рассматриваемые как основной капитал);

– *запасы материальных оборотных средств* состоят из запасов продукции, которая еще находится в распоряжении производителей до того, как она будет далее переработана, продана или использована иным способом, а также запасов товаров, приобретенных у других единиц и предназначенных для использования в производстве (сырье, материалы, топливо и др.) или для перепродажи без дальнейшей переработки. Сюда относятся также государственные запасы и резервы зерна, стратегических материалов и других товаров;

– *ценности* – дорогостоящие товары длительного пользования, стоимость которых, как правило, не уменьшается по отношению к общему уровню цен. Они не используются для производства или потребления, а приобретаются и хранятся в качестве запасов стоимости (драгоценные металлы и камни, произведения искусства и др.);

1.2) нематериальные нефинансовые произведенные активы:

– затраты на разведку полезных ископаемых;
– программное обеспечение;
– оригинальные произведения развлекательного жанра (фильмы, звуковые записи, рукописи и т. п.) и другие нематериальные активы;

2) *нефинансовые непроеденные активы*, не являющиеся результатом производства и состоящие из культивируемых воспроизводимых и разрабатываемых невозпроизводимых природных ресурсов, а также некоторых нематериальных активов:

2.1) материальные нефинансовые непроеденные активы, включающие:

– землю под зданиями и сооружениями, возделываемую землю, землю для отдыха исвязанные с землей поверхностные воды;
– разведенные и пригодные для эксплуатации в современных условиях богатстванедр;
– не культивируемые(естественные) биологические ресурсы,вовлеченные в экономический оборот;

– подземные водные ресурсы;

2.2) нематериальные нефинансовые непроеденные активы, созданные вне процесса производства – патенты, лицензии и

прочие документы, дающие право их владельцам заниматься какой-либо конкретной деятельностью, недоступной другим хозяйственным единицам.

(Т. С. Седякина, Е. В. Воронцов)

Тэкст 7

Финансовые активы– это запасы финансовых средств у хозяйственных единиц, в секторах экономики и в стране в целом для осуществления хозяйственных операций и взаимных расчетов по ним. Большинство финансовых активов представляют собой финансовые требования, дающие право их владельцу (кредитору) на получение платежа от другой хозяйственной единицы (дебитора) в соответствии с заключенным контрактом:

1) *монетарное золото*– золото, хранящееся в руководящих денежно-кредитных учреждениях с целью создания резервов покупательной способности;

2) *специальные права заимствования*– международные резервные и платежные средства, создаваемые Международным валютным фондом и распределяемые среди его членов;

3) *наличные деньги*– находящиеся в обращении банкноты и монеты;

4) *депозиты*– денежные средства, переданные банкам на хранение;

5) *ценные бумаги (кроме акций)*– векселя, облигации, депозитные сертификаты, приватизационные чеки и др.;

6) *акции и прочие виды акционерного капитала*, дающие право их владельцам на получение части прибыли в виде дивидендов;

7) *ссуды*– финансовые инструменты, возникающие при передаче кредитором средств непосредственно должнику;

8) *страховые технические резервы*– активы, создание которых обусловлено техникой проведения страховых операций;

9) *другие счета дебиторов и кредиторов*– авансы в счет оплаты незавершенных работ, торговые кредиты и др.

(Т. С. Седякина, Е. В. Воронцов)

4.3. Афіцыйна-справавы стыль

Афіцыйна-справавы стыль – гэта стыль афіцыйных дакументаў (законаў, статутаў, урадавых пастаноў, указаў, рэзалю-

цый, загадаў, пагадненняў, міжнародных дагавораў і інш.). Функцыянаванне афіцыйна-справавога стылю звязана з грамадскай дзейнасцю чалавека ў надзвычай важных сферах: у афіцыйна-канцылярска-справавой, юрыдычнай, дыпламатычнай. У залежнасці ад гэтага ў складзе афіцыйна-справавога стылю выдзяляюцца наступныя падстылі:

1) адміністрацыйна-канцылярскі (распараджэнне, загад, заява, характарыстыка, распіска і г.д.);

2) уласна заканадаўчы (закон, указ, статут, грамадзянскія і крымінальныя акты і г.д.);

3) дыпламатычны (мемарандум, канвенцыя, нота і г.д.).

Афіцыйна-справавы стыль рэалізуецца як у пісьмовай, так і вуснай формах маўлення. Для пісьмовай формы выкладу адносяцца указ, загад, кодэкс, пастанова, інструкцыя і г.д., вуснай – інструктаж, даклад, зварот, выступленне на судовым працэсе і г.д. У адрозненне ад пісьмовай формы маўлення, вусная разнавіднасць афіцыйна-справавога стылю набліжаецца да размоўнага стылю, паколькі ў іх тэкстах выкарыстоўваюцца элементы жывой гаворкі, бо «сухая» канцылярская мова цяжкая для вуснага ўспрымання.

Для афіцыйна-справавога стылю характэрны дзве функцыі: *інфармацыйная* (паведамленне) і *пабуджальная* (уздзеянне). Напрыклад, даведка заключае ў сабе інфармацыю, загад – наказ (што трэба зрабіць), а пратакол – адначасова і інфармацыю (*Слухалі...*), і загад (*Пастанавілі...*). Паспяховасць выканання гэтых функцый дзелавымі тэкстамі залежыць ад такіх якасцей, як дакладнасць, яснасць, лагічнасць, лаканічнасць. *Дакладнасць* справавога маўлення дазваляе адназначна перадаць змест фармуліроўкі (гэта асабліва важна, бо справавыя дакументы маюць, як правіла, юрыдычную сілу, таму неабходна, каб змест фармуліроўкі прачытваўся строга адназначна); *яснасць* забяспечвае паслядоўны выклад палажэнняў дакумента; *лагічнасць* – несупярэчлівае аргументаў; *лаканічнасць* дазваляе сцісла перадаць змест дакумента.

Адметнай рысай афіцыйна-справавога стылю з’яўляецца высокая ступень стандартызацыі як формы дакумента, так і моўных сродкаў. Абумоўлена гэта аднатыповасцю і паўтаральнасцю афіцыйна-справавых сітуацый.

Па ступені рэгламентацыі дакументы можна падзяліць на тры групы:

1) дакументы, якія павінны дакладна адпавядаць прынятаму стандарту, бо ў іншым выпадку яны не будуць мець юрыдычнай сілы (пашпарт, дыплом, пасведчанне і інш.);

2) дакументы, якія не маюць такой строгай абавязковасці (даведка, заява, квітанцыя, дагавор, даверанасць і інш.);

3) дакументы, якія маюць грамадска замацаваны агульны прынцып укладання, а моўныя сродкі і форма выкладу ў пэўнай ступені адвольныя (характарыстыка, рэкамендацыя, справавыя партнёрскія пісьмы і іншыя).

Па сваіх функцыянальных прызначэннях афіцыйна-справавыя дакументы можна падзяліць на наступныя групы:

1) юрыдычныя дакументы (скаргі, хадаініцтвы, пратаколы, вызначэнні, пярэчанні супраць іску і інш.);

2) распарадчыя (пастанова, загад, указ, дэкрэт, распараджэнне і інш.);

3) адміністрацыйна-арганізацыйныя (план, справаздача, кантракт, дамова і інш.);

4) справавыя лісты – гэта лісты, накіраваныя адной арганізацыяй (асобай) у другую з мэтай высветліць пэўнае пытанне: лісты, якія патрабуюць адказу (ліст-запытанне, ліст-просьба, ліст-зварот, ліст-прапанова і інш.), і лісты, якія не патрабуюць адказу (ліст-папярэджанне, ліст-напамін, ліст-запрашэнне, су-праваджальны ліст і інш.). Справавыя лісты пішуцца на спецыяльных бланках, якія адпавядаюць стандарту і маюць пэўны парадак размяшчэння. Бланкі бываюць двух відаў: агульныя бланкі і бланкі для лістоў, якія маюць рэквізіт «Індэкс прад-прыемства сувязі, паштовы і тэлеграфны адрас, нумар рахунку ў банку», а таксама трафарэтную частку рэквізіту «Спасылка на індэкс і дату ўваходнага дакумента». На агульных бланках замест іх застаецца пустое месца, куды потым друкуюцца рэквізіты «Назва віду дакумента», «Месца складання ці выдання»;

5) інфармацыйна-даведачныя (даведка, аб'ява, дакладная, службовая і тлумачальная запіскі, акты, тэлеграмы, факсы і інш.);

6) асабістыя (заява, аўтабіяграфія, даверанасць, распіска і інш.).

Рэквізіт – абавязковы інфармацыйны элемент дакумента, строга замацаваны за пэўным месцам на бланку, лісце. Сукуп-

насць рэквізітаў, пэўным чынам размешчаных у дакуменце, складае яго **фармуляр**. Розныя віды дакументаў (у залежнасці ад свайго прызначэння) маюць розны набор рэквізітаў. Рэквізіт «тэкст дакумента» можа быць аформлены ў выглядзе лінейнага запісу звязнай мовы (аўтабіяграфія, заява), трафарэта (лінейны запіс з прабеламі: даведкі, кантракты, справавыя лісты), анкеты (асабісты лісток па ўліку кадраў, загады), табліцы (штатны расклад, структура кадраў, графік адпачынкаў) ці камбінавання гэтых формаў (пастановы, рашэнні).

4.3.1. Моўныя асаблівасці тэкстаў афіцыйна-справавога стылю

Лексіка

1. Не ўласціва эмацыянальна афарбаваная лексіка.
2. Шырока выкарыстоўваецца абстрактная, тэрміналагічная, спецыяльная лексіка.
3. Словы ўжываюцца толькі ў прамым значэнні.
4. Для лексічнага складу характэрны спецыфічныя тэматычныя групы:
  - а) назвы дакументаў, іх частак, структуры: *пратакол, загад, распараджэнне, дадатак, парадак дня*;
  - б) абазначэнні службовых працэдур па ўзгадненні і зацвярджэнні: *слухалі, прысутнічалі, настанавілі, загадваю*;
  - в) канцылярызмы: *вышэйадзначаны, вышэйпамянёны, ніжэйпададзены*;
  - г) назвы асоб, задзейнічаных у афіцыйна-справавой сферы: *сведка, субпадрадчык, кватэранаймальнік, ісцец, арандатар*;
  - д) архаічная, устарэлая лексіка, якая актыўна ўжываецца ў дыпламатычных зносінах: *Яго Высокасць, Яго правахадзіцельства, пан (пані)*.
5. Шырока ўжываюцца афіцыйна прынятыя складанаскарочаныя словы, графічныя скарачэнні: *ГУМ, Белтрансгаз, экз.* (экземпляр), *р-н* (раён), *др. арк.* (друкаваны аркуш).

Марфалогія

1. Пашыраны аддзяяслоўныя назоўнікі на *-цыя, -нне, -ціцё* з прэфіксам *не-* (*ня-*): *уніфікацыя, выкананне, зацвярджэнне, развіццё, невыкарыстанне*.

2. Пры абазначэнні пасады ці звання звычайна выкарыстоўваюцца назоўнікі ў форме мужчынскага роду: *доктар філалагічных навук В.П.Лемцюгова, асістэнт кафедры А.І.Багда-нава.*

3. Ужываюцца складаныя адыменныя прыназоўнікі і састаўныя злучнікі: *у адпаведнасці, у сувязі, у выніку таго што, з прычыны таго што.*

4. Шырока выкарыстоўваюцца інфінітывы: *даручыць, устанавіць, павялічыць, узмацніць.*

5. Характэрны дзеяслоўныя формы цяперашняга часу са значэннем «цяперашні прадпісаньня» (указваюцца на дзеянне, якое закон, дагавор і г.д. прадпісвае выканаць): *У выпадку пратэрмінавання адгрузкі або недагрузкі тавару кліент выплочвае брокеру штраф у памеры _____ працэнтаў ад кошту тавару (З Дагавору на брокерскія паслугі).*

Сінтаксіс

1. Характэрны спецыфічныя ўстойлівыя словазлучэнні, пазбаўленыя эмацыянальнасці, вобразнасці: *атэстат аб сярэдняй адукацыі, матэрыяльны каштоўнасці.*

2. Пашыраны стандартныя канструкцыі: *заслухаўшы і абмеркаваўшы; адзначаны наступныя недахопы; у мэтах забеспячэння.*

3. Ужываюцца дзеяслоўныя словазлучэнні (дзеяслоў + назоўнік) замест дзеясловаў: *удзельнічаць – прымаць удзел, кіраваць – ажыццяўляць кіраўніцтва.*

4. Выкарыстоўваюцца безасабовыя і інфінітыўныя канструкцыі са значэннем імператывнасці, неабходнасці: *абмеркаваць пастанову на сходзе, дазволіць датэрміновую здачу экзаменаў.*

5. Сустрэкаюцца залежныя звароты тыпу: *на замяшчэнне вакантнай пасады вылучаны; у склад камісіі быў уключаны.*

ПРАКТЫЧНАЕ ЗАДАННЕ

Прааналізуйце тэкст афіцыйна-справавога стылю, вызначце ў ім дыферэнцыйныя стылявыя прыкметы па наступнай схеме:

- 1) сфера зносін;
- 2) асноўная функцыя;
- 3) падстыль;

- 4) жанр;
- 5) стылеўтваральныя рысы;
- 6) лексіка-фразеалагічныя асаблівасці;
- 7) марфалагічныя асаблівасці;
- 8) сінтаксічныя асаблівасці.

Тэкст 1

РАЗДЗЕЛ 1. АСНОВЫ КАНСТЫТУЦЫЙНАГА ЛАДУ

Артыкул 1. Рэспубліка Беларусь – унітарная дэмакратычная сацыяльная прававая дзяржава.

Рэспубліка Беларусь валодае вяршэнствам і паўнатай улады на сваёй тэрыторыі, самастойна ажыццяўляе ўнутраную і знешнюю палітыку.

Рэспубліка Беларусь абараняе сваю незалежнасць і тэрытарыяльную цэласнасць, канстытуцыйны лад, забяспечвае законнасць і правапарадак.

Артыкул 2. Чалавек, яго правы, свабоды і гарантыі іх рэалізацыі з’яўляюцца найвышэйшай каштоўнасцю і мэтай грамадства і дзяржаны.

Дзяржава адказная перад грамадзянінам за стварэнне ўмоў для свабоднага і годнага развіцця асобы. Грамадзянін адказны перад дзяржавай за няўхільнае выкананне абавязкаў, якія ускладзены на яго Канстытуцыяй.

Артыкул 3. Адзінай крыніцай дзяржаўнай улады і носьбітам суверэнітэту ў Рэспубліцы Беларусь з’яўляецца народ. Народ ажыццяўляе сваю ўладу непасрэдна, праз прадстаўнічыя і іншыя органы ў формах і межах, вызначаных Канстытуцыяй.

Любыя дзеянні па змяненню канстытуцыйнага ладу і дасягненню дзяржаўнай улады гвалтоўнымі метадамі, а таксама шляхам іншага парушэння законаў Рэспублікі Беларусь караюцца згодна з законам.

Артыкул 4. Дэмакратыя ў Рэспубліцы Беларусь ажыццяўляецца на аснове разнастайнасці палітычных інстытутаў, ідэалогій і поглядаў.

Ідэалогія палітычных партый, рэлігійных або іншых грамадскіх аб’яднанняў, сацыяльных груп не можа ўстанаўлівацца ў якасці абавязковай для грамадзян.

Артыкул 5. Палітычныя партыі, іншыя грамадскія аб’яд-

нанні, дзейнічаючы ў рамках Канстытуцыі і законаў Рэспублікі Беларусь, садзейнічаюць выяўленню і выказванню палітычнай волі грамадзян, удзельнічаюць у выбарах.

Палітычныя партыі і іншыя грамадскія аб'яднанні маюць права карыстацца дзяржаўнымі сродкамі масавай інфармацыі ў парадку, вызначаным заканадаўствам.

Забараняецца стварэнне і дзейнасць палітычных партыяў, а таксама іншых грамадскіх аб'яднанняў, якія маюць на мэце гвалтоўнае змяненне канстытуцыйнага ладу ці вядуць прапаганду вайны, сацыяльнай, нацыянальнай, рэлігійнай і расавай варожасці.

Артыкул 6. Дзяржаўная ўлада ў Рэспубліцы Беларусь ажыццяўляецца на аснове падзелу яе на заканадаўчую, выканаўчую і судовую. Дзяржаўныя органы ў межах сваіх паўнамоцтваў самастойныя: яны ўзаемадзейнічаюць паміж сабой, стрымліваюць і ўраўнаважваюць адзін аднаго.

Артыкул 7. У Рэспубліцы Беларусь устанаўліваецца прынцып вяршэнства права.

Дзяржава, усе яе органы і службовыя асобы дзейнічаюць у межах Канстытуцыі і прынятых адпаведнасці з ёю актаў заканадаўства.

Прававыя акты або іх асобныя палажэнні, прызнаныя ва ўстаноўленым законам парадку супярэчнымі з палажэннямі Канстытуцыі, не маюць юрыдычнай сілы.

Нарматыўныя акты дзяржаўных органаў публікуюцца або даводзяцца да ўсеагульнага ведама іншым прадугледжаным законам спосабам.

Артыкул 8. Рэспубліка Беларусь прызнае прыярытэт агульнапрызнаных прынцыпаў міжнароднага права і забяспечвае адпаведнасць ім заканадаўства.

Рэспубліка Беларусь у адпаведнасці з нормамі міжнароднага права можа на добраахвотнай аснове ўваходзіць у міждзяржаўныя ўтварэнні і выходзіць з іх.

Не дапускаецца заключэнне міжнародных дагавораў, якія супярэчаць Канстытуцыі.

Артыкул 9. Тэрыторыя Рэспублікі Беларусь з'яўляецца натуральнай умовай існавання і прасторавай мяжой самавызначэння народа, асновай яго дабрабыту і суверэннітэту Рэспублікі Беларусь.

Тэрыторыя Беларусі адзіная і неадчужальная.

Тэрыторыя падзяляецца на вобласці, раёны, гарады і іншыя адміністрацыйна-тэрытарыяльныя адзінкі. Адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел дзяржавы вызначаецца заканадаўствам.

Артыкул 10. Грамадзяніну Рэспублікі Беларусь гарантуецца абарона і заступніцтва дзяржавы як на тэрыторыі Беларусі, так і за яе межамі.

Ніхто не можа быць пазбаўлены грамадзянства Рэспублікі Беларусь або права змяніць грамадзянства.

Грамадзянін Рэспублікі Беларусь не можа быць выдадзены замежнай дзяржаве, калі іншае не прадугледжана міжнароднымі дагаворамі Рэспублікі Беларусь.

Набыццё і страта грамадзянства ажыццяўляюцца ў адпаведнасці з законам.

Артыкул 11. Замежныя грамадзяне і асобы без грамадзянства на тэрыторыі Беларусі карыстаюцца правамі і свабодамі і выконваюць абавязкі нароўні з грамадзянамі Рэспублікі Беларусь, калі іншае не вызначана Канстытуцыяй, законам і міжнароднымі дагаворамі.

Артыкул 12. Рэспубліка Беларусь можа надаваць права прытулку асобам, якія церпяць пераслед у іншых дзяржавах за палітычныя, рэлігійныя перакананні або нацыянальную прыналежнасць.

(Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь)

4.4. Публіцыстычны стыль

Публіцыстычны стыль – сістэма моўных сродкаў, звязаная з грамадска-палітычнай сферай дзейнасці. Гэты стыль прызначаны для абслугоўвання палітыка-ідэалагічных, грамадска-эканамічных, культурна-масавых, спартыўных і іншых зносін. Асноўная функцыя публіцыстычнага стылю – паведаміць пра найбольш актуальныя праблемы і падзеі сучаснасці, выявіць яе праблематычнасць, а таксама ўздзейнічаць на свядомасць людзей, фарміраваць пэўную грамадскую думку, абуджаць грамадзянскія якасці асобы.

У публіцыстычным стылі выдзяляюць наступныя падстылі:

1) газетна-публіцыстычны (артыкулы, фельетоны, нататкі і г.д.);

- 2) агітацыйны (лістоўкі, пракламацыі, адозвы, заклікі і г.д.);
- 3) масава-палітычны (выступленні палітычнага характару);
- 4) афіцыйны палітыка-ідэалагічны (пастановы, выступленні і даклады афіцыйных асоб і г.д.).

У стылістычнай сістэме сучаснай беларускай мовы публіцыстычны стыль займае прамежкавае становішча паміж размоўным, з аднаго боку, і афіцыйна-справавым і навуковым – з другога.

Паводле функцыі сістэмы моўных сродкаў публіцыстычны стыль найбольш збліжаецца з мастацкім. Пры адрозненні гэтых стыляў неабходна ўлічваць наступнае:

1) у творах публіцыстычнага стылю жыццё паказваецца прамі і непасрэдна, інфармацыя мае фактаграфічны і дакументальны характар. У мастацкім творы аб'ектыўная рэчаіснасць перадаецца ў вобразна-абагульненай форме, праз фантазію пісьменніка;

2) у публіцыстычных творах аўтары выражаюць сваю пазіцыю прамі і адкрыта, а ў творах мастацкай літаратуры аўтарская пазіцыя звычайна праяўляецца ў складанай і шматплановай маўленча-кампазіцыйнай структуры твора;

3) у публіцыстычных творах часцей, чым у мастацкай літаратуры, сустракаецца маўленне ад першай асобы, што дае магчымасць выявіць сапраўднае аўтарскае «я», калі аўтар прамі і адкрыта выражае свае адносіны да зместу выказвання. У творах мастацкай літаратуры апавяданне ад першай асобы – гэта стылізацыя пад «лірычную плынь», аднак «я» апавядальніка не супадае цалкам з аўтарскім «я». Звычайна ў тэкстах мастацкага стылю гаворка вядзецца ад трэцяй асобы і радзей – ад другой.

4.4.1. Моўныя асаблівасці тэкстаў публіцыстычнага стылю

Лексічны ўзровень

1. У публіцыстычных тэкстах выкарыстоўваюцца выяўленчыя сродкі мовы, хоць ступень іх пашырэння ў публіцыстычных жанрах неаднолькавая. Часцей за ўсё яны сустракаюцца ў нарысах, артыкулах, фельетонах, памфлетах, не так частыя ў выступленнях грамадскіх дзеячаў, дакладах, цалкам адсутнічаюць у матэрыялах, у якіх перадаецца аператыўная інфармацыя.

2. У пераносным значэнні шырока выкарыстоўваюцца разнастайныя тэрміны: *атмасфера (атмасфера даверу), спектакль (палітычны спектакль), тур (чарговы тур перамоў), курс (новы*

палітычны курс).

3. Часта выкарыстоўваецца так званая публіцыстычная фразеалогія, якая дазваляе хутка і дакладна перадаць інфармацыю: *прэзідэнцкая кампанія, пазітыўныя перамены, парламенцкая большасць, апазіцыйныя дэпутаты, палітычны авангард, канстытуцыйнае права.*

4. Для тэкстаў публіцыстычнага стылю характэрна стандартызацыя моўных сродкаў, звязаная з частай паўтаральнасцю вобразных адзінак. Гэта спрыяе ператварэнню апошніх у штамп. Асабліва злоўжываюць моўнымі штампамі аўтары газетных карэспандэнцый, якія надаюць асобным словам нейкае агульнае, няпэўнае, прыблізнае значэнне. У выніку такія словы становяцца як бы «універсальнымі»: *рэзкая крытыка, гарачая падтрымка, шырокі размах, практычныя мерапрыемствы, карэнныя задачы, дасягнутыя поспехі, атрыманыя прапановы, сапраўднае майстэрства.*

5. Найбольш спецыфічнай для публіцыстычнага стылю з'яўляецца грамадска-палітычная лексіка: *рэспубліка, парламент, канстытуцыя, дэмакратыя, свабода, роўнасць, дыктатура, рэакцыйны, апазіцыйны.*

6. Шырокае выкарыстанне азначных слоў і фразеалагізмаў (як са станоўчай, так і з адмоўнай канатацыяй): *гераічны, доблесны, самахварнасць, міласэрнасць, мітынгоўшчык, мафія, цынічны, лабіраваць, людзі добрай волі, жоўтая прэса, пятая калона.*

Марфалагічны ўзровень

1. Прадуктыўнымі з'яўляюцца адцягненыя назоўнікі на *-асць, -ства, -нне, -енне (-энне): пераемнасць, супрацоўніцтва, утаймаванне, пераўзбраенне, павышэнне.*

2. Шырока ўжываюцца назоўнікі з суфіксамі іншамоўнага паходжання *-ы[j], -ацы[j], -і(ы)зацы[j], -ізм, -ішчын: індустрыя, ізаляцыя, палярызацыя, механізацыя, калектывізм, штурмаўшчына.*

3. Часта сустракаюцца словы з прыстаўкамі *між-, звыш-, усе-*, прыстаўкамі іншамоўнага паходжання *анты-, контр-, дэз-, пра-: міжуніверсітэцкі, звышмагутны, усеагульны, антыфа-шызм, контрмеры, дэзынтэграцыя, праамерыканскі.*

4. Выкарыстоўваюцца адцягненыя назоўнікі ў форме множнага ліку без абазначэння колькасці: *улады, скупнасць асоб,*

надзеленых паўнамоцтвамі ўлады' (гарадскія ўлады), *свабоды* – са значэннем канкрэтызацыі (палітычныя свабоды).

5. Шырока ўжываюцца дзеясловы загаднага ладу: *развівайце, беражыце, звярніце ўвагу, давайце задумаемся*.

Сінтаксічны ўзровень

1. Пашыраны словазлучэнні з назоўнікамі ў форме роднага склону: *выхад з эканамічнага крызісу, рэформа цэн, плюралізм думак, адказ ад ваеннай сілы*.

2. Характэрны сінтаксічныя сродкі выяўленчасці:

– рытарычнае пытанне (пытальны сказ, які не патрабуе адказу, бо змест яго сцвярдзальны): *Ну як не думаць пра свабоду?*;

– паўторы: *Самайнасць – гэта адказнасць за свае ўчынкі, гэта пастаянны кантроль і ўлік, самайнасць – гэта адказнасць за іншых, за слабых і моцных, за сваіх і чужых*;

– антытэза (супрацьпастаўленне кантрастных прадметаў, паняццяў, дзеянняў): *Вайна – гора і смерць; Мір – радасць і шчасце*;

– інверсія (адметны ад звычайнага парадак сінтаксічных кампанентаў ў сказе, што дазваляе сэнсава выдзеліць асобнае слова): *Краем блакітных азёр завуць Беларусь*.

3. Шырока выкарыстоўваюцца аднастаўныя сказы ў якасці загалоўкаў, якія надаюць асаблівую экспрэсію публіцыстычным творам: *Не палешылі, а пагоршылі, Ці навучымся лічыць грошы?, Купляйце беларускае*.

4.5. Гутарковы стыль

Гутарковы (размоўна-бытавы) стыль – сістэма моўных сродкаў, якая абслугоўвае сферу бытавых, вытворчых і іншых зносін людзей.

Асноўнай формай рэалізацыі гутарковага стылю з'яўляецца вуснае маўленне, хаця можа функцыянаваць і ў пісьмовай форме (неафіцыйная перапіска, запісы на бытавыя тэмы, дзённікі, рэплікі перасанажаў у п'есах і інш.).

Асноўнымі экстралінгвістычнымі прыкметамі, якія абумоўліваюць фарміраванне гутарковага стылю, з'яўляюцца *спантаннасць* (што магчыма толькі пры неафіцыйных адносінах паміж гаворачымі і пры адсутнасці ўстаноўкі на афіцыйнае па характару паведамленне), *непасрэднасць* і *непадрахтаннасць* выс-

туплення.

У залежнасці ад умоў і абставін камунікатыўных зносін вылучаюцца падстылі: гутаркова-афіцыйны і ўласна гутарковы.

Асноўныя маўленчыя якасці гутарковага стылю: вобразнасць, разнастайнасць, эліптычнасць, экспрэсіўнасць, а таксама інтанацыя, жэсты, міміка.

У гутарковым стылі нормы свядома не ўстанаўліваюцца і не рэгламентуюцца, аднак яны аўтаматычна ўзнаўляюцца ў маўленні ў выглядзе стандартызаваных моўных сродкаў, што сведчыць аб абмежаванай свабодзе гаворачага будаваць сваё маўленне «як сабе хочацца». Гэта маўленне падпарадкоўваецца строгім заканамернасцям, мае свае правілы і нормы, якія вызначаюцца узусам, гэта значыць яны ўмоўныя і маюць характар калектыўнай дамоўленасці.

4.5.1. Моўныя асаблівасці тэкстаў гутарковага стылю

Лексічны ўзровень

1. Нелітаратурныя моўныя адзінкі: прастамоўная лексіка, дыялектызмы, прафесіяналізмы, жарганізмы: *дрыгнуць, жраць, картопля* (бульба), *халасцяк* (парожні рэйс), *задраіць* (шчыльна закрыць), *халтура* (нядобра сумленна выкананая работа), *хвост* (не здадзены ў тэрмін экзамен, залік і пад.).

2. Метафары, заснаваныя на пераносе назваў жывёл, птушак, насякомых і іх дзеянняў на чалавека (часта ў адмоўным значэнні): *баран* 'недалёкі розумам чалавек', *ліса* 'хітры чалавек', *каркаць* 'гаварыць, прадказваць нешта дрэннае'.

3. Стандартныя выразы, звычайныя формулы моўнага этыкету: *Будзьце ласкавы!, Прабачце!, Як справы?.*

4. Эмацыянальна-экспрэсіўная лексіка: *гаварыльня, галубок, сакатушка, дакуменцік.*

5. Спецыфічная фразеалогія пры ацэнцы сітуацыі: *развязалі языкі; выскачыў, як Піліп з канпель;* паводзін асобнага чалавека: *паплакаць у камізэльку; чыя б карова мычала, а чыя б і памаўчала;* характару і знешняга выгляду людзей: *стрэляны варабей, падобны як свіння на лебедзя.*

Марфалагічны ўзровень

1. Выкарыстоўваюцца дзеяслоўныя формы, якія выражаюць імгненнасць

дзеяння: *стук, бразь, шусь, хваць, глядзь, скок, шмыг, бултых.*

2. Пашыраны формы цяперашняга і будучага часу ў значэнні прошлага, формы прошлага і цяперашняга часу ў значэнні будучага: *Дзядзьку ў рыбе шанцавала. Бывала, пострыжні напавіць, на ичупакоў нясе і ставіць* (Я. Колас); *Паддасць, бывала, дзядзька руху, пачуўшы холад-завіруху* (Я. Колас); *Так я вам і наверыла! Гэта добра, вядома, калі чалавек не выхваляецца* (М. Лынькоў); *Заўтра ж еду я* (М. Танк);

3. Ужываюцца формы дзеясловаў аднаго ладу ў значэнні другога: *«Так і прабасцяешыся ўсё жыццё панскім сабакам, – злаяў Міхал сваю леснікову службу. – Вартуй чужога, хадзі на чужым, жыві не ў сваёй хаце»* (М. Лужанін); *Асцерагаўся б ты больш, браток* (Я. Брыль);

4. Характэрна тэндэнцыя да скарачэння найменняў, замена шматслоўных найменняў аднаслоўнымі: *зalıковая кніжка – залікоўка; хірургічнае аддзяленне – хірургія.*

Сінтаксічны ўзровень

1. Непасрэднасць зносін, непадрыхтаванасць выказвання абумоўліваюць наяўнасць у гэтым стылі простых, няпоўных, эліптычных сказаў.

2. Ужываюцца складаныя сказы (часцей бяззлучнікавыя), але без адасобленых зваротаў і шматступеннай залежнасці.

3. Адсутнічаюць дзеепрыметныя і дзеепрыслоўныя словазлучэнні.

4. Выкарыстоўваецца адваротны парадак слоў.

5. Пашыраны пыталыя і клічныя сказы.

6. Характэрны далучальныя і парцэляваныя канструкцыі.

7. Выкарыстоўваюцца пабочныя словы і словазлучэнні, устаўныя канструкцыі.

8. Пашыраны плеанастычныя канструкцыі тыпу *сесія пачнецца ў чэрвені месяцы.*

9. Сустракаюцца словазлучэнні, блізкія да гіпербалы: *дурань дурнем, лягчэй лёгкага.*

10. Ужываюцца паўторы дзеяслова-выказніка для абазначэння працягласці дзеяння: *ішлі мы ішлі; вучылі мы вучылі.*

11. Характэрны спалучэнні дзеяслова ўзяць і аднолькавай формы іншага дзеяслова са злучнікамі *і, ды, ды* і для ўказання на дзеянне: *Узяў ды і напісаў; Вазьму ды не прыйду.*

12. Адначасовасць абдумвання і вымаўлення пры непасрэдных зносінах прыводзіць да частай перабудовы фразы на хаду.

Пры гэтым сказы то перарываюцца, то дапаўняюцца: *Перажываць асабліва не трэба ..., але, калі разабрацца, то...ёсць над чым задумацца, хаця ...*

4.6. Стыль мастацкай літаратуры

Стыль мастацкай літаратуры акрамя камунікатыўнай функцыі выконвае яшчэ і спецыфічную, уласцівую толькі яму, – эстэтычную функцыю. Менавіта эстэтыка-камунікатыўная функцыя істотна адрознівае стыль мастацкай літаратуры ад іншых.

Галоўная асаблівасць стылю мастацкай літаратуры заключаецца ў тым, што ён, рэалізуючы функцыю ўздзеяння, выкарыстоўвае ўсе сродкі агульнанароднай мовы, калі гэта стылістычна апраўдана. У мастацкім маўленні наглядаецца шырокая і глыбокая метафарычнасць, вобразнасць адзінак розных моўных узроўняў, тут выкарыстоўваюцца багатыя магчымасці сінанімікі, мнагазначнасці, разнастайных стылявых пластоў лексікі. Усе сродкі, у тым ліку нейтральныя, прызначаны служыць тут выражэнню сістэмы вобразаў, паэтычнай думкі мастака. Увогуле, ні ў якім іншым функцыянальным стылі не назіраецца такога глыбокага ўзаемадзеяння ўсіх стылістычных сродкаў. Але ў межах мастацкага твора выкарыстоўваюцца толькі асобныя элементы іншых стыляў, большая іх частка не мае тут шырокага выкарыстання. Больш таго, у стылі мастацкай літаратуры такія элементы выступаюць у асобнай, эстэтычнай, функцыі, падпарадкоўваючыся закону эстэтычнай арганізацыі зместу і формы.

Мова мастацкай літаратуры як частка агульналітаратурнай мовы выходзіць за яе межы, адлюстроўваючы нелітаратурныя лексічныя элементы. Так, для стварэння мясцовага каларыту, моўнай характарыстыкі персанажаў, дасягнення экспрэсіі ў стылі мастацкай літаратуры ўжываюцца дыялектызмы, прафесіяналізмы, жарганізмы, прастамоўная лексіка. Выкарыстанне нелітаратурных моўных сродкаў з'яўляецца функцыянальна абумоўленым і матываваным, стылістычна апраўданым. Ужыванне моўных сродкаў у мастацкай літаратуры падпарадкавана аўтарскай задуме, зместу твора, стварэнню вобраза і ўздзеянню пры яго дапамозе на адрасата. Письменнікі ў сваіх творах зыходзяць перш за ўсё з таго, каб дакладна перадаць думкі, пачуцці, праў-

дзіва раскрыць духоўны свет героя, рэалістычна ўзнавіць мову і вобраз. Аўтарскай задуме, імкненню да мастацкай праўды падпарадкоўваюцца не толькі нарматыўныя факты мовы, але і адхіленні ад агульналітаратурных нормаў. Вядомы расійскі лінгвіст В.У.Вінаградаў адзначаў: «Мова мастацкай літаратуры з уласцівай ёй "устаноўкай на выяўленне" мае законнае права на дэфармацыю, на парушэнне агульналітаратурных нормаў». Але кожнае адхіленне ад нормы павінна быць апраўдана мэтай устаноўкай аўтара, кантэкстам твора, ужыванне таго ці іншага моўнага сродку ў мастацкай літаратуры павінна быць эстэтычна матывавана. Калі моўныя элементы, якія знаходзяцца за межамі літаратурнай мовы, выконваюць пэўную функцыянальную нагрукку, іх ужыванне ў мастацкім творы апраўданае.

Адзінства камунікатыўнай і эстэтычнай функцый прадугледжвае, каб мастацкія творы не толькі паведамлялі, раскавалі, неслі інфармацыю, але і ўздзейнічалі на чалавека. Таму ў тэкстах мастацкай літаратуры пашыраны разнастайныя лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя сродкі; шырока выкарыстоўваюцца выяўленчыя сродкі мовы, заснаваныя на пераносным ужыванні слова, – тropy (метафара, параўнанне, эпітэт, метанімія, сінедаха, перыфраза, увасабленне, гіпербала, алегорыя, сімвал, літота, іронія) і сінтаксічныя вобразна-выяўленчыя сродкі (стылістычныя фігуры) – моўныя звароты, якія вылучаюцца своеасаблівай сінтаксічнай будовай і ўзмацняюць выразнасць выказвання (анафара, эпіфара, антытэза, недаказ, эліпсіс, інверсія, градацыя, зварот, рытарычнае пытанне). Стыль мастацкай літаратуры неаднародны, і гэта тлумачыцца тым, што ў яго межах выдзяляюцца тры падстылі: праязічны, паэтычны і драматургічны. Для кожнага з гэтых падстыляў, у залежнасці ад жанру, характэрны свае моўныя асаблівасці, вывучэннем якіх займаецца асобны раздзел стылістыкі – мова мастацкай літаратуры.

4.7. Канфесійны стыль

Канфесійны стыль – гэта стыль рэлігійнай літаратуры, якая абслугоўвае запатрабаванні вернікаў разнастайных канфесій Беларусі. Канфесійны стыль з даўніх часоў на Беларусі вызначаецца складанасцю і шматпланавасцю. Звязана гэта з традыцый-

ным поліканфесійным укладам жыцця ў нашай краіне. Гістарычна склалася так, што нацыянальная мова спарадычна выкарыстоўвалася ў рэлігійным жыцці Беларусі. І толькі ў апошнім дзесяцігоддзі XX ст. распачаўся актыўны працэс «беларусізацыі» ў канфесійнай дзейнасці грамадства. У гэты час адраджаецца ідэя перакладу царкоўна-рэлігійных твораў на сучасную беларускую літаратурную мову. Неабходна адзначыць, што пераладам Святога Пісьма на беларускую мову адным з першых пачаў займацца паўтысячы гадоў назад Ф.Скарына. Прыклад Скарыны натхняў многіх наступнікаў, і фактычна да XX ст. не спыняўся, нягледзячы на моцны ўціск як свецкіх, так і духоўных улад, пераклад рэлігійнай літаратуры. І толькі ў XX ст., але па-за межамі савецкай Беларусі, гэты працэс набыў больш-менш стабільны характар. Напрыклад: «Беларускія набожныя песні» (лацінскі шрыфт) (1926); Стэповіч К. «Голас душы» (лацінскі шрыфт) (1926); Хрысціянскія духоўныя песні «Божая ліра» (1930); у 1931 г. у Хельсінкі быў выдадзены першы пераклад на сучасную беларускую мову Новага Запавету (пераклалі Антон Луцкевіч і святар-пратэстант Лука Дзекуць-Малей); Паўловіч Сяргей «Свяшчэнная гісторыя Новага Запавету» (Варшава, 1936); у 1939 г. у Вільні выйшла з друку Чатырох'евангелле ў перакладзе ксяндза магістра Вінцэнта Гадлеўскага; у 1973 г. у Нью-Йорку была выдадзена цалкам Біблія ў перакладзе Яна Станкевіча і знаўцы грэчаскай мовы Масаея Гітліна; айцец Мікалай (Мацукевіч), першаіерарх Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы, пераклаў «Напрастоўнае сьвятога Евангелье» (Таронта, 1988); «Евангелле паводле Мацьвея й Марка» было выдадзена ў штаце Мічыган, ЗША, у 1998 г. у перакладзе Міхася Міцкевіча, брата Якуба Коласа і інш. На Беларусі, як мы адзначылі, актыўны пераклад царкоўна-рэлігійнай літаратуры распачынаецца ў апошнім дзесяцігоддзі XX ст. Прыгадаем наступныя пераклады: Евангеллі ў перакладзе Анатоля Клышкі друкаваліся ў 1989–1990 гг. у часопісе «Спадчына»; «Евангелле паводле Матфея» ў складзе грэка-славяна-руска-беларускай тэтраглоты было перастворана Беларускай Біблійнай камісіяй (Экзархат) на чале з Патрыяршым Экзархам усяе Беларусі Філарэтам (Мінск, 1991 г.); Васіль Сёмуха пераклаў Новы Заповіт (Мінск, 1995 г.) і Біблію цалкам (Мінск, 2002 г.); ксёндз Уладзіслаў Чарняўскі пераклаў Новы Запа-

вет (Мінск, 1999 г., 2003 г.) і інш.

Пераклад царкоўна-рэлігійнай літаратуры на нацыянальную мову знакавы для кожнага народа, бо сімвалізуе яго духоўнае адраджэнне, і істотны для мовы, бо сведчыць аб існаванні яе ў ролі асноўнага канала камунікацыі ў грамадстве.

Канфесійны стыль найбольш поўна рэалізаваўся ў кнігах Святога Пісьма, якое было і застаецца крыніцай хрысціянскай культуры. Спецыфічнымі асаблівасцямі канфесійнага стылю з'яўляецца абагульненасць, дакладнасць і лагічнасць выкладу. Разнапланавасць рэлігійнай літаратуры асабліва выяўляецца на ўзроўні мовы.

4.7.1. Некаторыя моўныя асаблівасці тэкстаў канфесійнага стылю

1. Спецыфічныя лексіка і словазлучэнні: *дух, Прарок, фарысеі, дэман, д'ябал, анёл, Адзінародны, Сын Чалавечы, Сын Божы, Сыне Бога Усявышняга, Маці Божая, Айцец, Царства Божэа.*

2. Старажытныя геаграфічныя назвы: *Гадарынская зямля, Галілея, Віфсаіда, Назарэт, Капернаум, Ерусалім, межы Магдалінскія, межы Кесарыі Піліпавай.*

3. Наяўнасць звароткаў *Госпадзе, Спадару.*

4. Своеасаблівыя метафарычныя зачыны: *На пачатку было Слова, і Слова было ў Бога, і Слова было Богам. Яно было на пачатку ў Бога: усё празь Яго пачалося, і безь Яго нішто не пачалося з таго, што пачало быць. У ім было жыццё, і жыццё было святлом людзей (1299)¹.*

5. Шырокае выкарыстанне прытчаў: *Пры гэтым сказаў ім прытчу: ніхто ня прышывае латку да старой адзежыны, адарваўшы ад новай адзежыны; а інакш і новую падзярэ, і да старой не падыдзе латка ад новай. І ніхто ня ўлівае маладога віна ў мяхі старыя; а інакш маладое віно парве мяхі, і само вычеча, і мяхі прападуць; а маладое віно трэба ўліваць у мяхі новыя; тады зьберажэцца і тое і другое. І ніхто, піўшы старое*

---

¹Тут і далей у дужках пазначаны нумары старонак Бібліі ў перакладзе В. Сёмухі (Мінск, 2002 г.)

віно, не захоча адразу маладога; бо кажа: старое лепшае (1260).

6. Шырока выкарыстоўваюцца выяўленчыя сродкі мовы, асабліва метафары: ... і зазьзяла аблічча Ягонае, як сонца, а ўбранне Ягонае стала белае, як сьвятло (1199); І сьведчыў Ян, кажучы: я бачыў Духа, што сыходзіў зь неба, як голуб ... (1300); ...нарад, што сядзеў у цемры, убачыў сьвятло вялікае, і усім, хто сядзеў у краіне і цяні сьмерці, зазьзяла сьвятло (1178), І кажа ім: ідзеце за Мною, і Я зраблю вас лаўцамі людзей (1178).

7. Выкарыстоўваюцца дзеепрыслоўныя звароты як прыкмета кніжнасці: *І Ён, бачачы веру іхнюю, сказаў чалавеку таму: даруюцца табе грахі твае; Ісус, зразумеўшы намыслы іхнія, сказаў ім у адказ: што намышляеце ў сэрцах вашых?* (1259).

8. Характэрна нанізванне простых сказаў і членаў сказа, сродкам сувязі паміж імі з'яўляецца злучнік *і*: *І той адразу ўстаў перад імі, узяў, на чым ляжаў, і пайшоў у дом свой, славячы Бога. І жах агарнуў усіх, і славілі Бога; і, поўныя страху, казалі: дзівосныя дзеі бачылі мы сёння* (1259).

9. Сустракаецца спецыфічны прыём адмаўлення праз адмаўленне: *Ня судзеце, і ня будзеце суджаныя; не асуджайце, і ня будзеце асуджаныя* (1262).

10. Тэксты, як правіла, заканчваюцца словам *Амін (Амін)*.

ПРАКТЫЧНАЕ ЗАДАННЕ

Прааналізуйце тэксты, вызначце ў іх дыферэнцыйныя стылявыя прыкметы па наступнай схеме:

- 1) сфера зносін;
- 2) асноўная функцыя;
- 3) падстыль;
- 4) жанр;
- 5) стылеўтваральныя рысы;
- 6) лексіка-фразеалагічныя асаблівасці;
- 7) марфалагічныя асаблівасці;
- 8) сінтаксічныя асаблівасці.

Тэкст 1

Свята славянскага пісьменства і славянскіх культур

У нашых сэрцах радасць. Беларусь сардэчна вітае дарагіх гасцей – пасланцоў усіх народаў славянскай сябрыны. Па га-

радах і вёсках рэспублікі пройдзе свята славянскага пісьменства і славянскіх культур.

Кожны народ мае свае духоўныя арыенціры, каб не збіцца з правільнага шляху на крутых паваротах гісторыі. Для нас, беларусаў, імі сталі Ефрасіння Полацкая, Кірыла Тураўскі, Францішак Скарына, Францішак Багушэвіч, Янка Купала – і рад гэты можна доўжыць. Але, вяртаючыся да вытокаў, мы бачым велічныя постаці роўнаапосталаў, першанаостаўнікаў, выдатных славянскіх асветнікаў Кірылы і Мяфодзія. Услед за імі пачуццё духоўнай еднасці, ідэю славянскага братэрства і ўзаемапавагі неслі заўсёды ў сваіх сэрцах лепшыя сыны і дочки ўсіх нашых народаў.

Гэта свята нараджае спадзяванне, што агульны клопат і намаганні ў справе адраджэння і ўмацавання славянскіх культур дапамогуць акрыяць і нашай беларускай мове і культуры.

Караніся ж, вечнае дрэва славянства, пі шчодрыя сокі роднай зямлі, цягніся ў высокія нябёсы! Хай радаснымі птушкамі перагукваюцца ў тваёй шумлівай кроне ўсе братнія мовы! Хай кожны славянін, ягоныя сыны і дочки, унукі і праўнукі любяць і помняць, адчуваюць сябе на гэтым магутным дрэве жывой, зялёнай лісцінкай – лісцінкай надзеі і веры!

(«Звязда»)

Тэкст 2

Дуб-волат

Адразу адчуваеш дух старой пушчы. Ясені, грабы, дубы. І сярод іх старэйшы – вось гэты цар-дуб. Кажуць, яму за шэсцьсот год. Народны погалас можа і не пашкадаваў яму якой лішняй сотні гадоў. Вякі праходзілі над ім. Побач падалі, разбіваючыся адзін аб адзін, яго таварышы. Так, як умеюць паміраць дубы. Пярун не раз выпрабоўваў яго моц, кідаючы ў яго верхавіну тысячы вольт. А ён стаяў. І думаў. Аб чым думаў стары?..

Дуб-волат стаіць як сімвал нязломнасці і моцы народа. Кажуць, фашысцкія захопнікі ў гэтую вайну спецыяльна пракладвалі сюды вузкакалеіку, каб вывезці яго ў Нямецчыну. Але паланенне не ўдалося. Тут нават пушчы змагаліся з фашысцкай навалаччу. Дрэвы падстаўлялі свае грудзі, засланяючы ад куль мужных лясных салдатаў.

У дрэў – векавыя дзённікі. На старонках слаёў у іх запісаны кожны год. І ты можаш даведацца, цяжкі ці лёгкі быў ён для дрэва, засушлівы ці мокры. Што, калі б па гэтых сляях за-піс-

валася чалавечая гісторыя? Што раскажаў бы нам гэты дуб?

Колькі падзей адбылося за яго памяццю! На трэцюю сотню гадоў бралася яму, калі вірыла ў паўстанняў Палессе. Ён бачыў, як паміраў Тураў, выразаны да апошняга жыхара радзівілаўскай шляхтай...

(Паводле А. Клышкі і Я. Сіпакова)

Тэкст 3

... І раптам Гораў, амаль нечакана для сябе, сказаў:

– Иван, як пераправіцца цераз раку?

Иван спадылба глянуў на афіцэра, павагаўся, а потым цалкам натуральна сказаў:

– Яно можна.

– Ты не думай, – заспяшаўся Гораў. – Я загадваю, я сам з табою і паеду...

– Вядома, загад, барын, іначай нельга, – сурова сказаў Иван. – Можна б і ў начальніка кардона спытаць, але ён, відаць, заснуў.

І прыбавіў:

– Мы човен схавалі.

– Човен? Як асмеліліся? А загад?

– А адкуль у нас рыба ў юшцы? – амаль груба спытаў салдат.

– Што ж нам, на кашы сядзец? Калі самі сабе не дапаможам...

– Добра, добра, – сказаў Гораў і пасуровеў. – Што ж, Иван, са мной паедзеш?

– Цяжка ўтраіх, – уздыхнуў Иван, – але паспрабаваць трэба.

– Едзем.

(У. Караткевіч)

Тэкст 4

...– Гэй, чалавек! – выбегшы ўжо на двор і задыхаючыся ад ветру, гукнула старая Літаварыха. – Што ты хочаш?

Мужчына азірнуўся, жмурачыся проці сонца, што плавілася і трапяталася ў лужынах, не хочучы ўжо, сказаў:

– Солтыса шукаю.

– Дак вэньдзека, пасярод вёскі жыве, – папахнуўшы веснікі, высунулася з надворка Літаварыха. – Як даедзеце да завулка...

– Даедзеш тут у вас, – хмыкнуў чужы мужчына ў юхтавых ботах, – калі снег аблез, як шэрсць на якой здыхае.

– І проўда ж, у нас снег скарэй сыходзіць, як пад Наваград-

кам, – махнула галавою старая Літаварыха, каб патрапіць чужо-
му ў гутарцы, і спытала: – А нашто ён вам?

– Шмат знаць, цётка, хочаш, – засмяўся мужчына, бліс-
нуўшы залатым зубам, але сказаў: – Павесткі, ці, як кажучь, па-
валанне да войска, прывёз. Пяцёра мужчын у вас бяруць...

– Што ты кажаш, чалавеча! А Броніку Літавараваму хоча
няма?

Мужчына прыціснуў пад пахаю стусінавае пужальне, сва-
боднаю рукою выцягнуў з-за пазухі складзеныя ў дзве столкі
ружаватыя павесткі, перагарнуў іх, пацвердзіў:

– Во, ёсць.

– Няў?.. – задыхнулася старая Літаварыха і, пляснуўшы пе-
рад грудзьмі рукамі, скоранька шмыганула назад у веснікі, за-
войкала: – Авой, ах, божачка!

Задзіраючы голаў, мужчына зарагатаў давольны і завярнуў у
глыбокі равок перад Літаварамі – панёс у Верасава нечаканую
навіну.

(В. Адамчык)

Тэкст 5

З цярплівай ненасытнасцю карова скубла воглую зранку тра-
ву, як заўжды, мерна тупаючы сваім звыклым шляхам: каля
гасцінца, па зарослай бильнягом канаве, невысокім прыдарож-
ным адхоне, пасля цераз травяністы лапак ля белага, бы ўкорм-
лены парсюк, валуна і далей да самага ўзлеску, што шырокай
дугой ахоплівай палявы хутарок з хутарам. Сцепаніда ведала,
што на ўзлеску карова паверне ад дарогі ўбок – цераз пагорак да
Баранняга Логу, і там ужо трэба глядзець пільней, каб не шмы-
ганула куды далей з воч. Бабоўка на тое была спрытнюга, і не
зважай, што прыэстая – белыя плямы на чорным, – а калі згубіц-
ца, дык пабегаеш, шукаючы па хмызняках...

Было не сцюдзёна, трохі зябкавата нагам у воглай траве і
ветрана. Неба спрэс усцілалі хмары, сонца не паказвалася ад
рання. Зрэшты, цяпер з яго не шмат і карысці, таго восеньскага
сонца, хіба было б весялей, калі б яно на якую гадзіну вы-
бавілася з-за хмар. А так шэрае непрытульнае поле захлыналася
ў ветраным шолаху бильнягу ды ўкарэлага каліўа бульбоўніку
на шырокай пагоркавай ніве; міжвольна карцела адвярнуцца ад

ветру, тужэй захінуць полы ватоўкі і не крататца.

(В. Быкаў)

Тэкст 6

Раздзел 7

1. Не судзеце, каб і вас не судзілі.
2. Бо якім судом судзіце, такім вас судзіць будуць; і якою мераю мерыце, такою і вам будуць мерыць.
3. І што ты глядзіш на парушынку ў воку брата твайго, а калоды ў воку сваім не адчуваеш?
4. Альбо, як скажаш брату свайму: «Дай, я выму парушынку з вока твайго»; а вось у тваім воку калода?
5. Крывадушнік! Вымі спачатку калоду са свайго вока, і тады ўбачыш, як выняць парушынку з вока брата твайго.
6. Не давайце святога сабакам і не кідайце перлаў вашых перад свіннямі, каб яны не стапталі іх нагамі сваімі і, абярнуўшыся, не разадралі вас.
7. Прасеце, і дасца вам; шукайце, і знойдзеце; стукайцеся, і адчыняць вам.
8. Бо кожны, хто просіць, атрымлівае, і, хто шукае, знаходзіць, і хто стукае, таму адчыняць.
9. Ці ёсць сярод вас такі чалавек, які, калі папросіць сын ягоны ў яго хлеба, камень падаў бы яму?
10. І калі рыбы папросіць, змяю падаў бы яму?
11. Дык вось, калі вы, ліхія, умеце дары добрыя даваць вашым дзецям, тым болей Айцец ваш, Які ёсць у нябёсах, дасць даброты тым, хто просіць у Яго.
12. І вось усё, што хочаце, каб рабілі вам людзі, тое і вы рабеце ім; бо ў гэтым закон і прарокі.

(*Новы Завет паводле Мацвея Святое Дабравесце*)

Тэкст 7

Даражыце часам!

Па меры нашай веры, па меры адкрытасці нашых сэрцаў, Гасподзь па-рознаму нас заклікае. У глыбіні начы, ад сну быў пазваны Аўраам: яго Гасподзь пазваў па імя, і Аўраам адазваўся, і Гасподзь яму загадаў: выйдзі з зямлі сваёй, пакінь сваю су-роднасць, адварніся ад сваіх багоў, пайдзі туды, куды Я цябе павяду... Аўраам устаў і пайшоў, і ён застаўся ў гісторыі і ў во-пыце ўсяго чалавецтва як вобраз безумоўнай, дасканалай веры...

Вось падумаем пра гэта, не толькі ў тым сэнсе, што каля мяне можа каго-небудзь не быць, а паставім сабе пытанне так: *А я – ці чалавек у адносінах да таго, хто побач са мной? Ці чую я Госпада, які кажа: ідзі да Мяне, дапамажы, накармі, суцеш, дай шклянку халоднай вады, суцеш словам?..* Вось пытанне, якое перад намі стаіць. Гасподзь гаворыць раз, гаворыць і два, а прыйдзе час, калі Ён перастане гаварыць, калі мы станем перад Ім, і Ён будзе маўчаць, і мы будзем маўчаць, агорнутыя тым жа смуткам: прайшоў час, позна!.. Апостал Павел нам кажа: *Даражыце часам, не хітруйце, сцяшайцеся рабіць добро, сцяшайцеся жыць вечнасьцю...* Пачуем гэты заклік і пачнем жыць! Амінь.

(«Царкоўнае слова»)

5. КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ

Тэрмін «культура прафесійнага маўлення» азначае сукупнасць такіх якасцей маўлення, што робяць яго дасканалым сродкам камунікатыўных зносін у той ці іншай сферы дзейнасці чалавека; уменне правільна, дакладна, лагічна перадаваць свае думкі сродкамі мовы.

Асноўнымі кампанентамі культуры прафесійнага маўлення з'яўляюцца правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, чысціня і багаце (разнастайнасць), дарэчнасць, выразнасць.

5.1. Правільнасць маўлення

Правільнасць маўлення прадугледжвае захаванне носьбітамі мовы літаратурных нормаў – арфаэпічных, акцэнталагічных, арфаграфічных, словаўтваральных, марфалагічных, сінтаксічных, лексічных, фразеалагічных, стылістычных. Гэта забяспечвае адзінства моўных сродкаў і ўзаемаразуменне паміж удзельнікамі камунікацыі.

Арфаэпічныя нормы патрабуюць аднастайнага вымаўлення гукаў і іх спалучэнняў.

Акцэнталагічныя нормы вызначаюць месца размяшчэння націску ў словах.

Арфаграфічныя нормы акрэсліваюць правілы перадачы на пісьме вуснай мовы.

Словаўтваральныя нормы замацоўваюць выбар словаўтва-

ральных сродкаў, іх размяшчэнне і спалучэнне ў складзе новага слова.

Марфалагічныя нормы патрабуюць правільнага ўжывання формаў слоў.

Сінтаксічныя нормы забяспечваюць правільнае спалучэнне слоў у словазлучэннях і пабудову сказаў.

Лексічныя нормы рэгламентуюць правілы выбару слоў і іх ужывання ў залежнасці ад моўнай сітуацыі.

Фразеалагічныя нормы рэгулююць правілы ўжывання ўстойлівых спалучэнняў слоў у адпаведным кантэксце.

Стылістычныя нормы забяспечваюць стылістычную арганізацыю маўлення ў адпаведнасці са стылямі мовы.

5.2. Дакладнасць маўлення

Дакладнасць маўлення заключаецца ў адпаведнасці сэнсавага боку маўлення (плана зместу) прадметнай рэчаіснасці. Дакладнасць маўлення цесна звязана з правільнасцю, бо парушэнне нормы (фанетычнай, марфалагічнай, сінтаксічнай і г.д.) часта скажае або зацямяе семантыку слова. Напрыклад, парушэнне марфалагічнай нормы – памылковае ўжыванне ступені параўнання якасных прыметнікаў: *Полацк – старажытнейшы горад Беларусі*. У гэтым кантэксце для абазначэння самай высокай ступені якасці неабходна ўжываць прыметнік у форме найвышэйшай ступені параўнання – ‘найстаражытнейшы’: *Полацк – найстаражытнейшы горад Беларусі* (горад Полацк сапраўды самы старажытны на тэрыторыі Беларусі, і гэту якасць дакладна перадае менавіта прыметнік у форме найвышэйшай ступені параўнання).

Дакладнасць маўлення асабліва цесна звязана з лексічнай нормай, што рэгулюе правільнасць выбару слова для пэўнага кантэксту. Адпаведнасць слова прадмету ці з’яве забяспечвае паўнату праўдзівасці інфармацыі. Калі выбрана слова прыблізнае, то яно і прыблізна перадаць сутнасць аб’екта маўлення. Няправільны выбар слова робіць маўленне недакладным, памылковым, а часам і абсурдным: *Я хачу працягваць сямейную дынастыю і таму вырашыла стаць настаўніцай* (трэба традыцыю); *Пачатак восені быў адзначаны пагарызэннем кліматычных умоў – дажджамі, халодным ветрам* (маецца на ўвазе пагодных, але

лепей замест *кліматычныхумоў* выкарыстаць слова надвор'е); *Сёння мы можам ганарыцца, што продкі Я. Коласа – гэта сумленныя людзі* (тут мелася на ўвазе *нашчадкі*).

З-за недакладнага словаўжывання можа ўзнікнуць такая маўленчая памылка, як **анахранізм** – парушэнне храналагічнай дакладнасці, памылковае аднясенне якіх-небудзь падзей, з'яў адной эпохі ў іншы гістарычны час: *Пасля Падуанскага ўніверсітэта Ф. Скарына, магчыма, вярнуўся ў Беларусь* (назва *Беларусь* у гады жыцця ўсходнеславянскага першадрукара была невядомай).

Дакладнасць маўлення цесна звязана з сінаніміяй. Выбар патрэбнага слова з сінанімічнага рада – гэта пошук аптымальнай рэалізацыі думкі, яе сутнасці. Агульнавядома, што назоўнік *дзверы* павінен спалучацца з дзеясловам *зачыніць* (*прычыніць, расчыніць, адчыніць*), а назоўнік *вочы* – з дзеясловам *расплюшчыць* (*заплюшчыць, прыплюшчыць*); семантыка дзеяслова *любіць* шырэйшая, чым дзеяслова *кахаць* (дзеяслоў *кахаць* мае адно значэнне – 'вялікае сардэчнае пачуццё да асобы другога полу'). Таму няправільнымі будуць наступныя выказванні: *закрыць за сабой дзверы* (тут лепей выкарыстаць дзеяслоў *зачыніць*); *пасля сну адкрыць вочы* (правільна будзе ўжыць дзеяслоў *расплюшчыць*); *кахаю родны горад* (замест дзеяслова *кахаю* тут трэба выкарыстаць дзеяслоў *любіць*).

Адным з праблемных месц дакладнасці маўлення з'яўляецца ўжыванне паранімаў (грэч. *para* 'каля, побач', *онута* 'імя') – слоў са структурным і гукавым падабенствам, але з розным лексічным значэннем: *рухавы* 'жвавы, непаседлівы, лёгкі ў рухах' (*рухавае дзіця*) і *рухомы* 'здольны рухацца, перамяшчацца' (*рухо-мы састаў, рухомы націск*).

Паранімічныя пары слоў належаць да адной часціны мовы, маюць аднолькавыя граматычныя прыметы і суадносяцца паміж сабою паводле структуры: *дыялект – дыялектызм, рэальны – рэалістычны, раманічны – рамантычны*. Кампаненты паранімічных пар утвараюць розныя спалучэнні слоў. Напрыклад, назоўнік *факт* мае значэнне 'сапраўдная падзея, з'ява, выпадак' і спалучаецца з дзеясловамі *выкласці, расказаць, успомніць*, з прыметнікамі *цікавы, гістарычны, эканамічны* і г. д.; *фактар* мае значэнне 'неабходная ўмова нейкага працэсу, асноўная сіла' і спалучаецца з назоўнікамі *жыццё, рост,*

барацьба, дзеянне і г. д.

Структурным і гукавым падабенствам паронімаў тлумачыцца іх змешванне ў маўленні, што з'яўляецца прычынай лексічных памылак і парушэння сэнсу выказвання. Напрыклад, нярэдка змешваюцца словы: *адменны – адметны, адрывачны – адрывісты, афектыўны – эфектыўны, балотны – балоцісты, гліністы – гліняны, гуманістычны – гуманны, дзейны – дзейсны, заповедны – заветны, каменны – камяністы, карыслівы – карысны, лясісты – лясны, паважаны – паважлівы, пісьменны – пісьмовы, расаднік – расаднік, расчачіць – расшчачіць, расчыніць – рашчыніць, скарбніца – скарбонка, тактоўны – тактычны, тарфянік – тарфянішча, травяністы – травяны, тыпавы – тыповы, цікавы – цікаўны, чалавечы – чалавечны і інш. Такія памылкі вынікаюць з няведання дакладнага значэння слова або недастатковага разумення кантэксту. Каб пазбегнуць неадэкватнасці ўспрымання слоў паранімічнай пары, трэба карыстацца тлумачальнымі, этымалагічнымі слоўнікамі, а таксама спецыяльнымі даведнікамі цяжкіх выпадкаў ужывання блізкіх па гучанні слоў.*

Адрозніваюць два віды дакладнасці – прадметную і паняццёвую.

Прадметная дакладнасць заснавана на сувязі маўлення з рэчаіснасцю і забяспечвае адпаведнасць паміж зместам маўлення і з'явамі рэчаіснасці, якія адлюстраваны ў маўленні; інакш кажучы, мы павінны добра ведаць тое, пра што гаворым ці пішам.

Паняццёвая дакладнасць заснавана на сувязі маўлення з мысленнем і існуе як адпаведнасць семантыкі кампанентаў маўлення зместу і аб'ёму паняццяў.

ПРАКТЫЧНАЕ ЗАДАННЕ

Знайдзіце памылковае ўжыванне слоў-паронімаў. Запішыце выпраўленыя сказы.

Варыянт 1

1. Часта прыходзіў дзядзька Міцкевіч – высокі, светлаусы, заўсёды лагодны і вельмі жартоўны чалавек. 2. У гэтым вершы пераважаюць словы са станоўчымі характарамі. 3. Пачуццё чалавечнай годнасці – першая іскрынка, якая запальвае ў душы дзіцяці агеньчык творчасці. 4. Пры дапамозе слова пісьменнік

стварае карціны прыроды і быту, раскрывае характары людзей, паказваючы самыя складаныя душэўныя перажыткі. 5. Міхал працуе ляснічым у князя Радзівіла. 6. Потым быў – пасля вёскі – горад... З цэрквамі ды касцёламі, што час ад часу ажыўлялі над кронамі і дахамі спрадвечным перазвонам. 7. На карце наша вёска не адзначана нават маленькай кропелькай. 8. Мы жывём у гады буйнога ўзросту самасвядомасці. 9. Турсевіч прымкнуў да рэактыўнай партыі. 10. А людзі тут здольныя, нейкія асобныя. 11. Прастата і народнасць мастацкага стылю робяць мову «Новай зямлі» багатай, каларыйнай. 12. Дзеці пакідаюць бацькоўскае гняздо, каб пачаць віць сваё, каб сатварыць сям'ю.

Варыянт 2

1. Гуслі ўжываліся здаўна як кампанент да спеваў. 2. Але ён з намаганнем адужэў сябе: няма чаго кваліцца, песціць сябе. 3. Жыгта новага да нядзелі пэўна ўжо Сцяпан намеле, новы хлеб расчыніць жонка. 4. Кожны чалавек мае сваю ўлюбёную прафесію. 5. Макоўчык радасна засмяяўся, прыпаў да мокрай коннай шэрсці, стаў аддыхацца. 6. Краіна перажывала нябачную разруху і галадоўку. 7. Тады ў нас, бачыш, двара калгаснага яшчэ не было, дык мы на дварэ Сцяпана Бусліка, нашага каваля, дабро сваё абагульнялі. 8. Будаўнікі Мінска стварылі ўражлівы скульптурна-архітэктурны комплекс. 9. Чалавек ХХІ стагоддзя павінен быць дзейным, актыўным, вялікім ініцыятарам. Толькі не трэба, каб сваю дзейнасць людзі выкарыстоўвалі ў сваіх мэтах. 10. Гэты дуб быў у глыбінных лясных недрах, на паляне, пра якую мала хто і ведае. 11. Такія святкаванні, як Купалле, Каляды, зноў вяртаюцца. 12. Байкі К. Крапівы ўваходзілі ў шматлікія зборнікі і набывалі шырокую свядомасць.

5.3. Лагічнасць маўлення

Лагічнасць маўлення прадугледжвае пабудову несупярэчлівага, паслядоўнага выказвання, у якім асобныя часткі лагічна звязаны паміж сабой. Аснова лагічнасці – сувязь мыслення і маўлення. Для таго, каб тэкст быў лагічным, ён павінен быць пабудаваны з улікам асноўных законаў логікі:

1. **Закон тоеснасці** сцвярджае, што кожная думка ў працэсе разважання павінна мець адзіны ўстойлівы змест. Гэта значыць,

што ў час разважання нельга падмяняць адзін прадмет думкі другім, бо ўзнікне лагічная памылка – падмена тэзіса. Так, напрыклад, калі на старастаце разглядаецца пытанне «Аб вучэбнай дысцыпліне студэнтаў у 1 семестры бягучага навучальнага года», лагічнай памылкай з’яўляецца *аналіз спартыўных дасягненняў студэнтаў 1-га курса, вынікі працы студэнцкага прафсаюзнага бюро на аздаравленні студэнтаў, інфармацыя аб напярэднім размеркаванні студэнтаў выпускных курсаў і г.д.*

2. **Закон супярэчнасці** даводзіць, што дзве супрацьлеглыя думкі аб адной і той жа рэаліі не могуць быць адначасова праўдзівымі. Веданне гэтага закона садзейнічае паслядоўнасці ў мысленні, у адстойванні свайго меркавання, дазваляе пазбегнуць двухсэнсоўнасці, лагічнай супярэчлівасці. Гэты закон парушаны ў наступным выказванні: *Самая высокая паспяховасць на факультэце ў студэнтаў 2-га курса. Не меншая паспяховасць і ў студэнтаў 4-га курса.*

3. **Закон выключэння трэцяга** запэўнівае ў тым, што з двух супярэчлівых (супрацьлеглых) выказванняў адно абавязкова сапраўднае, трэцяга быць не можа. Ён накіраваны на захаванне лагічнасці ў пабудове разгорнутых выказванняў. Гэты закон парушаны ў наступным кантэксте: *Усе майстры вытворчага навучання прынялі ўдзел ва ўстановачнай канферэнцыі па вучэбнай практыцы студэнтаў. Майстар вытворчага навучання, Пятрова М.І., адсутнічала на гэтай канферэнцыі па ўважлівай прычыне.*

4. **Закон дастатковай падставы** сведчыць: кожная правільная думка павінна баць абгрунтавана іншымі думкамі, праўдзівасць якіх даказана. Гэты закон не дапускае галаслоўнасці, бяздоказнасці, патрабуе пераканаўчага пацвярджэння праўдзівасці думак, выказванняў.

Разгледзім асноўныя прычыны нелагічнасці выказвання.

1. Няправільнае словаўжыванне можа прывесці да лагічнай памылкі. **Алагізм** – думка, якая парушае законы і правілы логікі, гэта значыць выключае магчымасць пазнання ісціны: *Эмацыйнасць вясельных песень адрозніваецца ад іншых фальклорных тво-раў* (атрымліваецца, што эмацыйнасць параўноўваецца з фаль-клорнымі творамі). Аналагічную памылку можна выправіць нас-тупным чынам: *Эмацыйнасць вясельных*

песень мае асабліваці, нехарактэрныя эмацыйнасці іншых фальклорных твораў.

2. Прычынай нелагічнасці выказвання можа стаць **падмена паняцця**, якая часта ўзнікае ў выніку недакладнай дыферэнцыяцыі паняццяў: *Пасля канцэрта мастацкай самадзейнасці кіраўніцтва гаспадаркі ўручыла пераможцам традыцыйны набор нацыянальных сувеніраў*. Уручаюць, як вядома, не наборы, а сувеніры. У гэтым выпадку лепей так сказаць: *Па традыцый пераможцы мастацкай самадзейнасці атрымалі ад кіраўніцтва гаспадаркі нацыянальныя сувеніры*.

3. Нелагічным наша маўленне робіць і неапраўданае **пашырэнне ці звужэнне аб'ёму значэння слова**, якое ўзнікае ў выніку ўжывання родавых найменняў замест відавых. Падобнае словаўжыванне надае выказванню афіцыйнасць, штучнасць. Родавыя найменні чамусьці некаторым аўтарам здаюцца больш значнымі, ствараюць уражанне «важнасці», «культурнасці» выказвання: *Без галаўнога ўбору навабранцы выглядаюць зусім як падлеткі...* (не менш «культурным»), як нам падаецца, было б выказванне, калі б замест *галаўны ўбор* аўтар выкарыстаў слова *шапка*). Між іншым, неабгрунтаваная цяга да родавых найменняў сведчыць аб трафарэтным і казённым мысленні людзей. Таму пажадана замест *атмасферныя ападкі* ўжываць у залежнасці ад характару надвор'я словы *дождж, снег* і г.д., *гаруча-змазачныя матэрыялы* канкрэтызаваць словамі *бензін, салярка, маторнае масла* і т.п.

4. Прычына нелагічнасці выказвання, скажэнне яго сэнсу часам хаваецца і ў **невывразным размежаванні канкрэтных і адцягненых паняццяў**: *План на нарыхтоўцы кармоў на зіму для жывёлагадоўлі выконваецца з апераджэннем графіка* (тут маецца на ўвазе нарыхтоўка кармоў для жывёлы (скаціны); *Навагодняя ялінка стала любімым святам нашага дзяцінства* (замест *нашага дзяцінства* лепей *нашых дзяцей*).

5. Скажэнне сэнсу і нават абсурднасць выказвання ўзнікаюць у выніку **неадпаведнасці тэмы выказвання і вываду**: *Рост захворванняў школьнікаў залежыць ад таго, наколькі своечасова і аператыўна была праведзена вакцинацыя*. Атрымліваецца, што своечасовая і аператыўная вакцинацыя садзейнічае росту захворванняў школьнікаў. У гэтым выпадку трэба было пі-

саць не аб росце захворванняў, а пра яго змяншэнне, тады думка была б сфармулявана правільна.

6. Каб маўленне было лагічным, неабходна ўлічваць **сэнсавую несупярэчлівасць сувязі слоў у сказе**. Парушэнне лагічнай сувязі паміж словамі і часткамі выказвання можа выклікаць памылкі ў сказах. Напрыклад: *Доўга працуючы за камп'ютарам, пачынае балець галава* (парушана суаднесенасць дзеепрыслоўя з дзейнікам). *Загадчыца стаматалагічнага аддзялення – жанчына з прыгожай усмешкай і вялікім вопытам* (спалучаны як аднародныя несудадносныя паняцці – прыемная знешнасць і прафесійны вопыт). *Калектыў прадпрыемства змагаецца не толькі за тое, каб выпускаць больш прадукцыі для народнай гаспадаркі краіны, але і высокай якасці* (сінтаксічна няправільна аформлены адносіны градацыі паміж паняццямі 'аб'ём прадукцыі' і 'якасць прадукцыі'). Трэба: *Калектыў прадпрыемства змагаецца не толькі за тое, каб выпускаць больш прадукцыі для народнай гаспадаркі краіны, але і за тое, каб выпускаць прадукцыю высокай якасці*).

7. **Правільная арганізацыя тэксту** рэалізуецца ў правільным спалучэнні асобных сказаў. Няправільнае выражэнне сувязі паміж сказамі вядзе да парушэння маўленчай лагічнасці. Напрыклад: *На факультэце 5 гурткоў, якія працуюць пры кафедрах. Многія з іх існуюць ужо больш за 20 гадоў* (не зразумела, гурткі ці кафедры існуюць больш за 20 гадоў). *Камбінат бы-тавога абслугоўвання прымае заказы на выраб металічных скры-няў. Зараз у продажы ёсць металічныя замкі* (адсутнасць пера-ходу ад аднаго паведамлення да другога).

5.4. Дарэчнасць маўлення

Дарэчнасць маўлення ўвасабляе адметны выбар моўных сродкаў у адпаведнасці з тэмай выказвання, яго лагічным і эмацыянальным зместам, мэтай і ўмовамі зносін, складам слухачоў ці чытачоў, праяўлення маўленчай дзейнасці і г.д. Адрозніваюць дарэчнасць кантэкстуальную, стыльвую, сітуацыйную і асобна-псіхалагічную.

Кантэкстуальная дарэчнасць прадугледжвае адзінства зместу і формы кантэксту, яго аднародную стылістычную танальнасць. Напрыклад, кантэкстуальна недарэчным лічыцца частае,

бескантрольнае ўжыванне аддзяслоўных назоўнікаў або канструкцый з назоўнікамі роднага склону, у выніку чаго тэкст набывае канцылярскае адценне.

Стыльвая дарэчнасць патрабуе адрозніваць кніжна-літаратурныя і прастамоўна-гутарковыя моўныя сродкі. Спалучэнне моўных сродкаў, што належаць да розных стыляў, прыводзіць да механічнага змешвання разнароднага моўнага матэрыялу. Наўрад ці адпавядаюць патрабаванню стылістычнай дарэчнасці наступныя моўныя адзінкі: *У крамы горада наступілі дары восені. Пасля суботніка дрэвы і кусты прапісаліся ў нашым двары.*

Сітуацыйная дарэчнасць маўлення патрабуе такі выбар моўных сродкаў, які падыходзіць толькі для канкрэтнай сітуацыі. Інакш кажучы, нельга гаварыць узнёсла пра адмоўныя з’явы, выкарыстоўваць вобразнасць там, дзе яна не патрабуецца (напрыклад, у тэкстах афіцыйна-справавога стылю) і г.д.

Асобасна-псіхалагічная дарэчнасць маўлення вымагае асцярожнага, абачлівага абыходжання са словам, умернага дастасоўвання маўлення да суразмоўцы, бо ў кожнага чалавека свой характар, псіхалогія, свая жыццёвая пазіцыя. Маўленчыя паводзіны павінны быць заснаваны на правілах этыкету, ветлівасці, добразычлівым стаўленні да іншых. Здольнасць знайсці патрэбныя словы, інтанацыю ў кожнай камунікатыўнай сітуацыі – гарантыя ўзнікнення «зваротнай сувязі», паспяховасці стасункаў, узаемаразумення суразмоўцаў.

5.5. Выразнасць маўлення

Выразнасцю маўлення называюць такія яго асаблівасці, якія падтрымліваюць увагу і зацікаўленасць слухача ці чытача. Выразнасць маўлення дасягаецца найперш праз трапнае ўжыванне моўных сродкаў (сінонімаў, параўнанняў, метафар, перыфраз і іншых вобразна-выяўленчых элементаў, што дапамагаюць зацікавіць, прыцягнуць увагу слухачоў, даць ацэнку, павысіць узровень успрымання інфармацыі). Да сродкаў узмацнення выразнасці адносіцца таксама і ўменне правільна карыстацца самымі звычайнымі словамі, сінтаксічна арганізоўваць іх у тэкст.

Сродкі выразнасці максімальна выкарыстоўваюцца ў мастацкім і публіцыстычным стылях, часам у гутарковым маўленні.

Асноўнымі лексічнымі сродкамі выразнасці з’яўляюцца наступныя тропы: параўнанне, эпітэт, метафара, метанімія, сінек-

даха, перыфраза, алегорыя, іронія, гіпербала і літота.

Метафара. Сярод выяўленчых сродкаў мовы метафара (грэч. *metaphora* ‘перанос’) вылучаецца найперш сваім вобразным багаццем. Пры кампактнасці формы яна звычайна мае глыбокі мастацкі змест. А спецыфіка вобразнага мыслення чалавека такая: чым больш эканомна аформлена ўражанне ад рэчаіснасці, тым больш яркая асацыятыўнасць узнікае ў працэсе яе пазнання.

Метафара – гэта новая семантычная функцыя слова, заснаваная на пераносе назвы з аднаго прадмета на другі. Такі перанос магчымы з-за падабенства іх знешніх адзнакаў, формаў, уласцівасцяў і г. д.: *Пажоўкля бярозы стаялі над плынню, гарэлі добрым і негарачым агнём, асыталі часам на траву рэдкія жарынкі лісцяў.* (У. Караткевіч); *Яшчэ не адпявала лета на полі звонкай збажыной.* (А. Астрэйка); *Калі ж над водамі прыцёнкам узыходзіў месяц малады, – тады глядзелася сасонка ў люстэрка сіняе вады.* (П. Трус).

Метанімія. Метанімія (грэч. *metonomadzo* ‘перайманоўваць’) – троп, заснаваны, у адрозненне ад метафары, не на падабенстве, а на сумежнасці паняццяў: *На дом асадніцкі сярдзіта Глядзелі моўчкі Петрушы [жыхары вёскі].* (Я. Колас); *На варту ў Верасаве выходзілі па дзве хаты засаб.* (В. Адамчык); *І гэты тупат, беганіна і нейкая глухая валтузня на калідоры. Што гэта значыць? Маўчала і наструнена слухала гэтую цішыню на калідоры, падазроную валтузню ўся камера.* (В. Адамчык). У гэтых прыкладах лексемы *Петрушы, хата, камера* складаюць аснову прасторавай метаніміі: ***населены пункт, будынак, памяшканне – людзі, якія там знаходзяцца, жывуць.*** Дынамічнасць выяўлення патрабуе ад аўтараў скарыстання прыёму прасторавай сумежнасці, калі паняцце ‘людзі’ асацыюецца з паняццем ‘вёска, будынак, памяшканне’. Падобныя метаніміі най-больш пашыраныя ў беларускай літаратурнай мове. Яны выкарыстоўваюцца ва ўсіх стылях і часам зусім пазбаўлены экспрэсіі: *клас уважліва слухаў настаўніцу; універсітэт праводзіць дзень адчыненых дзвярэй* і г. д.

Вядомы таксама іншыя тыпы метаніміі:

1) перанос назвы дзеяння на яго вынік: *праца (з самай раніцы пачынаецца праца і гэта выдатная праца – манаграфічнае*

даследаванне мовы беларускага народа);

2) перанос назвы матэрыялу на выраб з яго: *крышталё* – від свінцовага шкла і посуд (*выстаўка крышталю завода «Нёман»*);

3) перанос назвы дзеяння на месца, дзе адбываецца гэтак дзеянне: *пераход* (*пераход вуліцы тут забараняецца і падземны пераход*);

4) перанос назвы аб'екта ведаў на галіну ведаў: *граматыка* (*граматычны лад мовы і навука аб граматычным ладзе*);

5) перанос імя аўтара на яго твор: *чытаць творы Максіма Багдановіча і чытаць Багдановіча*;

6) перанос назвы прыроднай уласцівасці на таго, хто валодае ёю: *тэнар* – высокі мужчынскі голас (*лірычны тэнар*) і спявак з гэтым голасам (*вядомы тэнар*).

Асобны від метаніміі – **антанамасія** (грэч. *antonomasia* ‘перайменаванне’) – троп, заснаваны на ўжыванні ўласных імён у значэнні агульных назоўнікаў: *Усе мяцяжы і паўстанні, усе пятлюры і калчакі, кулацкія бунты і банды крыміналістаў – работа адных рук.* (С. Грахоўскі); *Працы ў зорках – акіян бяз-мерны, // Важна, што мы здолелі пачаць. // Сотні новых Юрыяў і Германяў // У калысках ярасна крычаць.* (П. Панчанка). У мове замацавалася выкарыстанне ў пераносным значэнні слоў *донкіхот, донжуан, лавелас* і інш. Некаторыя імёны персанажаў могуць выкарыстоўвацца як выразны сродак мовы: *Мікіта Зносак, Гар-лахвацкі, Зёлкін, Туляга, Сотнікаў* і інш.

Адным з відаў метаніміі з’яўляецца **сінекдаха** (грэч. *synecdoche* ‘суаднесенасць’). Гэты троп заснаваны на ўжыванні назвы часткі замест цэлага, замене множнага ліку адзіночным, агульнага (родавага) прыватным (відавым) і наадварот. Пры гэтым утвараецца прадметная пара, члены якой знаходзяцца ў пэўных колькасных адносінах. Можна адзначыць некалькі выпадкаў такіх адносін:

1) назвы частак цэла чалавека ўжываюцца са значэннем ‘чалавек’: *Дзве рукі ў паласатых рукавах моўчкі забралі міску і лыжку.* (Я. Брыль);

2) адзіночны лік можа ўжывацца замест множнага і наадварот: *Ваявалі. Хацелі выжыць. Каб выжыць, і немца білі – ён жа знішчыць усіх хацеў, немец* (Т. Бондар); *Якія толькі ста-*

годдзі цябе не хрысцілі ў сваіх **Дняпрах**, а ты язычнікам так і застаўся. Човен. (Р. Барадулін);

3) назва адзення ўжываецца замест назвы чалавека: *А Галыга да **сярмягі** зварачаецца з смяшком: «Ну, што скажа пан музыка, саматужны мой Шапен?»* (Я. Колас); *Паварочваю галаву ў бок паралонавых **куртачак**, але яны ўжо згрудзіліся на лаўцы, зліўшыся ў адну чырвоную пляміну.* (Т. Бондар);

4) назва агульнага (родавага) паняцця пераносіцца на прыватнае (відавое) і наадварот: *– Дзе ружжо? Падавай яго сюды, мярзавец! – крычыць **начальства** і нагамі тупае.* (Я. Колас); *Вечарамі засаўка тая даволі часта прыпаднімалася, і **ўлада** – гер вахман, калі быў цвярозы, зіркаў адтуль на сваіх падначаленых.* (Я. Брыль).

Параўнанне. У беларускіх літаратурных творах параўнанне – шырокаўжывальны троп. Гэта адзін з моўных сродкаў, з дапамогай якога дасягаецца трапная характарыстыка якіх-небудзь прадметаў, з’яў ці ствараецца яркі запамінальны вобраз. Параўнанне, у адрозненне ад іншых выяўленчых адзінак, мае больш свабодную спалучальнасць кампанентаў. Такая асаблівасць гэтага тропа дае мастаку слова прастор для творчай ініцыятывы пры вобразнай характарыстыцы таго ці іншага аб’екта. Даследчыкі мовы сведчаць, што параўнанне, удала знойдзенае таленавітым пісьменнікам, здольна не менш паэтычна, чым метафара, перадаць пачуцці, думкі, перажыванні. Яно дапамагае зрабіць малюнак па-мастацку дакладным, наглядным, жывапісным.

Параўнанне звычайна заснавана на супастаўленні двух кампанентаў (аб’екта і суб’екта параўнання) па іх падабенстве: *А там за возерам, **як струнка**, пралегла роўненька чыгунка.* (Я. Колас); *Цяпер ён (Міця) пабег у лезнявіцкі шчытнік –зірнуць, ці не выскачылі з-пад слізкае кастрыцы жоўценькія, **як кветкі**, лісіцы* (В. Адамчык). У прыведзеных прыкладах суб’екты параўнання (словы *чыгунка* і *лісіцы*) збліжаюцца з аб’ектамі (словы *струнка* і *кветкі*) па тым падабенстве, якое выражана словамі *роўненька* і *жоўценькія*. У выніку спалучэння гэтых кампанентаў параўнання ствараецца мастацкі вобраз, які дапамагае больш выразна перадаць змест выказвання.

У залежнасці ад сродкаў сувязі параўнанні падзяляюцца на злучнікавыя і бяззлучнікавыя. Найбольш пашыраныя злучніка-

выя параўнанні. Яны афармляюцца пры дапамозе злучнікаў *як, нібы, быццам, бы, нібыта, быццам бы, што, чым, як бы* і інш. Злучнікі пры гэтым выконваюць ролю фармальнага паказчыка тропа і выражаюць пэўныя сэнсава-граматычныя адносіны паміж суб'ектам і аб'ектам. Напрыклад, параўнанні са злучнікам *як* выражаюць супастаўленне суб'екта і аб'екта на аснове сцвярджальнага характару іх падабенства, гэта значыць, што катэгарычнасць яго не выклікае сумнення ў свядомасці чытача: *Пад столлю вялізнай залы гучала мяккая, як ручайна, пявучая, як голас птушкі, гнуткая і цвёрдая адначасова, лаканічная мова.* (У. Караткевіч); *...бегла вузкая, двум вазам не размінуцца, затравелая вулачка, засыпаная дрыготкім, як тапалёвы пух, сняжком.* (В. Адамчык). Параўнанні са злучнікам *як* у беларускіх літаратурных творах найбольш ужывальныя. Блізкі па сэнсавым адценні да злучніка *як* у структуры параўнання злучнік *што*. Тропы з гэтым злучнікам таксама сцвярджальнага характару: *Пакрышанае дрэва паляжа на дол цвёрдае, што камень, і белае, як сыр.* (І. Пташнікаў); *Міця ўчуў, як дрогкі, слізкаваты, што смоўж, холад падкрадваецца і да яго душы.* (В. Адамчык). У мове твораў параўнанні са злучнікам *што* сустракаюцца рэдка.

У параўнаннях са злучнікамі *нібы, нібыта, быццам, быццам бы* выразна не выяўляецца катэгарычнасць падабенства, яно выражаецца з адценнем меркавання, няпэўнасці: *Згусціліся сілы магутных вод, і сыплюцца кроплі дажджу, нібы шрот.* (Я. Журба); *...лісцікі на дрэвах, абсыпаныя расой, ззялі, быццам зялёныя шкельцы* (В. Хомчанка); *Дубы былі выносныя, стройныя, бы точаныя.* (Я. Колас).

Сярод бяззлучнікавых параўнанняў часцей сустракаецца творны склон назойніка (аб'ект параўнання) з пераносным значэннем, які адначасова абазначае якасць дзеяння суб'екта і яго метафарычную характарыстыку. Сродкам сувязі паміж суб'ектам і аб'ектам **творнага параўнання** выступае дзеяслоў. Назойнік творнага склону прымыкае да дзеяслова і ў залежнасці ад яго семантыкі стварае вобразную характарыстыку суб'екта параўнання: *І панскі дом з ласіным рогам на Міхася глядзеў астрогам.* (Я. Колас); *Над вуліцай цёмна-сіняй дарогай плыло, усыпанае ядранымі і мігальліва-калючымі зоркамі, нізкае неба.* (В. Адамчык).

Адным з тыпаў творнага параўнання, які пашыраны ў мо-

ве мастацкай літаратуры, з'яўляецца **творны абарачэння**, пры дапамозе якога вобразная характарыстыка чалавека дасягаецца праз параўнанне з жывой прыродай, часцей з жывёламі і птушкамі: *Ваўчком Алёнка назірае, яе тут Зося абнімае.* (Я. Колас); *Але Камашыла... стаяў ужо за брамкаю. Нарэшце разгледзеўшы Чэсю, узняўся мядзведзем і распасцёр рукі.* (В. Адамчык). Творны абарачэння, як і ўвасабленне, – самы старажытны троп, бо ў ім увасобілася такая рыса мыслення нашых продкаў, як татэмізм.

Эпітэт. Як і папярэднія тropy, эпітэт (грэч. *epitheton* ‘прыдатак’) таксама валодае высокай мастацкай выяўленчасцю, значна ўзмацняе вобразнасць мовы твора, надае ёй паэтычную непаўторнасць. Эпітэт – гэта азначэнне, якое метафарычна характарызуе, ацэньвае прадметы ці з’явы: *Ночкай зоры глядзяць залатыя.* (Я. Купала); *Даўно абляцелі дрэвы, даўно стала жалезнай гразь на палявых дарогах, а снегу ўсё не было.* (У. Караткевіч).

Функцыі эпітэтаў найчасцей выконваюць:

– прыметнікі: *Зялёныя сосны з медзянымі стваламі стройна цягнуцца ўвысь.* (В. Іпатава); *Малочна-залацістае святло палілося на цёмную раку.* (Л. Дайнека);

– дзеепрыметнікі: *Ігумен выйшаў на мур і ўбачыў проста перад брамай расхрыстанага пана з ашклянелымі вачыма.* (У. Караткевіч);

– прыслоўі: *Цёмная вада пняшчотна казытала шчокі.* (Л. Дайнека);

– прыдаткі, выражаныя адзіночнымі назоўнікамі: *Я кожны дзень бяруся за пярэ – і прылятаюць думы-пчолы.* (К. Буйло).

Да эпітэтаў не адносяцца так званыя лагічныя, бязвобразныя азначэнні. Напрыклад: *Па адзін бок дарогі стаялі больш ёлкі, але такія цёмныя і панурныя, што нічога добрага не казалі майму сэрцу.* (Я. Колас). Слова *цёмныя* ўжыта з прамым значэннем, *панурныя* – з пераносным; значыць, першае – лагічнае азначэнне, другое – эпітэт.

Перыфраза. Перыфраза (грэч. *periphrasis* ‘пераказ’) – апісальны выраз, які вобразна называе і характарызуе прадмет, прымету, дзеянне, што звычайна абазначаюцца адным словам: *Дуж ты, дуб стары, Сын вякоў сівых!* (Я. Колас); *Спачатку высока-высока ў небе з’яўляюцца шэрыя, нават адчуваеш – халаднаватыя ўжо! – воблакі, якія ў нас называюць шэрымі коньмі*

восені.(Я. Сіпакоў).

Не ўсе перыфразы маюць метафарычны характар, ёсць і такія, у якіх захоўваецца прамое значэнне слоў, што яе ўтвараюць: *горад на Нямізе* (Мінск), *людзі ў белых халатах* (медыкі) і г. д. Такія перыфразы – нявобразныя. Да тропы адносяцца толькі вобразныя перыфразы, бо ў іх словы ўжываюцца ў пераносным значэнні. У адрозненне ад вобразных перыфразы нявобразныя выконваюць у маўленні не эстэтычную, а сэнсавую функцыю, дапамагаючы аўтару дакладней выказаць думку, падкрэсліць тэму ці іншыя асаблівасці апісванага прадмета, пазбегнуць паўтораў.

У публіцыстычным стылі выкарыстоўваюцца звычайна традыцыйныя ўстойлівыя перыфразы: *сталёвыя магістралі* (чыгунка), *чорнае золата* (нафта), *стэпавы карабель* (камбайн), *блакітныя дарогі* (рэкі), *другі хлеб* (бульба), *беларускае мора* (возера Нарач), *блакітнае паліва* (газ) і інш. Часта перыфразы ўжываюцца ў загаловах газетных артыкулаў, нарысаў: «*Бранявы ічыт Радзімы*» (назва артыкула аб бранятанкавых войсках), «*Апошнія акорды алімпійскай сімфоніі*» (назва артыкула аб апошніх выступленнях удзельнікаў спартыўнай алімпіяды).

Аднак сустракаюцца выпадкі, калі перыфраза эфектыўна не выконвае сваю стылістычную функцыю. Гэта адбываецца тады, калі створаная аўтарам перыфрастычная назва ў эмацыянальна-экспрэсіўным плане штучная, эстэтычна недасканалая: *гара металалому* (штанга), *жалезная гульня* (цяжкая атлетыка), *музычная скрыня* (піяніна), *уладальнік дошкі і крэйды* (настаўнік), *залаты шчаслівец* (спартсмен, які на спаборніцтвах заваяваў залаты медаль) і інш.

Гіпербала. Гіпербала (грэч. *hyperbole* ‘перабольшанне’) – вобразны выраз, у якім рэзка перабольшваецца пэўная якасць або ўласцівасць чаго-небудзь:

Рукі мазалямі накрыты век цэлы.

Мазалёў тых хапіла б, каб усіх гультаёў надзяліць.

Варта абхапіць далонямі кацёл вады зледзянелай –

І кацёл вады закіпіць.

А. Наўроцкі

Літота. Літота (грэч. *litotes* ‘прастата’) – вобразны выраз, у якім празмерна змяншаецца пэўная якасць або ўласцівасць чаго-небудзь. Літоту яшчэ называюць адваротнай гіпербайлай, ці гіпербайлай наадварот:

*Сабралі ўраджай.
Хочаш прывезці яго –
Мурашку ў воз запрагай.*

А. Наўроцкі

Іронія. Іронія (грэч. *eironeia* ‘прытворства, насмешка’) – выраз, у якім прыхаваная насмешка тоецца за знешняй пачцівасцю выказвання:

*Вясна. Сонца ўзьходзе,
Свеце на зямлі;
Дух збудзіўся ў народзе, –
Усталі, пайшлі...
А ты, браце, спі!..
Спі, на слёзы і на гора
Рукою махай;
Хоць зрабіў бы ты з іх мора,
Але кажы: няхай!
Няхай тыя ўставаюць
Рана да зары,
Што свабодачку кахаюць! –
А ты, браце, спі!...*

Я. Купала

Выкарыстоўваецца іронія ў многіх жанрах вуснай народнай творчасці – прыказках і прымаўках, загадках, анекдотах, фразеалагічных параўнаннях і іншае: *на чужой старане і рак рыба; ці то свінні елі, ці шляхта папасалася; весела як рыбцы на кручку; прыйшоўся як вол да карэты.*

У мастацкай літаратуры іронія з’яўляецца асновай многіх сатырычных твораў – эпіграм, пародый, баек і інш. Са злосна-з’едлівым адценнем іронія называецца сарказмам.

Алегорыя. Алегорыя (грэч. *allegoria* ‘іншасказанне’) – мастацкі выраз, у якім абстрактнае паняцце перадаецца праз канкрэтны вобраз. Яшчэ ў старажытнасці быў вядомы шэраг алегарычных вобразаў: *вагі* (правасуддзе), *сэрца* (любоў), *крыж* (ве-ра) і г. д. Алегарычныя вобразы пашыраны ў фальклорных творах, дзе жывым істотам, з’явам прыроды надаюцца якасці, уласцівыя чалавеку. Напрыклад: хітрасць перадаецца праз вобраз лісы, баязлівасць – праз вобраз зайца, мудрасць – праз вобраз савы, упартасць – праз вобраз асла, працавітасць – праз вобраз каля і г. д. Алегарычны сэнс маюць некаторыя прыказкі і прымаў-

кі, іншасказальныя выразы: *Найшла каса на камень; Валачыў воўк, павалакуць і воўка; прыйшла восень* (у значэнні ‘наступіла старасць’), *замяло снегам дарогі* (‘мінулае не вернецца’) і г. д.

Да сінтаксічных сродкаў выразнасці маўлення адносяцца **стылістычныя фігуры**. Гэта сінтаксічныя адзінкі мовы са своеасаблівай будовай, якія выкарыстоўваюцца з мэтай узмацнення выразнасці выказвання. Найбольш распаўсюджанымі стылістычнымі фігурамі з’яўляюцца *анафара, антытэза, бяззлучнікавасць, градацыя, зварот, інверсія, кальцо страфы, кампазіцыйны стык, паралелізм, парцэляцыя, паўтор, перыяд, рытарычнае пытанне, шматзлучнікаваць, шматпрыназоўнікавасць, эліпсіс, эпіфара*.

Анафара (ад грэч. *anaphero* ‘паўтарэнне’), або адзінапачатак, – паўтарэнне аднолькавых слоў ці выразаў у пачатку сказаў або абзацаў:

*А ўсё лясы ды пералескі,
Бары, дубровы ды гаі.
А ўсё пагоркі, ды лагчыны,
Ды касагоры, ды равы.
А ўсё азёры ды азерцы,
Бруенне рэчак, плыннасць рэк...*

Н. Гілевіч

Антытэза (ад грэч. *antithesis* – ‘супрацьпастаўленне’) – стылістычны прыём, у якім супрацьпастаўляюцца або сутыкаюцца ў блізкім кантэксце процілеглыя паняцці, тым самым выяўляюцца іх адметныя рысы, узмацняецца кантрастнасць іх асэнсавання: *І яшчэ смыслела ў грудзях ад горычы: пачуццё, мабыць, вядомае ўсім, хто на пераможным этапе вайны дайшоў да Германіі, бачыў апанутыя ў мур, камень вёскі, дабротныя, агароджаныя ад усяго свету двары баўэраў, іх вастраверхія, крытыя чараніцай дамы. А нашы вёскі, нібы статак авечак, што збіліся ў летнюю спякоту, дый тыя папаленыя, зруйнаваныя; пагарэльцы, якія вылазілі з зямлянак, ставілі хаткі на жывую нітку – абы хутчэй улезці пад дах. (І. Навуменка);– Бачыш, дрэннага без добрага не бывае, – падміргнуў, засмяяўся Рыжы. (Б. Сачанка); А ці бывае проста ўсё ў людзей, у кожнага ж свой падыход да жыцця, пачатак і канец, нараджэнне і смерць, яны ж не падпарадкаваны ні загаду, ні прадпісанню... (В. Казько).*

Бяззлучнікавасць, або **асіндэтон** (ад грэч. *asyndeton* – ‘нязвязанае’), – стылістычны прыём, заснаваны на неўжыванні злуч-

нікаў паміж аднароднымі словамі і сказамі. Гэта надае выказванню сцісласць, дынамізм:

*Мужчына. Жанчына. Чаканне.
Шуканне. Блуканне. Час.
Жанчына. Мужчына. Спатканне.
Вітанне. Пытанне. Адказ.
Мужчына. Жанчына. Дыханне.
Сэрцабіццё. Забыццё.
Жанчына. Мужчына. Каханне.
Мужчына. Жанчына. Жыццё.*

А. Вярцінскі

Градацыя (ад лац. *gradatio* ‘паступовае павышэнне, узмацненне’) – размяшчэнне слоў (словазлучэнняў, частак складанага сказа), пры якім кожная наступнае ўзмацняе (радзей паслабляе) значэнне папярэдняга, у выніку чаго нарастае інтанацыя і эмацыянальна-сэнсавая выразнасць выказвання: *Выла, гуло ў коміне, секла снегам, бы ўсё адно шротам, у замураваных холадам вокны. Шалеў вецер – ірваў, шкуматаў саламяныя і чаратовыя стрэхі, гнуў як не да самага долу голае голле абсад, гойсаў, бы апантаны, па дварах, альсах, балотах.* (Б. Сачанка); *Жыццё тым часам мералася на пуды, цэнтнеры, гектары.* (І. Шамякін); *Ты – наш сцяг, што нікому, нікому на свеце, нікому // Не дамо абмяць, апаганіць, забыць ці мячом зваяваць.* (У. Караткевіч).

Зварот, або апастрофа (ад грэч. *apostrophe* – ‘асабісты зварот’), – выказванне, звернутае да памёршай ці адсутнай асобы як да прысутнай:

*Чарней, чарней, сястра-дуброва,
Чарнец з табой нам удваіх:
Ты па сваім лісі, дуброва,
А я – па лецейках сваіх.
Тваё лісцё, сястра-дуброва,
Зноў забуе па вясне,
А мне лецейкі, дуброва,
Ужо не вернуцца ка мне...*

Н. Гілевіч

Іду, як заўсёды, ў купалаўскі сад, // Падняўшы каўнер і насупіўшы кепку. // А ў садзе шуміць залаты лістапад... // Шапчу я: Іван Дамінікавіч, кепска... (П. Панчанка).

Інверсія (ад лац. *inversio* ‘перастаноўка’) – адваротны пара-

дак слоў, які з'яўляецца адступленнем ад звычайнага парадку слоў у сказе з мэтай выдзеліць сэнсава ці эмацыянальна пэўнае слова выказвання: *У лунанні сцягоў, у крыві братазабойчай вайны, у суровых гімнах, у перамогах і горычы ішла на зямлю новая эра.* (У. Караткевіч); *І плылі на ёй (рэчцы) марскія параходы, і ляцелі над ёй марскія чайкі, а там, дзе былі балоты, чэзлыя кусцікі алешніку і лазы, сцяною стаяла пшаніца, хвалявалася пшанічнае мора.* (В. Казько); ... *яліны і сосны бездапаможна гайдаюцца. Такія моцныя, непарушныя, калі ціха.* (Я. Брыль); *Але ўсё роўна вяртаюцца ў родныя, асірацелыя хаты за калючым дротам самасёлы.* (Я. Сіпакоў).

Кальцо страфы – стылістычны прыём, які заключаецца ў тым, што сказ пачынаецца і заканчваецца аднолькавымі словамі або словазлучэннямі:

Абцяю ночы бяссонныя,

Дні

Пахмурныя і бясконцыя,

Абцяю крутыя дарогі,

Абцяю чаканне,

Трывогі,

І вялікую веру,

І шчырую вернасць –

абцяю.

А шчасце?..

Не знаю.

(В. Зуёнак)

Кампазіцыйны стык – паўтарэнне ў пачатку новага сказа слоў, якія заканчваюць папярэдні сказ: *Прыстаў грозна зірнуў на ўрадніка. Ураднік апусціў вочы і зірнуў на стражніка, стражнік – на соцкага. Соцкі стаяў бокам і смяяўся ў рукаў.* (Я. Колас); *Ідзе час, а я ўсё сяджу. Сяджу без дум, без сілы.* (В. Быкаў); *А ён ужо хвалюецца. Хвалюецца бадай мацней, чым перад сваёй першай аперацыяй.* (І. Шамякін); *Ён (Жаваранка) кінуў вачы-ма ў кут на памост. Памост быў чыста падмецены, відаць былі жоўтыя, аскобленыя сасновыя круглякі.* (І. Пташнікаў).

Паралелізм (ад грэч. *parallelos*– ‘той, што ідзе побач; паралельны’) – гэта аднолькавая сінтаксічная будова суседніх сказаў,

абзацаў і іншае: Думаў лес, шапочучы веццем, калі набягаў ветрык, а ў спакоі некуды збягаючы сам, ці не ў вечнасць, тую самую вечнасць, якой заўсёды ўласціва думка, у якой і жыве думка. Думалі антоны-буслы, што ў белых святках выйшлі на сенажаць і замерлі, зачараваныя самі сваімі святкамі і адзеннем, у якое прыбралася зямля, абяцаючы добрую восень і зімку. (В. Казько).

Купалле. Цёмная ночка купальская...

Святкаванне Купалля адбываецца на ўзбярэжжы ракі ці возера. Калі побач няма вады, то выбіраецца якая-небудзь лясная палянка. Цэнтральнае месца, вакол якога разгортваецца свята, займае рытуальны агонь.

Удзень хлопцы для купальскага вогнішча рыхтуюць дровы, галлё, салому... Шмат клопатаў і ў дзяўчаты. Яны разыходзяцца па лугах, палях, лясных ускраінах і збіраюць кветкі для абрадавых вяночкаў. Арамя таго, абайныя гаспадыні і добрыя знаўцы народнай медыцыны збіралі і збіраюць розныя лекавыя травы: васількі, рамонкі, браткі, чыстацел, руту-мяту, з якіх робяць розныя адвары, настойкі, мазі для лячэння хвароб.

Купалле. Кароткая ночка купальская...

Гарыць, шугае да неба агонь, закрываючы зоркі, якія падаюць у дрымотную цемрадзь і апоўначы прарастаюць цудоўнымі папараць-кветкамі.

Вакол агню гульня, вясёлыя карагоды, песні... Дзяўчаты, як кветкі, у вяночках...

Як толькі полымя агню трошкі ападае, хлопцы і дзяўчаты скачуць праз агонь. На думку нашых продкаў, ачышчэнне агнём было абавязковым абрадам перад жнівом, а для маладых людзей – перад шлюбам.

А зірніце на рэчку. Яна свеціцца нейкім асаблівым святлом. Ідуша твая, нейкая незямная, здаецца, плыве ў загадкавую далечынь, прагне кахання. Не, гэта плывуць вяночкі з валошкаў. І шчасцем поўніцца ўсё наваколле, і папараць-кветка расцвітае апоўначы, і трэба спяшацца, каб знайсці яе. Але не кожнаму гэта ўдаецца.

Купалле. Ружовае ранне купальскае...

Сонца выплывае з-за гарызонту, як бы іграючы і танцуючы. Хлопцы і дзяўчаты пускаюць на ваду вянкi, купаюцца ў ранішняй расе, у рацэ. Людзі ведалі, што раса на Купалле валодае магічнай сілай: яна дапамагае стаць чыстым і прыгожым, перасце-

рагае ад розных хвароб.(«Звязда»)

Парцэляцыя – стылістычны прыём з мэтай экспрэсіўнага выдзялення таго ці іншага элемента выказвання. Сутнасць парцэляцыі – у дапаўненні асноўнага выказвання дадатковай інфармацыяй, якая ўзнікае пасля таго, як выказана асноўная думка. Гэта стварае ўражанне непасрэднасці маўлення, перадае асабліва сці гутарковай мовы. Па канструкцыі парцэляцыі ўяўляюць самастойны сказ, які далучаецца да асноўнага выказвання: *Неўзабаве з-за сцяны пачуўся голас:*

– *Хто вы, людзі? І што вам трэба?*

– *Мы з мірам прыйшлі. Без жалеза і агню. Па любоў прыйшлі, – зычна адказаў Ядрэйка, адказаў, відаць, ужо вядомымі яму словамі. (Л. Дайнека); Я (Андрэй) вельмі люблю радзіму. Часам да слёз. (У. Караткевіч); Яна (зямля) памерла жывая. І жыве мёртва. У мёртвай зоне. (Я. Сіпакоў); Кволы твой кватрант. Слабенькі. Што дзіця. (І. Шамякін).*

Паўтор – спосаб арганізацыі тэксту з мэтай узмацнення пэўных кампанентаў твора і тым самым павялічыць іх значэнне ў кантэксце, узмацніць іх эмацыянальнае ўздзеянне: – *Не ідзі!.. – Алёша аж закрычаў, забыўшыся на ўсё. – Яма ўкрыві... Пясок ўкрыві... Пальцы мае ўкрыві... (І. Пташнікаў); Ён (імператар) пазбегнуў сустрэчы з ёю (маладой асобай) ў Смаргоні, але яна здагнала яго тут. Яна помсціла яму ў абліччы графіні Манталон, падсыпала атруту ў віно і хавала мышы як за шпалерамі і ў прыскрынках стала. Яна прымусіла яго зневажаць свой розум генія нікчэмнымі думкамі і падазрэннямі. А потым, ужо ў сваім сапраўдным абліччы, прыйшла ў ягоныя сны.*

Яна вярнула яму сілы, зрабіла здаровым, каб потым катаваць яшчэ страшней. Яна прыйшла судзіць яго ад імя свайго і ўсіх іншых народаў. Яна перашкодзіла яму вярнуцца ў Еўропу, але ёй гэтага мала. (У. Арлоў).

Ёсць у кожнага ў нас куточак зямлі, да якога ўсім сэрцам сваім прыкаваны-прыварожаны, усімі лепшымі думкамі сваімі. Адсюль і Радзіма для нас пачынаецца, увесь свет неабдымны.

Для мяне гэты куточак – Полаччына. Край блакітных азёр, звонкіх чыстых крыніц, пявучых меднастволых бароў. Край, у косы якога ўплецены стужкі задумлівых рэк. Край, дзе вятры вольныя ўскрыльваюць, дзе песні самыя мілагучныя лунаюць.(В.

Лукша).

Перыяд – спецыфічная сінтаксічная канструкцыя ў форме складанага сказа, у якой спалучаецца разгорнутае выказванне з рытмічнасцю, асаблівай танальнасцю. Перыяд складаецца з дзвюх частак: першая з іх з’яўляецца зачынам (чытаецца з павышанай інтанацыяй), а другая – развязкай (чытаецца з паніжанай інтанацыяй). Паміж часткамі перыяда, як правіла, ёсць паўза, своеасаблівы кульмінацыйны пункт. Змест перыяда характарызуецца адзінствам тэмы і завершанасцю выражэння думкі:

*Бывае, спатрэбіцца ўзімку
Пламень, не злоўлены летам,
Бывае, што мала пахаў
У моры травінак і красак,
Бывае, не хопіць колераў
У вясновым квяцістым разліве,
Бывае, так мала гукаў
Чуецца ў моры лесу,
Бывае, не радуюць песні
Мора крылатага птушак –
Тады я іду да цябе,
Мой акіян вялікі,
У які ўсе моры ўпадаюць,
Мая адзіная мова.*

Я. Сіпакоў

Рытарычнае пытанне (ад грэч. *rhetorike* ‘аратарскае’) – адна з самых распаўсюджаных стылістычных фігур у мове мастацкай літаратуры і публіцыстычных тэкстаў. Рытарычнае пытанне аформлена ў відзе пытальнага сказа са сцвярджалым зместам і не патрабуе прамога адказу: ...**Хіба чыстая вада можа быць бруднаю? Хіба чыстая трава можа быць нячыстай? Хіба цялятка можа быць забруджаным, калі яно п’е чыстую вадзіцу і скубе чыстую травіцу?**(Я. Сіпакоў); **Сцежкі, дарогі зраўняліся з полем, іх пазасыпала, пазамятала, ды так, што не толькі з вёскі – з хаты нельга было выйсці. Ды і куды асабліва пойдзеш?**(Б. Сачанка); **Літаратура – само жыццё, няхай сабе і ва ўмоўнай форме, а хіба пра жыццё можна расказаць толькі наморшчыўшы лоб і ўзняўшы вочы ў неба?** (І. Навуменка).

Шматзлучнікаваць, або **полісіндэтон** (ад грэч. *poly* – ‘шмат’ і *sundetón* – ‘звязае’), – выкарыстанне адных і тых жа злучнікаў паміж аднароднымі словамі і сказамі. Гэты стылістычны прыём дапамагае звязаць аднародныя словы і сказы ў сінтаксічнае адзінства, сэнсава выдзеліць іх, прыцягваючы ўвагу рэцыпіента, надаць выказванню запаволены тэмп, узнёсласць, стварыць паралельнасць, адначасовасць дзеянняў: *Ёсць у кожнага ў нас кутчак зямлі, да якога ўсім сэрцам сваім прыкаваны-прыварожаны, усімі лепшымі думкамі сваімі. Адсюль і Радзіма для нас пачынаецца, увесь свет неабдымны. І дзе б мы ні былі, сілай неадольнай нас цягне туды, да дзяцінства, да юнацтва нашага. І кожная такая сустрэча абячае нямаля, бо жыццё заўсёды здзіўляе радасцю стварэння. І за справамі людзей, якія жывуць у гэтым дарагім для сэрца куточку, сочыш асабліва раўніва, асабліва ўважліва.* (В. Лукша).

Радзіма – гэта і сонца ў цябе над галавою, і паветра, якім дышаеш, гэта і вернасць твайго друга, і мова, якую даў табе народ, і песня, што засталася ад прадзедаў, і легенда заўтрашняга твайго дня, і гераічная слава бацькоў, і тая сонечная дарога, якой сёння ты ідзеш горда ў сваю будучыню. (К. Кірэенка).

Шматпрыназоўнікаваць – ужыванне некалькіх аднолькавых прыназоўнікаў у сказе з мэтай асабліва падкрэсліць значэнне таго, пра што вядзецца гутарка:

Аб вясёлым цёплым доме,
Аб вясновых кветках першых,
Аб суседзях невядомых
Напісаць хачу я вершы.

П. Панчанка

У гэты навальнічна-магутны рокат дзвюх музычных стыхій задушэўна ўпляталіся песні пра слуккіх прыгонных ткачых,*пра* Нёман, быстры і чысты, як быццам з расы,*пра* юнака, што памірае ў турме, пакідаючы любовы свой край у пакуце,*пра* ясную крынічную ваду, што плешчаца ў залаціста-сасновых вёдрах прысухі-суседачкі... (Я. Брыль)

Эліпсіс (ад грэч. *elleipsis* ‘пропуск’) – свядомы пропуск якога-небудзь члена сказа, які лёгка ўзнаўляецца з кантэксту. Пропуск слова надае выказванню асобны дынамізм і экспрэсію: *–Так і быць, трошкі растлумачу. У творчасці ўсё вельмі індывідуаль-*

на. Адзін прызнае адно, другі – зусім іншае. Адзін думае, глядзіць на свет так, другі – зусім інакш. (Б. Сачанка); І да Бабруйска скрозь – раўніна, І за Бабруйскам – раўніна... (Н. Гілевіч).

Ад эліпсіса неабходна адрозніваць **недаказ** – моўны зварот, у якім аўтар свядома не выказвае да канца думку, тым самым даючы чытачу (слухачу) самастойна здагадацца, якія словы прапушчаны: *– Дык ты за мае шырокія плечы ... – пасля гэтых прамых слоў Шахрай трошкі вільнуў убок, загаварыў больш па-сяброўску, амаль з даверам: – Як толькі перабраўся ў Мінск, сеў у крэсла, усе былыя дружбакі згадваюць пра Шахрая, калі ім толькі прыпячэ, калі смажаным запахне.* (В. Казько); *Васіль сцяў губы, апусціў рукі. Пастаяў як бы ў роздуме, потым сказаў:*

– Ты спаць кладзіся, а я пайду...

– Куды? – спалохалася Поля.

– Да людзей.

– Якіх людзей?

– Ёсць у мяне некалькі такіх, каму я давяраю.

– А вернешся калі?

– Не ведаю. **Можна, сёння, а можна...** (Б. Сачанка)

Шматкроп’е паказвае на паўзу, якая выразна перадае душэўны стан персанажаў. Як стылістычная фігура недаказ часта сустракаецца ў гутарковым маўленні.

Эпіфара (грэч. *epiphora* ‘паўтарэнне’) – паўтарэнне аднолькавых слоў або групы слоў у канцы суседніх сказаў ці сумежных вершаваных радкоў:

І да Бабруйска скрозь – раўніна,

І за Бабруйскам – раўніна...

Н. Гілевіч

5.6. Чысціня маўлення

Чысцінямаўлення вызначае мэтазгоднасць увядзення ва ўжытак асобных лексічных адзінак, што маюць абмежаваную (вузкую) сферу семантычнай рэалізацыі (дыялектызмы, жарганізмы, прастамоўныя, лаянкавыя лексемы) або адносяцца да слоў, выкарыстанне якіх у беларускай мове непажадана (напрыклад: русізмы; паразітычныя гукі і словы; плеаназмы і таўталогія; запазычанні тыпу *ад’ю, чао, окей* і пад.).

5.7. Багацце (разнастайнасць) маўлення

Багацце маўлення выяўляецца ў разнастайнасці выкарыстання моўных сродкаў і ў адсутнасці ці вельмі рэдкім паўтарэнні слоў і выразаў. Частыя паўторы адных і тых жа моўных адзінак сведчаць пра абмежаваныя маўленчыя здольнасці аўтараў тэкстаў. Багацце і беднасць маўлення асобных індывідаў залежыць ад іх адукацыі, жыццёвага вопыту, умення гаварыць і пісаць, іх стаўлення да мовы як сродку зносін.

Пад паняццем «багацце (разнастайнасць) маўлення» ў першую чаргу разумеецца частата ўжывання слоў, словазлучэнняў.

Разнастайнасць маўлення дасягаецца ў першую чаргу пры дапамозе сінонімаў. Яны даюць магчымасць выказаць думку вобразна, цікава, неаднастайна, перадаюць тонкія адценні прымет і асаблівасцей прадметаў або з'яў.

5.8. Сцісласць маўлення

Сцісласць (лаканічнасць) маўлення падпарадкавана дзейнасці закону «моўнай эканоміі». У працэсе маўлення адбіраюцца найбольш рацыянальныя, зручныя для зносін моўныя сродкі, у выніку чаго тэкст скарачаецца, але застаецца нязменным ці, наадварот, павялічваецца яго інфарматыўнасць.

Маўленчая сцісласць ляжыць у аснове замены словазлучэнняў з устойлівай семантыкай аднаслоўнымі найменнямі – з двух і больш слоў узнікае адно: *электрычная піла – электрапіла, аўтамабільны бум – аўтабум, машына для прасушвання зерня – зернесушылка*.

У навуковых тэкстах пашыраным сродкам стварэння сцісласці з'яўляецца абрэвіяцыя (скарачэнне) моўных адзінак: *ЭСН – электронны сродак навучання, АКРБ – агульнадзяржаўны класіфікатар Рэспублікі Беларусь, ТНПА – тэхнічны нарматыўна-прававы акт, БелАЗ – Беларускі аўтамабільны завод*. Лаканічнасць навуковых тэкстаў, асабліва тэкстаў дакладных навук (матэматыкі, фізікі, хіміі і іншыя), дасягаецца шляхам ужывання формул, графікаў, сімвалаў і т.п.

З'яве эканоміі моўных сродкаў супрацьстаяць працэсы, у выніку якіх узнікае так званае шматслоўе: *у красавіку месяцы,*

сем чалавек студэнтаў (плеаназм), асноўны цэнтр падзей, за-
свяціліся святлом вокны (таўталогія). Шматслоўе лічыцца сты-
лістычнай памылкай.

ПРАКТЫЧНАЕ ЗАДАННЕ

Прааналізуйце стылістычную ролю выяўленчых сродкаў мо-
вы ў мастацкім тэксце.

Варыянт 1

Сядзячы на мяжы, я назіраю паглядаў на карову і пароў
чмялёў – яны, вялікія, чорныя, з жоўтымі паскамі, ляцелі сюды і
лезлі ў норку пад чубком сухаватае травы: пад мяжою было
іхняе гняздо.

Я падняў галаву і ўбачыў: над мястэчкам стаяла цёмная хма-
ра з папяловымі краямі – кругом зрабілася сцішана і жаўтавата,
як на шарай гадзіне, і стаяла духата, як накінулі на цэлы свет
радзюжку. Хмара, варочаючыся клубкамі, ішла сюды проці вет-
ру: над мястэчкам каля шашы ўставалі аж да неба жоўтыя косы
пылу. Я ведаў, што папяловая хмара – на град. Раптам вецер
сціх, зрабілася страшна – са сполаху цвыркнуў і нізка паляцеў
над полем жаваранак. Косы жоўтага пылу пацягнуліся на поплаў,
і нечакана дыхнула скразняком і холадам, аж палягчэла. Карова
падняла галаву і стала трывожна нюхаць вецер. Рэдка, нібыта і не
хацеў, пасыпаўся град. Буйныя, велічынёю з арэх, калівы граду
зашасталі па сухім іржышчы, засакалі па сцежцы, нібы хто кідаў іх,
забаўляючыся... Хмара ішла пры самай зямлі – там нешта шумела,
гуло, як гарачыя каменні ў дзежцы з вадою. Ужо не было відаць
местачковых хат, алешніку на поплаве – там стаяла шэра-жоўтая
сцяна. Толькі два галубы, кідаючыся ў бакі, ляцелі туды, дзе яшчэ,
як радасць, сярод цёмных хмар яснала неба.

Холадам у мяне па спіне прабегаў страх – я кінуўся пад Мар-
цінаву хату, а за мною вецер каціў па ржышчы бярэма скоша-
нага гароху.

А там, над мястэчкам, над поплавам грэмела, раўло, нібы
ламалася і падала на зямлю вялікімі крыгамі неба. Мне зрабілася
страшна: я ўспомніў – казалі маці, – што калі на зямлю ўпадзе
хмара, то на тым месцы паўстане мора.

Град пабольшаў. Ён моцна сек мне па костачках, па пятах, і
раптам па галаве востра трупнула, і было чуваць, як адскочыла

вялікая, з курынае яйцо, градзіна – я аж спатыкнуўся і адчуў, як на галаве пякучай гарачынёю наліваецца гуз.

Я дабег да Марцінавай хаты і стаў пад страху: па сцяне грукацеў, нібы перавярнулі воз з каменнямі, сіняваты, што выліты са шкла, град. За вуглом стагнаў, аціхаючы, нібы клаўся там спаць, а потым тоненька скавытаў, як што яго раздзірала вялікімі кіпцюрамі, і недзе ляцеў, бэrsaўся са страшэнным свістам вецер...

А па сцяне ўсё цвёрда грукацеў град. На гарышчы нешта трашчала – ці не кроквы – і ў коміне грукалася юшка і жаласна, тоненька выў вецер – нібы хто залез на страху, усадзіў у комін галаву і страшыць...

Град зашоргаў па шкле – вецер павярнуў у вокны, хмара ваччалася назад. Па рамках білі, як палкаю, і раптам, як незнарок, патрапілі па шкле – шыба напята луснула, – на лаву, суха звонячы, пасыпалася шкло: нібы ў прорву хлынуў і холадам заліў хату вецер.

Марцін схопіў з ложка падушку і, трымаючы яе за адзін рог, падбег да акна і заткнуў шыбу.

Але град ужо радзеў, толькі са страхі густа, быццам хто, абмыўшы, яшчэ апалоскваў яе, чуваць было, лілася вада.

На дварэ, калі мы выйшлі з хаты, стаяў белаваты і нерухомы, хоць ты разводзь яго рукамі, туман. Недзе рыкалі, нібы тапіліся ў ім, каровы. Мая стаяла каля Марцінавае хаты, тыцкаючыся пысаю ў град – нюхала. Яго нападала аж па костачкі, і ён шоргаў пад нагамі, як шоргае сцукраваны напрудвесні снег. З граду вытыркаліся сцябліны зломанае ў каленцах саломы – гэта там, дзе быў загон Марцінавага жыта. (В. Адамчык)

Варыянт 2

Груша цвіла апошні год.

Усе галіны яе, усе вялікія расохі, да апошняга пруючка, былі ўсыпаны бурным бела-ружовым цветам. Яна кіпела, млела і раскашавалася ў пчаліным звоне, цягнула да сонца сталыя лапы і распасцірала ў яго ззянні маленькія, кволыя пальцы новых парасткаў. І была яна такая магутная і свежая, так утрапёна спрачалася ў яе ружовым раі пчалы, што, здавалася, не будзе ёй зводу і не будзе канца.

І, аднак, надыходзіла яе апошняя часіна.

Дняпро падбіраўся да яе спакваля, патроху, як разбойнік. У

вечным сваім імкненні скрышыць правы бераг, ён падступаў у палавень зусім блізка да яго, руйнаваў адхоны, зносіў, каб паса-дзіць у другім месцы, лазу, гвалтоўна вырываў кавалкі берага або асцярожна падмываў яго, каб раптам абурыць у ваду цэлыя брылы зямлі. Потым адступаў, да наступнай вясны, і трава лі-тасціва спяшалася залячыць раны, нанесеныя Дняпром. А ён вяртаўся зноў: дзе руйнаваў, дзе падмываў і з часам абкружыў грушу амаль з усіх бакоў...

Дняпро цячэ між высокіх берагоў спакойна і ўпэўнена, вы-мываючы з-пад адхонаў пясок, адкрываючы часам для вачэй ча-лавечых тое, што сам жа раней схаваў ад іх: наздраватыя вап-някі, чырвоныя з ліловым адценнем пліткі жалезняку і векавеч-ныя, варажскіх часоў, дубы.

Яны чорныя, як косьць, гэтыя мораныя дубы. Як абгарэлая чорная косьць. І калі бачыш на водмелі напаязанасенае пяском мокрае бервяно – адразу становіцца зразумела, адкуль узяў на-род паданне аб волатах, што спяць, засыпаныя жвірам і запле-ценыя травой, спяць, пакуль не прыйдзе час вялікай бяды і па-куль іх не пакліча народ.

...Бяда прыходзіла шмат разоў, а яны не ўваскрасалі. Можа, сапраўды скамянелі, як тыя дубы? Хто ведае?

Але плыве і плыве вялікая рака. Нас не было, а яна ўжо нес-ла свае хвалі міма заток, пушчаў і буславых гнёздаў. А калі нас не будзе, яна ўсё яшчэ будзе бегчы далей і далей, да апошняга, далёкага мора.

...Вёску Азярышча, што прыткнулася над Дняпром, на бе-лапясчаным адхоне, вясной залівае вада, і яна стаіць на востраве. Царква – убаку, таксама на востраве, і на Вялікдзень папу з прычтам часам даводзіцца не абыходзіць яе, а аб'язджаць на чаўнах.

Прайшоў Вялікдзень, моцна апала вада. На ўзвышшах ужо адараліся і адсяліся. Вёска дрэмле ў лянiвых праменнях майска-га сонца, пустая, разамлелая. І ўсё ж Дняпро, амаль зусім адсту-піўшы ў летняе рэчышча, не можа супакоіцца і лянiва точыць нізы берага... (У. Караткевіч)

6. ТЭКСТЫ ДЛЯ ПЕРАКЛАДУ

Тэкст 1

Компьютерная техника прочно вошла в жизнь как общества, так и отдельного образованного человека, стала помощником во многих делах, а главное, в получении необходимой и ранее трудно доступной информации. Эффективное использование этой техники невозможно без познания основ построения компьютерных сетей (КС), представления о возможностях и принципах функционирования, без навыков практической работы в сети.

Если необходимо создать проект современной компьютерной сети, то Вам сначала нужно продумать все вопросы выбора типа сети, места ее расположения, необходимого оборудования, сетевого программного обеспечения. В этом выборе окажут помощь **Internet**, источники информации по КС в библиотеке. В настоящее время существуют несколько типов КС: **Ethernet, TokenRing, 100VG-AnyLAN, ATM, Internet** и их высокоскоростные модификации. Каждая из них обладает своими достоинствами и недостатками. Проектировать их лучше всего с помощью современных прикладных программных пакетов.

Наиболее известные практически используемые специалистами-проектировщиками прикладные программные пакеты по проектированию КС: **NetCracker** и **PacketTracer**. С их помощью можно легко и удобно выбрать необходимое сетевое оборудование с учетом их совместимости по протоколам, быстродействию, количеству входов и выходов, типам КС и другим параметрам. Пакеты дают возможность сделать анимацию спроектированной сети, то есть показать процессы функционирования в динамике как каждого устройства, так и всей сети в целом. При этом можно изменять параметры оборудования и самой сети, следить за статистическими данными прохождения информационных пакетов через то или иное сетевое оборудование. С помощью пакетов можно подобрать оборудование и способы его подключения для объединения между собой нескольких КС через спутниковую сеть, **Internet**, телефонную или беспроводную линию связи.

Попробуйте «подружиться» с пакетами, и Вас увлечет процесс проектирования КС.

(А.А. Корбут)

Основные аппаратные компоненты персонального компьютера

Шина процессора соединяет процессор с северным мостом системной платы и используется для передачи данных между процессором и внешней кэш-памятью или между процессором и северным мостом. Так как шина процессора должна обмениваться информацией с процессором с максимально высокой скоростью, она функционирует намного быстрее любой другой шины. Тактовая частота, используемая для передачи данных по шине процессора, соответствует его внешней частоте. В большинстве процессоров внутренняя тактовая частота может превышать внешнюю. Для определения скорости передачи данных по шине процессора (ее пропускной способности) необходимо умножить разрядность шины (например, 64 бита) на тактовую частоту шины (внешнюю частоту процессора). Параметр «разрядность» определяет объем передаваемых (при характеристике шины) или обрабатываемых (при характеристике внутренних регистров процессора) за один цикл данных. Например, при 32-разрядной системной шине в процессор или из процессора за один цикл могут пересылаться 32 разряда (бита) данных. В диагностических программах разрядность может обозначаться термином «ширина».

Шина памяти предназначена для передачи информации между процессором и оперативной памятью. Эта шина соединена с северным мостом (МСН).

Шины ввода/вывода позволяют подключать периферийные устройства.

Наиболее распространенные типы шин ввода/вывода:

- **ISA** (сейчас используются преимущественно в промышленных системах);
- **PCI**;
- **AGP**.

Шина **PCI** связывает большинство периферийных устройств. К ее внешним разъемам подключаются звуковые карты, сетевые адаптеры, модемы, ТВ-тюнеры, контроллеры портов **USB**. Контроллеры шин **IDE** и **SATA**, к которым присоединяются винчестеры и приводы компакт-дисков, также подключены к шине **PCI**, хотя находятся внутри южного моста.

Шина **PCI-Express (PCI-E)** относится к третьему поколе-

нию шины **PCI**. В отличие от параллельной шины **PCI** шина **PCI-Express** является последовательной. Быстродействие **PCI-Express** выражается в количестве линий. Каждая двунаправленная линия обеспечивает скорость передачи данных 2,5 Гбит/с в обоих направлениях. Разъем с поддержкой одной линии обозначается как **PCI-Expressx1**. Видеоадаптеры **PCI-Express** обычно устанавливаются в разъем x16.

Видеоадаптер может подключаться и к шине AGP, разработанной для повышения эффективности работы с видео и графикой. Шина AGP работает на частоте 66 МГц, вдвое превышающей частоту PCI.

(Н. А. Тетерукова, И. М. Снежкова)

Текст 3

Кэш-память

Кэш-память – это быстродействующий буфер памяти, используемый для временного хранения данных, передаваемых процессору, содержащий данные, которые могут потребоваться процессору с определенной степенью вероятности. Это позволяет процессору работать практически с полной скоростью без ожидания данных, извлекаемых из более медленной оперативной памяти. Кэш-память реализована в виде микросхем статической оперативной памяти (**SRAM**), установленных на системной плате или встроенных в процессор. В современных, персональных компьютерах используются два уровня кэш-памяти (**L1** и **L2**), в некоторых серверных процессорах используется кэш-память третьего уровня (**L3**). Кэш-память первого уровня вместе с кэш-контроллером встроена в процессор и работает на его частоте. Кэш-память второго уровня может быть установлена на системной плате и работать на ее частоте (в системах класса **Pentium – Socket 7**) или быть встроена в процессор.

В диагностических программах (например, SiSoftware Sandra) при указании объема кэш-памяти первого уровня отдельно выделяется объем кэша данных и кэша инструкций.

(Н. А. Тетерукова, И. М. Снежкова)

Текст 4

Оперативная память

Оперативная память (RAM) – это рабочая область процес-

сора компьютера. В ней во время работы хранятся программы и данные. Устройства оперативной памяти также называют запоминающими устройствами с произвольным доступом, так как обращение к данным, хранящимся в оперативной памяти, не зависит от порядка их расположения в ней. Память **RAM** является энергозависимой, то есть данные сохраняются только до тех пор, пока подается напряжение. Физически оперативная память в системе 104 представляет собой набор микросхем или модулей, содержащих микросхемы, которые обычно подключаются к системной плате.

В современных компьютерах используются запоминающие устройства трех типов:

ROM (ReadOnlyMemory) – ПЗУ, не допускающее записи данных;

DRAM (DynamicRandomAccessMemory) – динамическое ЗУ с произвольным порядком выборки;

SRAM (StaticRAM) – статическая оперативная память.

DRAM поддерживает возможность многократной записи информации и используется в большинстве систем оперативной памяти современных ПК. Ячейки памяти в микросхеме **DRAM** – это крошечные конденсаторы, удерживающие заряды. Биты кодируются наличием или отсутствием зарядов. Память данного типа требует постоянной перезаписи данных примерно каждые 15 мс.

Для сохранения содержимого **SRAM** не требуется постоянного обновления данных. Этот тип памяти используется в качестве кэш-памяти.

Быстродействие ЗУ и его эффективность выражается в наносекундах (нс).

Следует отметить несоответствие между эффективностью оперативной памяти и процессора. Например, быстродействие **DRAM** в 60 нс соответствует тактовой частоте примерно 16 МГц, что мизерно по сравнению с тактовой частотой современных процессоров. Для успешного взаимодействия процессора с более медленной оперативной памятью используется высокоскоростная кэш-память нескольких уровней.

Достичь наилучшего быстродействия оперативной памяти можно при соответствии (то есть равенстве) пропускной способности шины данных и пропускной способности системной шины.

SDRAM (синхронная DRAM) – тип динамической опера-

тивной памяти, работа которой синхронизируется с шиной памяти. Память **DDRSDRAM** обеспечивает удвоенную скорость передачи данных. Это достигается за счет передачи данных дважды за цикл: первый раз в начале цикла, второй – в конце. Память **DDR2SDRAM** обладает большей пропускной способностью за счет использования дифференциальных пар сигнальных контактов, обеспечивающих улучшенную передачу сигналов и устранение проблем с сигнальными шумами/интерференцией.

(Н. А. Тетерукова, И. М. Снежкова)

Текст 5

Физические основы пассивной радиолокации

Радиолокация основана на следующих физических явлениях.

Радиоволны рассеиваются на встретившихся на пути их распространения электрических неоднородностях (объектами с другими электрическими свойствами, отличными от свойств среды распространения). При этом отраженная волна так же, как и собственное излучение цели, позволяет обнаружить цель.

На больших расстояниях от источника излучения можно считать, что радиоволны распространяются прямолинейно и с постоянной скоростью, благодаря чему имеется возможность измерять дальность и угловые координаты цели.

Частота принятого сигнала отличается от частоты излучаемых колебаний при взаимном перемещении точек приема и излучения (эффект Допплера), что позволяет измерять радиальные скорости движения цели относительно РЛС.

Пассивная радиолокация использует излучение электромагнитных волн наблюдаемыми объектами, это может быть также тепловым излучением, которое свойственно всем объектам. Активное излучение, создаваемое техническими средствами объекта, или побочное излучение, создаваемое любыми объектами с работающими электрическими устройствами, также используется пассивной радиолокацией.

Методы пассивной радиолокации: радиопеленгация, измерение дальности, измерение скорости объектов

Радиолокация – область науки и техники, объединяющая методы и средства обнаружения, измерения координат, а также определение свойств и характеристик различных объектов, основанных на использовании радиоволн. Близким и отчасти пере-

крывающимся термином является радионавигация, однако в радионавигации более активную роль играет объект, координаты которого измеряются, чаще всего это определение собственных координат. Основное техническое приспособление радиолокации, служащее для радиообнаружения и дальнометрии, – радиолокационная станция (**RadioDetectionAndRanging, RADAR**). Акроним **RADAR** появился в 1941 году, впоследствии в его написании прописные буквы были заменены строчными.

Различают активную, полуактивную, активную с пассивным ответом и пассивную радиолокации. Подразделение осуществляется по используемому диапазону радиоволн, виду зондирующего сигнала, числу применяемых каналов, числу и виду измеряемых координат, месту установки **РЛС**.

Классификация

Выделяют два вида радиолокации:

– пассивная радиолокация, основанная на приеме собственного излучения объекта;

– активная радиолокация, когда радар излучает свой собственный зондирующий импульс и принимает его отраженным от цели.

Активная радиолокация бывает двух видов:

– активная радиолокация с пассивным ответом, когда запросный сигнал отражается от объекта и воспринимается в пункте приема как ответный;

– активная радиолокация с активным ответом, когда предполагается наличие на объекте радиопередатчика (ответчика), который излучает радиоволны в ответ на принятый сигнал.

Активный ответ применяется для опознавания объектов («свой – чужой»), дистанционного управления, а также для получения от них дополнительной информации (например, количество топлива, тип объекта и т. д.).

(С. Н. Анкуда, В. Т. Першин, И. И. Шпак)

Текст 6

ABC-анализ для повышения эффективности работы склада

Цель **ABC**-анализа – оптимизировать остатки и не платить за хранение лишних товаров. Но стандартные подходы, которые используют компании, очень часто не дают ответа на вопрос, что

же такое оптимальный запас товара на складе. Имеющийся запас товара – это, по сути, показатель и результат деятельности всей логистической системы компании и ее окружения. В каком-то смысле он не может быть большим или маленьким. Его состояние определяется ассортиментом, товарным наполнением, клиентами, менеджментом и квалификацией персонала компании, размерами склада, географическим положением и т.д.

Существующий размер товарного запаса – это характеристика того, как эффективно компания умеет работать на определенном рынке, с определенными поставщиками и клиентами. Для того чтобы приблизить свой товарный запас к оптимальному, необходимо научиться выделять самые значимые причины, влияющие на текущее состояние товарного запаса компании.

Задача анализа товарного запаса на складах регулярно возникает практически во всех компаниях. Одним из наиболее известных методов его проведения является **ABC-анализ**. Идея **ABC-анализа** строится на основе *принципа Парето*, который формулируется следующим образом: «За большинство возможных результатов отвечает относительно небольшое число причин». В настоящее время принцип широко известен как «правило 20 на 80». Самая простая разновидность **ABC-анализа** – это отсортированный по убыванию список параметров. Если номенклатурный перечень не превышает 100 наименований, такой сортировки бывает достаточно. Сложнее выделить значимые позиции, если на складе хранится несколько десятков тысяч наименований товара. Именно в таких случаях и используется развернутый **ABC-анализ**.

Несмотря на это, ответы на вопросы «с чего начать?» и «как провести **ABC-анализ**?» не перестают быть насущными для многих логистов. Прежде чем проанализировать запас, необходимо определиться с тем, что же хранится на складе. Весь хранимый товар можно разделить на три основные части – *основной, временный и вынужденный запас*. Очевидно, что формирование каждой из трех составляющих запаса происходит с разной целью и обусловлено разными причинами.

Основной товарный запас служит для обеспечения текущей отгрузки в соответствии с планом.

Временный запас создается для получения дополнительных

конкурентных преимуществ.

Вынужденный запас возникает сам по себе в процессе работы любой компании.

Итак, в результате анализа товарного запаса его следует разделить на эти три группы.

(Е. Н. Макеева)

Тэкст 7

Проведение традиционной **ABC**-классификации включает ряд этапов.

1. *Выбрать критерий классификации.* Проведение анализа необходимо начинать с выбора объектов, значимость которых надо определить, и актуальных параметров объектов, по которым мы будем проводить анализ. Объектом может быть товар, товарная группа, поставщик, клиент, заказ и т. д. В качестве параметра можно выбрать: средний или текущий товарный запас в рублях, штуках, коробках или паллетах; объем продаж за период, доходность товара, количество заказов клиентов и т. п.

Для проведения анализа очень удобно использовать **MSExcels** или любой другой аналогичный редактор.

2. *Отсортировать объекты анализа в порядке убывания значения параметра.*

3. *Рассчитать долю параметра от общей суммы параметров выбранных объектов* (это делается для того, чтобы оценить «вклад» каждого объекта в общий результат).

4. *Рассчитать эту долю с накопительным итогом* (эта операция носит технический характер и служит для удобства дальнейшего определения границ для групп **ABC**). Выполнение этого шага **ABC**-классификации включает проведение расчета нарастающего итога (кумулятивного значения) критерия классификации по номенклатурным позициям.

5. *Присвоить значения групп выбранным объектам.* В классическом **ABC**-методе выделение групп классификации проводится на основе закона Парето, утверждающего, что 80 % значений качественного критерия определяется 20 % количества выбранной совокупности объектов. Поэтому имеющие до 80 % нарастающего итога критерия классификации относят к группе **A**. В группу **B** включают позиции, имеющие от 80 % до 90 % на-

растающего итога. Оставшиеся номенклатурные позиции включают в группу С.

В результате проведенного анализа получаются три группы объектов:

– изделия **А** – это наиболее ценные (примерно 75–80 % от общей стоимости изделий, хранящихся на складе), но составляющие лишь 10–20 % общего количества находящейся там продукции. Контроль за наличием их запасов осуществляется строго;

– изделия **В** – это средние по стоимости (примерно 10–15 % от стоимости всех изделий), но в количественном отношении составляющие 30–40 % хранимой продукции. Они требуют обычного контроля;

– изделия **С** – это самые дешевые (примерно 5–10 % от общей стоимости хранимых изделий) и самые массовые (40–50 % от общего объема хранения). Контроль за их наличием производится один раз в месяц.

(Е. Н. Макеева)

Текст 8

Практическая значимость данного анализа очевидна. Допустим, перед компанией стоит задача снизить средний товарный запас. В этом случае необходимо разобраться, по какой причине товары группы **А** находятся на складе в таком большом количестве. Даже незначительное снижение запаса только по двум товарам из этой группы заметно скажется на общем объеме товарного запаса.

Основной запас:

1) рабочий товарный запас, необходимый для обеспечения отгрузки в соответствии с планом продаж на текущий период;

2) страховой товарный запас, который позволяет компенсировать незапланированный рост отгрузки и непредвиденные задержки в доставке, связанные с перебоями в производстве или наличии товара у поставщика.

Временный запас:

1) сезонный товарный запас. Избыточный запас, создаваемый до начала сезонного роста продаж;

2) маркетинговый товарный запас. Дополнительный запас, формируемый на время проведения маркетинговых акций, рекламных кампаний и т. д.;

3) конъюнктурный товарный запас. Избыточный запас, со-

здаваемый под воздействием конкурентной ситуации на рынке.

Причинами создания конъюнктурного запаса могут быть разовые скидки поставщиков, прогнозируемый или искусственно создаваемый дефицит товара у поставщиков и т. п.

Вынужденный запас:

1) брак – товар, который потерял потребительские свойства и не может быть в дальнейшем использован по назначению;

2) неликвидный или труднореализуемый запас. Часто этот товар появляется в результате «творческого взаимодействия» отдела продаж и отдела закупок: запланировали отгрузить одно количество, а фактический спрос оказался в 10 раз меньше; заменили одного поставщика на другого, а реализовать остатки «забыли» и т. д.

Результаты **ABC**-анализа следует использовать разносторонне. Много дополнительной информации можно получить, если сопоставить результаты анализа по одному параметру с другими параметрами одного и того же объекта, например, отгрузку товара за некий период и сумму брака по товару за этот же период. Если в оптовой компании или розничном магазине провести **ABC**-анализ товаров по объему продаж, а потом оценить, из каких товаров состоят ассортиментные группы, то можно определить, какие из этих групп требуют расширения, а какие – сокращения.

Можно проанализировать товары по количеству отгруженных единиц (или количеству заказов по ним) и в результате получить 20 % товаров, которые покупают 80 % клиентов, определив привлекательность товара для себя. Этот же результат можно использовать при планировании размещения товара в «горячих» и «холодных» зонах на складе или в торговом зале магазина.

Информационная система может быть настроена таким образом, что менеджер по закупке при формировании заказа сначала открывает список поставщиков группы **A**. При этом товары отсортированы и выделены разным цветом не по алфавиту или коду, как обычно, а по результатам **ABC**-анализа товаров по доходу за последний квартал. В первой половине дня формируются заказы на наиболее значимые товары, а в конце дня, когда сотрудник устает и совершает больше ошибок, оформляются наименее важные заказы.

АВС-анализ позволяет не только разбить весь набор данных на группы в зависимости от степени влияния на конечный результат, но и значительно облегчить работу с большим ассортиментом.

(*Е. Н. Макеева*)

Літаратура

Асноўная

1. Азарка, В. У. Беларуская мова: спецыяльная лексіка / В. У. Азарка, А. С. Васілеўская, М. М. Круталевіч. – Мінск, 2004.
2. Антанюк, Л. А. Беларуская мова: спецыяльная лексіка / Л. А. Антанюк, Б. А. Плотнікаў. – Мінск, 2004.
3. Арашонкава, Г. У. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі / Г. У. Арашонкава. – Мінск, 1999.
4. Асіпчук, А.М. Беларуская мова. Прафесійная лексіка: дапаможнік / А.М. Асіпчук, В.В. Маршэўская, А.С. Садоўская. – Гродна, 2009.
5. Бадзевіч, З. І. Курс беларускай мовы / З. І. Бадзевіч, Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба. – Мінск, 1996.

6. Каўрус, А. Дакумент па-беларуску / А. Каўрус. – Мінск, 1994.

7. Лепешаў, І.Я. Асновы культуры мовы і стылістыкі: практыкум: вучэб. дапаможнік / І.Я. Лепешаў. – Мінск, 1989.

8. Ляшчынская, В. А. Беларуская мова. Тэрміналагічная лексіка: вучэб. дапаможнік / В. А. Ляшчынская. – Мінск, 2001.

9. Ляшчынская, В. А. Студэнту аб мове: прафесійная лексіка / В. А. Ляшчынская. – Мінск, 2003.

10. Старасценка Т.Я. Стылістыка беларускай мовы: вучэб.-метада. дапаможнік / Т.Я. Старасценка, В.В. Урбан, Ф.С. Шумчык. – Мінск, 2009.

Дадатковая

11. Асновы культуры маўлення і стылістыкі: вучэб. дапаможнік / У.В. Анічэнка [і інш.]; пад рэд. У.В. Анічэнкі. – Мінск, 1992.

12. Беларуская мова: энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : БелЭН, 1994.

13. Беларускі правапіс: дапаможнік / І.Л. Бурак, Д.В. Дзятко, Н.М. Няжковіч, Ф.С. Шумчык [і інш.]; пад рэд. Д.В. Дзятко. – Мінск, 2012.

14. Капейко. Т. В. Лексіка-семантычны спосаб тэрмінаўтварэння / Т. В. Капейко. – Магілёў, 2007.

15. Куліковіч, У.І. Новае ў беларускай арфаграфіі. Правілы. Заданні. Тэсты. Слоўнік: вучэб. дапаможнік / У.І. Куліковіч. – Мінск, 2009.

16. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мінск, 1994.

17. Мінакова, Л. М. Беларуская навукова-тэхнічная тэрміналогія: фарміраванне, функцыянаванне, развіццё / Л. М. Мінакова, С. М. Аніськова, А. А. Станкевіч. – Гомель, 2004.

18. Міхневіч, Л.Я. Слоўка за слоўкам / А.Я. Міхневіч, Л.П. Кунцэвіч, Ю.В. Назаранка. – Мінск, 2006.

19. Праблемы беларускай навуковай тэрміналогіі: матэрыялы І нацыянальнай канферэнцыі. – Мінск, 1995.

20. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі / пад рэд. С. М. Балотнікавай. – Мінск, 2008.

21. Сучасная беларуская мова: вучэб. дапаможнік / Л. М. Грыгор'ева [і інш.] ; пад агул. рэд. Л. М. Грыгор'евай. –2-е выд., дапрац. – Мінск, 2011.

Слоўнікі

22. Беларускі арфаграфічны слоўнік / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. Л.П. Кунцэвіч, І.І. Кандрацэня; пад рэд. А.А. Лукашанца. – Мінск, 2009.

23. Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. – Мінск, 1996–2004.

24. Булыка, А. М. Слоўнік іншамовных слоў: у 2 т. / А.М. Булыка. –Мінск, 1999.

25. Руска-беларускі слоўнік: у 3 т. – Мінск, 1995.

26. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. – Мінск, 1977–1984.

27. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. – Мінск, 2005.

28. Болсун, А.І. Слоўнік фізічных і астранамічных тэрмінаў: для сярэдніх школ / А. І. Болсун, Я. Н. Рапановіч. – Мінск, 1979.

29. Водеў, У. Т. Малы матэматычны слоўнік / У. Т. Водеў, А. Ф. Навумовіч, Н. Ф. Навумовіч. – Мінск, 1994.

30. Інфарматыка: беларуска-рускі тэрміналагічны слоўнік / Беларус. дзярж. пед. ун-т; уклад. Ю. А. Быкадораў [і інш.]; пад агул. рэд. А. І. Паўлоўскага. – Мінск, 1996.

31. Кароткі руска-беларускі слоўнік фізічных і матэматычных тэрмінаў / Віцеб. дзярж. пед. ін-т: склад. Р. Р. Кароткін. – Віцебск, 1992.

32. Лапоцін, Л. А. Руска-беларускі слоўнік матэматычных тэрмінаў / Л. А. Лапоцін. – Магілёў, 1994.

33. Савіцкі, М. Руска-беларуска-англійскі слоўнік па інфарматыцы і вылічальнай тэхніцы / М. Савіцкі. – Мінск, 1992.

34. Сухая, Т. Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы для ВНУ / Т. Сухая: Т-ва беларус. мовы імя Ф. Скарыны. Тэрмінал. камісія; навук. рэд. П. Міхайлаў. – Мінск, 1993.

35. Тлумачальны слоўнік гандлёвых тэрмінаў. – Мінск, 1995.

36. Эканоміка для всех: популярны слоўварь / О.В. Амуржуев [і др.]. – М., 1997.

37. Экономико-социологический словарь / под. ред. Г. Н. Соколовой. – Минск, 2002.

Змест

Прадмова	3
1. Беларуская мова і яе месца ў сістэме агульначалавечых	5

і нацыянальных каштоўнасцей	5
1.1. Мова і соцыум. Функцыі мовы ў грамадстве	5
1.2. Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў	7
1.3. Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця	8
2. Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму	12
2.1. Паняцце білінгвізму. Моўная інтэрферэнцыя як вынік білінгвізму. Віды інтэрферэнцыі	12
2.2. Паняцце моўнай нормы	13
2.3. Фанетыка-арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы	14
2.4. Спецыфіка націску ў беларускай мове	19
Практычнае заданне	20
2.5. Лексічныя нормы і тыпы лексічных памылак	22
2.6. Марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы	25
2.6.1. Назоўнік	25
2.6.2. Прыметнік	37
2.6.3. Лічэбнік	39
2.6.4. Займеннік	44
2.6.5. Дзеяслоў	48
2.6.6. Прыслоўе	51
2.6.7. Прыназоўнік	54
2.6.8. Злучнік	54
2.6.9. Часціцы	54
Заданні для самастойнай працы	58
2.7. Сінтаксічныя нормы беларускай літаратурнай мовы	72
3. Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы	75
3.1. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання	75
3.2. Актыўная і пасіўная лексіка	76
3.3. Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага выкарыстання	80
3.4. Спецыяльная лексіка як частка лексічнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы.	83
3.5. Звесткі з гісторыі беларускай тэрміналагічнай	86

лексікаграфіі	
4. Функцыянальныя стылі маўлення	88
4.1. Паняцце функцыянальнага стылю	88
4.2. Навуковы стыль	90
4.2.1. Моўныя асаблівасці тэкстаў навуковага стылю	91
Практычнае заданне	94
4.3. Афіцыйна-справавы стыль	103
4.3.1. Моўныя асаблівасці тэкстаў афіцыйна-справавога стылю	105
Практычнае заданне	107
4.4. Публіцыстычны стыль	109
4.4.1. Моўныя асаблівасці тэкстаў публіцыстычнага стылю	110
4.5. Гутарковы стыль	112
4.5.1. Моўныя асаблівасці тэкстаў гутарковага стылю	113
4.6. Стыль мастацкай літаратуры	115
4.7. Канфесійны стыль	116
4.7.1. Некаторыя моўныя асаблівасці тэкстаў канфесійнага стылю	118
Практычнае заданне	119
5. Культура прафесійнага маўлення	124
5.1. Правільнасць маўлення	124
5.2. Дакладнасць маўлення	125
Практычнае заданне	127
5.3. Лагічнасць маўлення	128
5.4. Дарэчнасць маўлення	131
5.5. Выразнасць маўлення	132
5.6. Чысціня маўлення	146
5.7. Багацце (разнастайнасць) маўлення	147
5.8. Сцісласць маўлення	147
Практычнае заданне	148
6. Тэксты для перакладу	151
Літаратура	161

Вучэбнае выданне

Шумчык Франц Станіслававіч

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА
ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА**

Вучэбна-метадычны дапаможнік
для студэнтаў спецыяльнасці
1-08 01 01 «Прафесійнае навучанне (па напрамках)»

Адкажны за выпуск В. П. Казельская
Рэдактар І. С. Сабалеўская
Карэктар Г. Л. Говар
Камп'ютэрная вёрстка В. Ч. Мікалаевіч, І. С. Сабалеўская

Падпісана да друку 20.12.2013. Фармат 60×84¹/₁₆. Папера пісчая.
Рызаграфія. Ум.др. арк. 9,65. Ул.-выдав. арк. 7,54. Тыраж 60 экз. Заказ 175.

Выдавец і паліграфічнае выкананне: установа адукацыі
«Мінскі дзяржаўны вышэйшы радыётэхнічны каледж»
ВЛ № 02330/0494033 ад 08.01.2009.
Пр. Незалежнасці, 62, 220005, г. Мінск.